

NADA BANJANIN ĐURIČIĆ

TO ŠTO RADIŠ VAŽNO JE

UČITI O HOLOKAUSTU PO PREPORUKAMA JAD VAŠEMA

Grupa
484

NADA BANJANIN ĐURIĆ

TO ŠTO RADIŠ VAŽNO JE¹

UČITI O HOLOKAUSTU PO PREPORUKAMA JAD VAŠEMA

¹ Naslov knjige je inspirisan sloganom kampanje povodom dvadesete godišnjice Memorijalnog muzeja Holokausta Sjedinjenih Američkih Država ("Never Again - What You Do Matters", United States Holocaust Memorial Museum).

Izdavač
Grupa 484

Za izdavača
Vladimir Petronijević

Autor
Nada Banjanin Đuričić

Konsultant
Predrag Krstić

Recenzenti
Mladenka Ivanković
Milovan Pisarri
Barbara Panić

Dizajn i priprema za štampu
Marko Zakovski

Štampa
Dosije studio, Beograd

Tiraž
500

ISBN 978-86-86001-87-0

Fotografija na koricama: David Kalef, Beograd, Purim, stradao u logoru Topovske šupe;
izvor: Matilda Cerge, Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta

Publikovanje ove knjige omogućio je Yad Vashem

The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority
The International School for Holocaust Studies

The International Program for Preserving and Perpetuating
The Memory of the Holocaust and its Lessons in Europe

I knjige treba da imaju svoju mezuzu.

Detlef Klausen

Dragi učitelju,²

*Ja sam preživeo koncentracioni logor.
Moje oči su videle ono što niko ne bi trebalo da vidi:
Stručnjaci, inženjeri su sagradili gasne komore.
Školovani lekari su trovali decu.
Obučene medicinske sestre su ubijale decu.
Obrazovani ljudi su streljali žene i spaljivali bebe.*

Zato ja nemam poverenja u obrazovanje.

*Moj zahtev je – pomozite svojim učenicima da postanu ljudi.
Vaši napori nikada ne smeju doprineti stvaranju obrazovanih
monstruma, veštih psihopata, školovanih Ajhmana.
Čitanje, pisanje i aritmetika su važni jedino onda kada služe tome
da naša deca postanu humanija.*

2 Haim G. Ginott, *Teacher and child: a book for parents and teachers*, New York: Macmillan, 1972, str.2.

Sadržaj

UVOD.....	5
STUDIJA SLUČAJA	7
UVODNE AKTIVNOSTI ZA UČENJE O HOLOKAUSTU: JEVREJI U SRBIJI.....	9
OBILASCI I SUSRETI KAO PODRŠKA UČENJU O HOLOKAUSTU.....	13
UČENJE O HOLOKAUSTU: TEME	19
KO SU JEVREJI?.....	20
ŽIVOT U GETU.....	22
ŽIVOT U LOGORU.....	23
LICA, LJUDI, ŽRTVE.....	24
KOMŠIJE, POSMATRAČI.....	26
POČINIOCI.....	27
NACISTIČKA IDEOLOGIJA, PROPAGANDA I VASPITANJE.....	29
GRAMATIKA MRŽNJE: STRATEGIJE ANTISEMITIZMA.....	31
JEDNOSTAVNI LJUDI, IZUZETNA DELA.....	32
OSLOBOĐENI?.....	34
MOŽE LI DA SE PONOVI? MOŽE LI NAMA DA SE DOGODI?.....	35
KULTURA SEĆANJA.....	37
MESTO STRADANJA I SEĆANJA - STARO SAJMIŠTE ILI O ODGOVORNOSTI.....	38
ZAPISI	43
UZ TEMU: KO SU JEVREJI?.....	44
UZ TEMU: ŽIVOT U GETU.....	47
UZ TEMU: ŽIVOT U LOGORU.....	50
UZ TEMU: LICA, LJUDI, ŽRTVE.....	54
UZ TEMU: KOMŠIJE, POSMATRAČI.....	59
UZ TEMU: POČINIOCI.....	64
UZ TEMU: NACISTIČKA IDEOLOGIJA, PROPAGANDA I VASPITANJE.....	67
UZ TEMU: GRAMATIKA MRŽNJE – STRATEGIJE ANTISEMITIZMA.....	72
UZ TEMU: JEDNOSTAVNI LJUDI, IZUZETNA DELA.....	76
UZ TEMU: OSLOBOĐENI?.....	79
UZ TEMU: MOŽE LI DA SE PONOVI? MOŽE LI NAMA DA SE DOGODI?.....	83
UZ TEMU: KULTURA SEĆANJA.....	89
UZ TEMU: MESTO STRADANJA I SEĆANJA - STARO SAJMIŠTE ILI O ODGOVORNOSTI.....	93
KRATKI POJMOVNIK HOLOKAUSTA	103
DAN SEĆANJA	109
POGOVORI	118
ZAŠTO HOLOKAUST?.....	118
OBRAZOVNA FILOZOFIJA JAD VAŠEMA.....	120
POGOVOR AUTORKE.....	125
LITERATURA	132

Uvod

Ova publikacija je nastala kroz proces učenja profesora i đaka Železničke tehničke škole u Beogradu tokom šest godina, u periodu od 2011. do 2016. godine. Učenje o Holokaustu je realizovano na časovima sociologije, ustava i prava građana, građanskog vaspitanja i, delimično, engleskog jezika, i to kroz raznolike nastavne i vannastavne aktivnosti. Nastavnicima koji sebe prepoznaju na istom humanom i zahtevnom zadatku, ova publikacija, kroz 13 odabranih tema, nudi jedan mogući model, ohrabruje i/ili inspiriše obiljem pažljivo izabranog sadržaja. Ona nema ambiciju da bude klasični priručnik (mada je dobro da nam se nađe pri ruci): zato smo izostavili nastavne planove za svaku pojedinačnu nastavnu jedinicu (izuzev dve: „Jevreji u Srbiji“ i „Nacistička ideologija“, za kojima, kako se pokazalo, postoji velika potreba). Zapravo, izbegli smo čak i da definišemo *jedinice*, svesno nudeći samo *teme* i ostavljajući nastavnicima slobodu da im posvete jedan ili više časova, da ih uklope u svoje nastavne planove na način koji njima najviše odgovara. Ona stoga može biti mogući model, podsticaj, zadata forma - ne.

Ova knjiga je kap u moru i nije knjiga o Holokaustu. Ovo je publikacija o *edukativnom procesu* o Holokaustu. Naslov „To što radiš važno je“ ukazuje na značaj i dalekosežnost onoga što mi, kao nastavnici, tokom učenja sa svojim učenicima, radimo u učionici ili izvan nje. Namenjena je iskusnijim nastavnicima humanističkih nauka koji praktikuju interaktivnu nastavu, primenjuju različite tehnike aktivnog učenja i kritičkog mišljenja i imaju želju da poučavaju o Holokaustu.

U prvom delu publikacije, poput *studije slučaja*, predstavljene su aktivnosti realizovane pre, tokom i nakon časova. Slikom i rečju, prikazane su vannastavne aktivnosti kroz koje smo se upoznavali sa životom i kulturom Jevreja u Srbiji, kako pre Holokausta, tako i u današnje vreme. Na sličan način dokumentovana je inicijativa i aktivizam učenika nakon obrađenih tema. U prvom delu date su i glavne teme samog obrazovnog procesa koji nas vodi, počev od osnovnih tekstova o judaizmu, kroz tešku tematiku: od života u getima i logorima, preko priča o žrtvama, zločincima, posmatračima i spasiocima, do oslobođenja, završne lekcije o značaju i značenju Holokausta, kulture sećanja, te podučavanja na mestima stradanja, koje je posvećeno nekadašnjem logoru na Starom sajmištu. Kao posebna tema ponuđen je model obeležavanja Dana sećanja na žrtve Holokausta.

Drugi deo publikacije, zamišljen kao mala hrestomatija, predstavlja dopunu prvog dela i sadrži *zapise* (tekstualne i slikovne, kao srž učenja o Holokaustu). U prilogu su dati „Kratki pojmovnik Holokausta“ i nastavni materijali na engleskom jeziku za dvojezičnu nastavu. Dodatni nastavni materijal – Razglednice „Jevreji u Srbiji“ – može pomoći upoznavanju sa jevrejskom tradicijom, kulturom i životom Jevreja u Srbiji pre Holokausta, nakon ili umesto terenskih istraživačkih obilazaka. Pronacistički i antisemitski Poster, dati u paru, olakšaće razumevanje teme „nacistička ideologija“.

STUDIJA SLUČAJA

*Zahtev da Aušvic ne sme da se ponovi odnosi
se pre svega na vaspitanje.*

Teodor Adorno

א
ב
ג
ד
ה
ו
ז
ח
ט
י
כ
ל
מ
נ
ס
ע
פ
ק
ר
ש
ת

Uvodne aktivnosti za učenje o Holokaustu: Jevreji u Srbiji

Suočiti se najpre sa vlastitim neznanjem, a odmah potom i sa neznanjem i okorelim stereotipima svojih učenika, u početku može biti frustrirajuće, ali i podsticajno iskustvo. Da bismo uopšte mogli pristupiti učenju o Holokaustu neophodno je da učenicima približimo tradiciju, jedinstvenost, kolorit, simboliku i bogatstvo jevrejske kulture i religije, upoznamo ih sa životom Jevreja kao živog naroda koji ima svoju istoriju. Inače će sam jevrejski narod biti poistovećen sa Holokaustom, ljudi se neće doživeti kao živa bića već samo kao žrtve i brojevi, izostaće empatija, prevideće se šta je sve i kome nacizam uništio, onemogućićće se povezivanje sa sudbinama preživelih žrtava Holokausta i aktivnostima jevrejskih zajednica danas.

Počeli smo od najbliže tačke, od Dorćola, Jevrejskog istorijskog muzeja i Jevrejske ulice u Beogradu. Slikom i rečju, predstavicećmo naše obilaskе. Žao nam je samo što nismo mogli fotografski zabeležiti svaku našu aktivnost, a i što sve postojeće fotografije nisu mogle naći mesto u ovom poglavlju.

U manjim grupama obilazimo Jevrejski istorijski muzej. Dočekuju nas Vojislava Radovanović, Branka Džidić i Barbara Panić. Slušamo njihova izlaganja. Zapitkujemo. Ko su Jevreji, narod ili religija? Od kada su prisutni na Balkanu? Ko su Romanioti, ko Aškenazi, a ko Sefardi, u čemu se razlikuju?

Učenici dobijaju i individualne zadatke. Šta znači košer? Šta je to menora, hanukija, mezusa, Tora? Šta je Šabat, Bar micva, Bat micva, Hanuka, Pesah? Ko su bili braća Amar, Leon Koen, Olga Alkalaj...?

Kako je nekada izgledala Jevrejska ulica? Ko je u njoj živeo? Čime su se ljudi bavili? Šta znači reč Dorćol, Jaliija?

Koje su zgrade u Jevrejskoj ulici najstarije? Koje su preživle Drugi svetski rat? Ko ih je sagradio, za koju svrhu? Ko sada živi u ovom kraju? Za šta se danas koriste te stare kuće? Koliko danas ima sinagoga u Srbiji, koliko ih je nekada bilo? Koje od njih su i danas aktivne?

Istražujemo gde su se u Beogradu nalazile sinagoge kojih više nema: Sinagoga na Dorćolu, *Kal viežo* (Stara sinagoga), nalazila se u ulici Visokog Stevana. Pretpostavlja se da je podignuta krajem 16. veka, u doba kada su se Jevreji masovnije doseljavali posle velikog progona iz Španije, a da je srušena (verovatno) 1952. godine, prema tadašnjem urbanističkom planu grada. Stara beogradska sefardska sinagoga *Bet Izrael*, nalazila se ulici Cara Uroša, oštećena je tokom bombardovanja 1941, da bi je nacisti zapalili prilikom povlačenja na kraju rata. Srušena je pedesetih godina 20. veka, a na njenom mestu je podignuta Galerija fresaka.

Danas u Beogradu postoji samo jedna aktivna sinagoga, zove se *Sukat Šalom*, što znači „Koliba mira“. Pronalazimo je u centru grada, u Ulici Maršala Birjuzova. Upoznajemo rabina Isaka Asielu. Pitamo ga o razlici jevrejstva i judaizma, o glavnim zapovestima, o sličnostima i razlikama sa hrišćanstvom, o razlici Izraela i Izrailja, o položaju žena u jevrejstvu, o običajima i praznicima.

Bili smo na prazniku

Na poziv prijatelja iz organizacije Haver Srbija, odlazimo u sinagogu na obeležavanje Tu BiŠvat, malog, ali veselog, praznika. Tu BiŠvat (u doslovnim prevodu: petnaesti dan meseca Švata) poznat je i kao Nova godina drveća. Nekadašnja funkcija ovog praznika bila je da odredi granicu između jedne i druge godine, ne bi li se odvojila

desetina prihoda u voću. Naime, u Izraelu do ovog datuma (15. Švat obično pada u mesecu januaru) padne najviše kiše, tako da se do tog dana formira osnova iz koje će roditi drveće u predstojećoj sezoni. Dakle, u pitanju je jedan od praznika vezanih za poljoprivredu.

Fotografisali smo se sa Jozefom Baruhovičem i rabinom Isakom Asielom. Jedan od običaja vezanih za *Tu BiŠvat* jeste da se toga dana pojede neka nova voćka, koja još uvek nije probana u novoj sezoni. Prema drugom običaju, ovog dana se jedu plodovi po kojima je poznata zemlja Izrael – pšenica, ječam, grožđe, nar, smokve, masline ili urme. Postoji i običaj sađenja drveća na ovaj dan, što je često praćeno predavanjima i sadržajima vezanim za podizanje svesti o očuvanju životne sredine. Judaizam zabranjuje namerno uništavanje ne samo drveća, već svega što čoveku donosi dobro – biljaka, životinja i neživih predmeta, bez obzira kome pripadaju. Praznik nas podseća da se zapitamo kakav je naš odnos prema prirodnom okruženju.

Bili smo na koncertu

U Beogradu postoji Srpsko-jevrejsko pevačko društvo³ kojim rukovodi Marlena Weinberger Pavlović. Hor nastupa veoma često u Pozorištu na Terazijama, u Skupštini grada, u zgradama Opština Stari grad, Vračar i po brojnim školama. Pratimo njihove nastupe kad god možemo, u malim ili velikim grupama, uživamo u muzici slušajući pesme na jidišu, ladinu, hebrejskom i srpskom jeziku. Sada znamo da su „Ruse kose“ i „Kad ja pođoh na Bembašu“ pesme sefardskog porekla; znamo o čemu govori tekst pesme „Adio Kerida“ i tekst pesme „Dona, dona“.

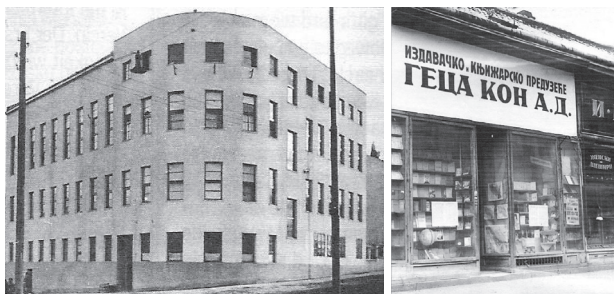

³ Zvanični hor Jevrejske opštine Beograd je Srpsko-jevrejsko pevačko društvo „Braća Baruh“.

Tragali smo za značajnim građevinama

Znali smo da se Defektološki fakultet nalazi blizu zoološkog vrta, u Ulici Visokog Stevana, ali ne i ko je sagradio tu zgradu, kada, čijim novcem, za koju svrhu, zašto ta građevina ima važno mesto u istoriji Holokausta u Srbiji.

Postavili smo sebi zadatak: pronaći u Knez Mihajlovoj ulici „Prosvetinu“ knjižaru koja i danas nosi ime „Geca Kon“, otkriti istorijat ove knjižare i priču o sudbini jevrejske porodice Kon.

Slušali smo predavanje

Kulturni Centar Reks je dobro čuvao uspomenu na istorijat prelepe zgrade na dnu Jevrejske ulice u kojoj se nalazio. „Oneg Šabat“ i „Gemilut Hasadim“ bila su dobrotvorna jevrejska društva koja su podigla ovu zgradu i njihova imena su i danas na njoj napisana. Aktivnosti, predavanja i otvoreni razgovori često se neposredno tiču jevrejske prošlosti Beograda, istorije Holokausta ili antisemitizma. Slušali smo izlaganje Nikole Radića Lucatija o nekadašnjem logoru na Starom sajmištu.

Neka draga lica često srećemo prilikom naših obilazaka, ponekad se i fotografišemo zajedno. Sa nama su Jozef Baruhovič i Hajim Levi, u Kulturnom centru Reks.

Bili smo domaćini

Sonja Viličić i volonterke organizacije Haver Srbija često gostuju na našim časovima. Dobra prilika za brojna pitanja: Zašto religiozni Jevreji nose kipa na glavi?

Čemu služi čaša za kiduš, zašto hanukija ima deveti krak – svećnjak? Kakav je to praznik Hanuka? Zašto se organizuje maskenbal za praznik Purim?

Koliko vremena treba da se ispiše Tora, ko piše/prepisuje tekst Tore, šta ako negde pogreši? Zašto Jevreji sahranjuju svoje knjige, šta je „geniza“? Zašto se kaže da su Jevreji „narod knjige“?

Posetili smo izložbu

„Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta“ je izložba u nekadašnjem Nemačkom paviljonu na Starom sajmištu. Po dogovoru, sačekala nas je Ružica Devič. Bili smo tužni prilikom ove posete. Da li zbog sadržaja izložbe? Ili zbog samog prostora u kome je postavljena?

Učestovali smo u radionicama

Izložba „Portreti i sećanja“ ponovo je postavljena, ovog puta u Galeriji Progres: dobra prilika da uz sliku i živu reč saznamo nešto novo o našim starim sugrađanima.

Sa volonterima organizacije Haver Srbija učestvujemo u radionicama o diskriminaciji.

I – vratili smo se u učionicu

Nakon obilazaka i poseta, učenici koji to žele pripremaju postere i panoje, koristeći vlastite fotografije i materijal koji su dobili na poklon. Oni koji više vole nove računarske alate ili živu reč spremaju prezentacije i u svojim odeljenjima prenose utiske, zapažanja i nova saznanja. Tako se iznova potvrdilo da je vršnjačka edukacija dobar izbor.

Ovi dečaci su bili izuzetno vredni: „Naš zadatak je bio da obiđemo samo Muzej, ali tamo su bili tako ljubazni prema nama, dali su nam knjige na poklon, saznali smo mnogo zanimljivih informacija tako da smo prosto morali da posetimo i sinagogu i da obiđemo Jevrejsko groblje, jedno

od retkih koje je ostalo sačuvano tokom Drugog svetskog rata i za koje kažu da je jedno od najlepših u Evropi“.

Poseban izazov je prezentacija o Jevrejima u savremenom Beogradu. „Za mnoge od njih smo čuli, čitali smo njihove knjige, ali nikada nismo mislili o njihovom jevrejskom poreklu. Ali stvarno, nikada nismo razmišljali o tome da su Mira Adanja Polak, Seka Sablić, Predrag Ejduš, Miša Blam, Gordana Kuić, braća Baruh, Olga Alkalaj ili Moša Pijade, takođe Jevreji“.

Nakon ovih aktivnosti, učenici su iskazali zainteresovanost, radost učenja otkrićem, kao i motivaciju za buduća samostalna istraživanja. Tipični komentari bili su: „nismo znali ništa o Jevrejima...“, „nismo znali da su Jevreji imali tako važnu društvenu ulogu u kulturnom, ekonomskom i političkom životu u Srbiji“, „nismo znali da su postojale tri (ili, možda, četiri?) sinagoge u Beogradu“...

Kao dopuna ili zamena ovih aktivnosti može poslužiti dodatni nastavni materijal – Razglednice JEVREJI U SRBIJI. Plan časa koji predviđa upotrebu ovog nastavnog materijala pridodat je temi „Ko su Jevreji?“ Istoj svrsi mogu poslužiti i kratki dokumentarni filmovi o životu Jevreja u Srbiji pre Holokausta, koje su snimili učenici sa svojim nastavnicima: Jevrejska istorija Kragujevca,⁴ Jevrejska zajednica u Bačkoj Palanci,⁵ Novosadski Jevreji,⁶ Jevrejska istorija Zrenjanina – priča o Ivanu Ivanjiju,⁷ Aleksandar Mošić – živio jevrejskog heroja,⁸ Sudbina Sofije Demajo – ko spasi jednog čoveka, spasio je čitav svet,⁹ Priča o porodici Mandil,¹⁰ Život i stradanje porodice Tajtacak.¹¹

4 Film učenika Poljoprivredno- hemijske škole „Dr Đorđe Radić“ iz Kraljeva, dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=sg4DEUsL0A&t=435s> (pristupljeno 11. decembra 2016).
5 Film učenika Gimnazije „20. Oktobar“ i Tehničke škole „9. Maj“ iz Bačke Palanke, dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=3FTciR44Xx4> (pristupljeno 11. decembra 2016.).
6 Film učenika Gimnazije „Svetozar Marković“ iz Novog Sada, dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=xzbfndXKqXw> (pristupljeno 11. decembra 2016).
7 Film učenika Zrenjaninske gimnazije, dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=zXAQJgQs0Qg> (pristupljeno 11. decembra 2016).
8 Film učenika Trinaeste beogradske gimnazije, dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=hOGHCYUvSus> (pristupljeno 11. decembra 2016).
9 Film učenika Trinaeste beogradske gimnazije, dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=3KC8rr8eY0> (pristupljeno 11. decembra 2016).
10 Film učenika Gimnazije „Bora Stanković“ iz Niša dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=zTXxi5KT280&t=403s> (pristupljeno 11. decembra 2016).
11 Film učenika EGŠ „Nikola Tesla“ iz Jagodine, tekst o filmu dostupan na adresi: <http://www.tesla-jagodina.edu.rs/zivot-i-stradanje-porodice-tajtacak/> (pristupljeno 11. decembra 2016).

Obilasci i susreti kao podrška učenju o Holokaustu

Beograd pruža velike edukativne mogućnosti, raznoliki su kulturni događaji: predstave, tribine, promocije i izložbe koje mogu pomoći da se upotpuni znanje učenika o temi Holokausta. Pa ipak, mnogi ne iskoriste tu šansu. I u manjim gradovima Srbije moguće je pronaći slična mesta, zainteresovane pojedince, putujuće izložbe ili organizovati zanimljiva gostovanja.

Pažljivi čitaoci su do sada, nadamo se, uočili postupnost u našem pristupu „korak po korak“ (zato je redosled tema i aktivnosti važan); primenu brojnih i raznovrsnih metoda i sadržaja, blisku saradnju sa pojedincima i institucijama; stalnu aktivnost učenika; povezivanje prošlosti i sadašnjosti, kao i vezu globalnog i lokalnog. Naše aktivnosti pre časova bile su usmerene na „otkrivanje“ jevrejske prošlosti Beograda: obilaske, posmatranja i istraživanja. Aktivnosti tokom i nakon časova, usmerene na istraživanje Holokausta u Srbiji, obeležene su većim aktivizmom. Nakon njihove realizacije učenici su iskazali stav i inicijativu; distanciranje i osudu antisemitskih izjava, zauzimanje kritičke tačke gledišta, osudu predrasuda i govora mržnje, osudu moralne indiferentnosti; pokazali su inicijativu da posete mesta stradanja i sećanja i volju za preduzimanjem različitih akcija: uklanjanje kukastih krstova iz našeg komšiluka, pisanje eseja i drugih radova, realizaciju vršnjačke edukacije, organizovanje javnih časova o Holokaustu, snimanje kratkih dokumentarnih filmova, organizovanje tribine „Šta će biti sa Starim sajmištem“, mapiranje Starog sajmišta, organizovanje svečane komemoracije povodom 27. januara, Međunarodnog dana sećanja na žrtve Holokausta...

Među tim aktivnostima izdvajaju se neposredni kontakti i razgovori sa preživelim. Učenici su bili počastvovani njihovim prisustvom, bilo im je drago što mogu, makar na kratko, da im budu domaćini, bili su ponosni što razumeju teškoće preživljavanja, što im je poznata celina

tragične priče, dok slušaju jedan njen deo. Ovi susreti, dostojanstveni i dirljivi, ostavili su dragocen i neizbrisiv trag. Verujem, da je i preživelim, mnogo značilo što su naišli na pažnju, poštovanje i empatiju svojih mladih slušalaca.

Dugo smo čekali na otvaranje izložbe „Poslednje odredište Aušvic“ u Muzeju istorije Srbije. Izložba je pokazala kako je upravo Aušvic postao važno mesto kolektivnog pamćenja savremenog sveta, ali je upozorila i na razloge i posledice negiranja svesti o njegovom postojanju i potiskivanja sećanja na njegove žrtve.

Fotografija članova porodice Drelih iz Sombora inspirisala je učenike da načine novu fotografiju, da i oni „budu u slici“, zajedno sa njima (videti fotografiju pored).

U okviru pratećeg programa, tokom trajanja izložbe, četvrtkom su održavane javne tribine. Sve teme su bile važne i zanimljive, ali je na učenike najsnažniji utisak ostavio razgovor sa Sonjom Vujanović, preživinom. Videli su njen prortret iz mladosti, izložen u okviru postavke, a sada je gledaju kako, sedeći u invalidskim kolicima, sitna i seda, govori o uzvišenosti mira i slobode. Sonja je, kao partizanka u Valjevskoj četi, zarobljena i poslata najpre u Šabački logor, zatim u Banjički logor i, najzad, u Aušvic zajedno sa 110 žena. Naglasila je da tada, 1944. godine, one nisu znale kuda ih vode.

Uz pomoć Barbare Panić istraživali smo u Jevrejskom istorijskom muzeju: Ivana Nikolić, Jovan Macura i Stefan R. Nikolić prikupljaju materijal za kratki film o „vajaru Holokausta“ Nandoru Glidu.

Najpre smo čitali roman „Gec i Majer“, a zatim smo, u Kulturnom centru Beograda, razgovarali sa piscem romana, Davidom Albaharijem, o njegovom književnom opusu i o njegovoj porodičnoj istoriji.

12 Vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=3019>

Nikola Radić Lucati nas je poveo na „čas istorije u pokretu“, od Muzeja Istorije Jugoslavije, preko Činovničke kolinije i Jatagan Male, do Topovskih šupa.¹²

U Prvoj beogradskoj gimnaziji, koju je nekada pohađao Geršon Kaponi, slušali smo predavanje Siniše Vukadinovića, profesora geografije, o Spaseniji Prici, nekadašnjem „ratnom“ direktoru škole i Pravednicima među narodima. Fotografisali smo se ispred medalje koja se sada čuva u svečanoj sali gimnazije.

Brigita Knežević je draga gošća na našim časovima. Učenici vole da sa njom razgovaraju, a rado nam se pridružuje i Dušica Đorđević, profesorka filozofije. Jednom prilikom, Brigita je bila gošća i na oglednom javnom času nazvanom „Antiratni sat“, koji smo pripremili sa Milijanom Dobrosavljević, profesorkom srpskog jezika i književnosti.

Brigita je jedna od hiljada srpske dece, spasene u „Akciji Diane Budisavljević“ i usvojene u zagrebačkoj porodici Fistrić. Tek nakon 40 godina, pomoću novinskog članka „Tražim bilo koga svoga“, našla je svog brata i tri sestre i otkrila je svoje pravo ime: Mika Bundalo. Otac i tri

strica su ubijeni na Sajmištu, a majka je umrla nakon oslobođenja. „Nikad nisam nosila mržnju niti gorčinu, nemam takve porive. Ali sam svom sinu i unucima uvek govorila: Ne delite ljude po narodnosti ili po grupnoj pripadnosti. Nego, prosto tako, ima dobrih i loših ljudi, tako je uvek bilo i biće”.

Smilja Tišma je kao devojčica preživela nekoliko logora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Sada živi u Beogradu, i to u neposrednoj blizini naše škole. Rado govori đacima o svom životu. Imali smo čast da je slušamo u čitaonici Doma učenika Železničke škole, kada nam se obratila nakon dr Milana Koljanina i Tamare Ćirić Danilović.¹³

Brigita Knežević i Smilja Tišma su članice Udruženja logoraša „Jasenovac“ iz Beograda, čiji se malobrojni članovi redovno okupljaju, razgovaraju o svakodnevnom brigama i radostima, ali planiraju i redovne odlaske na komemoracije u Jasenovac i Donju Gradinu. Posetili smo ih u prostorijama u Savskoj ulici, razgovarali i sa Milinkom Čekićem, predsednikom Udruženja. Obišli smo i izložbu o stradanju Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koju je Muzej žrtava genocida u tom prostoru postavio.

Posetili smo nemačku školu u Beogradu. Profesor istorije Andreas Rot je sa svojim đacima i uz pomoć kolega preveo knjigu Reli Alfandari Pardo *To je bio samo piknik* sa srpskog na nemački jezik.¹⁴ Knjigu su odštampali i poslali u Nemačku, kako bi đaci i u nemačkim školama mogli da čitaju biografiju „srpske Ane Frank“, kako popularno zovu Reli. Pored knjige, tu je i izložba koju su pripremili profesor Rot i njegovi učenici, o sestri i bratu Vojki i Samuilu Demajo. Kroz njihove živote prelomila se čitava jedna epoha. Dirnula nas je njihova sudbina, ali i priča, lični razlog zbog koga je izložba nastala. Profesor Rot je otišao u Narodnu biblioteku Srbije tražeći jednu knjigu o Prvom svetskom ratu. Našao je knjigu, i na njoj ugledao pečat, Samuilo S. Demajo, advokat. „Pomislio sam da su Nemci nakon okupacije Srbije ukrali te knjige od Samuila Demaja i ubili ga. I ta misao me je pogodila, osećao sam se veoma loše“, kaže Rot. Tako je počelo njihovo istraživanje.

Nakon premijere u Bitef teatru, gledali smo predstavu učenika Treće beogradske gimnazije „Nevidljivi spomenici“ i u Muzeju istorije Jugoslavije.

¹³ Vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=17050>

¹⁴ Videti: Dragoslav Simić, „Rot i Reli, Nemač i Jevreji“, *Audio i foto arhiv*, <http://www.audiofotoarhiv.com/Promocije/Rot-i-Reli.html> (pristupljeno 11. decembra 2016).

Dr Milovan Pisari je naš stari poznanik, autor knjige *Stradanje Roma tokom Holokausta* čijoj smo promociji prisustvovali pre par godina. Sada je koautor izložbe „Oktobar 1941.“ koja je postavljena u Arhivu Beograda.¹⁵ Imali smo sreću da baš on bude naš domaćin i vodič kroz postavku, da odgovori na sva naša pitanja.

Dom omladine je bio domaćin izložbe o Ani Frank koju, u okviru projekta *Historija, istorija, povijest – lekcije za sadašnjost*, realizuje Otvorena komunikacija iz Beograda u saradnji sa Kućom Ane Frank iz Amsterdama i partnerskim organizacijama iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije. Izložba je opremljena retkim fotografijama zabeleženim tokom Aninog života i isečcima iz njenog dnevnika, koji je pisala tokom dve godine skrivanja u tajnom skrovištu u Amsterdamu. Celokupna postavka zasnovana je na vršnjačkoj edukaciji, pa su, umesto kustosa, posetioce kroz nju vodili obučeni vršnjaci-vodiči, a među njima čak pet učenika Železničke tehničke škole: Nataša Stevanović, Rastko Tadić, Lazar Radovanović, Igor Aleksov i Jovan Macura.¹⁶

Srpsko-jevrejsko pevačko društvo sa moderatorkom Marlenom Weinberger Pavlović godinama realizuje Javni čas „Da se nikada ne zaboravi, Holokaust, da se nikada ne ponovi – muzika piše sećanja“. U školi smo organizovali njihov nastup.¹⁷ Slušali smo sefardske i srpske pesme, pažljivo pratili izlaganja dr Milana Koljanina, istoričara iz Instituta za savremenu istoriju, dr Dragana Popadića, socijalnog psihologa, profesora na Filozofskom fakultetu u Beogradu, i gospodina Jozefa Baruhovića koji je, kao dečak, preživeo Holokaust. Nakon časa, učenici su imali brojna pitanja za učesnike, ali kako nije ostalo vremena za diskusiju, nastavili smo prepisku preko elektronske pošte i dobili sve odgovore. Navešćemo neka pitanja, jer ona ilustruju pripremljenost i zrelost učenika. Gospodina Baruhovića su pitali: Da li ste ikada poželeti da se osvetite? Da li danas mrzite Nemce? Da li ste vernik (da li ste izgubili veru tokom rata)? Da li ste dobili neku vrstu materijalne nadoknade?

Profesoru Popadiću i dr Koljaninu postavili su sledeća pitanja: Zašto se u našem obrazovnom sistemu ne obraća dovoljno pažnje na stradanje Srba, Jevreja i Roma tokom Drugog svetskog rata? Zašto ne učimo više o ustaškim zločinima? Da li je Vlada Milana Nedića imala ulogu u zločinima na Starom sajmištu? Zašto je Staro sajmište danas potpuno zapušteno i zanemareno? Kako je moguće da danas u Srbiji postoje fašističke ideje, iako su Srbi bili žrtve fašističkog režima u prošlosti? U kojoj meri je antisemitizam prisutan danas u Srbiji?

¹⁵ Vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=17051>

¹⁶ Vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=17053>

¹⁷ Vidi: <http://sjpgd.rs/category/tribine/page/32/>

Još jednom smo imali čast da ugostimo Srpsko-jevrejsko pevačko društvo i da budemo domaćini jubilarnog 50. Javnog časa.¹⁸ Nova generacija učenika je slušala predavanja dr Koljanina, dr Popadića i preživele, Sonje Demajo Lunginović.

A onda, po treći put u našoj školi, a 62. po redu Javni čas,¹⁹ organizovali smo u čitaonici Doma učenika Železničke škole. Fotografije je snimio učenik Miloš Popović.

„Мислим да су свакако трагично што су све што урадили, али не зато што су убили толико људи већ зато што нису успели да убију све. Било, ја сам један од иренивелах,“ овим речима господин Ајзинберг је изгубио своје изматане.

Нисам осећао разлику до почетка рата, затрпо до прогласа да Јевреји не смеју у школу.

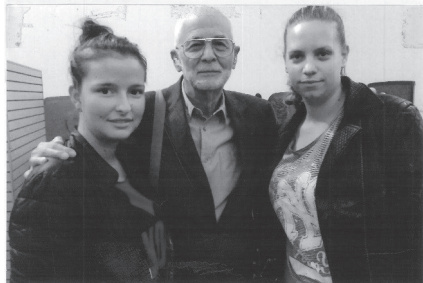
Када сам био I разред гимназије. Боч зардовање сам допекао са ивродуком у околним Мостама. После краћег времена заровали су нас герацици Моста Леканца. Отац ми је спредао на аучу од Старог Савиштва ка Јајинцима, а мајка и ја смо успели да побегнемо и дођемо у Београд. Због Немца смо побегли у шуму, скривали смо се код нпотих сељака од којих смо добили нацими, који су нас хранили и обилазили.

После ослобођења вратили смо се у Београд.

Ухватила нас је ОЗНА због сунне да смо сарађивали са окусташрон и тако иренивелах.

Свои сину је послао 24 писана о иренивелаху сваком рата и тако је направио и кита „Писаца Иајвеи“, рети господина Александра Ајзинберга.

Ана Ивановић 11/1/2
Милица Игић

Nekad smo mi bili domaćini, a nekad smo išli u posete i pratili Javni čas na drugim mestima; Aleksandar Lazić i Dragan Obradović su slušali Jozefa Baruhovića i fotografisali se sa njim u Pravno-poslovnoj školi; Ana Ivanović i Milica Igić su slušale Aleksandra Ajzinberga u Opštini Stari grad, fotografisale se sa njim i zabeležile delić njegove priče. Zajedničke fotografije sa preživelima učenicima mnogo znače. Zato se ovde i nalaze.

¹⁸ Vidi: <http://sjpd.rs/category/tribine/page/20/>

¹⁹ Vidi: <http://sjpd.rs/category/tribine/page/8/>

Izložbu „Portreti i sećanja” obišli smo nekoliko puta, sa različitim grupama učenika, učestvovali u radionicama o diskriminaciji i antisemitizmu. Pridružio nam se i Saša Đokić, veroučitelj, sa svojim đacima. Međutim, to nije sve što smo radili. Imali smo dovoljno vremena da pripremimo program za svečano zatvaranje izložbe. Tada smo prvi put izveli recital „U prvom licu”, zajedno sa horom i učenicima Osnovne škole „Vožd Karađorđe” iz Jakova.²⁰

Još jednom, 28. januara 2016. u svečanoj Balon sali u Surčinu izveli smo recital „U prvom licu” sa đacima i horom Osnovne škole „Vožd Karađorđe” iz Jakova, i sa njihovim nastavnicima Nikolom Mitićem, Majom Dorić, Violetom Živković i Milicom Pokrajac.²¹

Tokom zimskog raspusta, februara 2016. godine, u posetu Beogradu i Srbiji došla je grupa izraelskih srednjoškolaca; želeli su da saznaju istoriju Starog sajmišta. Rado smo prihvatili poziv organizacije Haver Srbija da budemo njihovi vodiči.²² Nakon obilaska Sajmišta, zajedno smo slušali izlaganje Aleksandra Ajzinberga, preživelog, u Jevrejskoj opštini Beograd.

20 Vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=3033>

21 Vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=17054>

22 Vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=17007>

UČENJE O HOLOKAUSTU: TEME

Počeli smo upoznavanjem kulture, običaja i religije Jevreja. Časovi i teme su osmišljeni tako da postupno uvode učenike u tematiku Holokausta. Na časovima se koriste svedočanstva i dokumenti iz relevantnih i pouzdanih izvora. Preko ličnih priča i kratkih biografija, uz odlomke iz odabrane literature i stručnih tekstova (ali i uz naglašavanje kojoj vrsti izvora pripadaju) teži se razumevanju šireg istorijskog konteksta, kao i statusa humanističkih principa i univerzalnih vrednosti. Teži se, ukratko, pobuđivanju empatije, a ne osude. Pritom se istovremeno podstiče radoznalost i istraživački duh učenika. Učenici se tako angažuju i intelektualno i emotivno. Ne nude im se laka rešenja i gotovi odgovori. Učenici se suočavaju sa dilemama i značajnim teorijskim pitanjima, poput činjenice da je kraj Drugog svetskog rata preživelim Jevrejima doneo oslobođenje – ali ne i slobodu.

Teme su koncipirane tako da razvijaju sadržaj od pojedinačnog ka opštem, od ličnog ka univerzalnom. Redosled izvođenja časova takođe nije beznačajan. Postupno, učenici će steći dublje razumevanje pojmova: geto, koncentracioni logor, antisemitizam, totalitarizam, genocid, „konačno rešenje“, fašizam, nacizam, Holokaust. Tokom rada, konsultujemo Kratki pojmovnik Holokausta, koji se nalazi na kraju ove knjige. Prilikom realizacije, praktikujemo grupni rad, timski rad, istraživanje, pretraživanje interneta i relevantne literature, vršnjačku edukaciju, prezentaciju, tekstualni metod, monološki, kao i dijaloški metod. Pritom poštujemo i razvijamo pedagoške preporuke Jad Vašema.

Već na početku učenja o Holokaustu, susrešćemo se sa učenicima koji imaju predrasude prema Jevrejima, a neki od njih otvoreno izražavaju i antisemitske stavove. Njima pristupamo obazrivo, individualno, upućujući ih na relevantne izvore.

KO SU JEVREJI?

Istorija Jevreja počinje sa Avramom, a istorija jevrejske religije s Mojsijem. Tako kaže Biblija i ogromna većina današnjih naučnika se s tim slaže, smeštajući Avrama u period negde između dvadesetog i početka šesnaestog veka pre nove ere, a izlazak iz Egipta u kasno bronzano doba (oko 1550–1200. pre nove ere). Judaizam je religija – u širem smislu i kultura – jednog naroda koji je tokom svoje istorije od skoro četiri hiljade godina bio poznat pod nazivima *Hebreji*, Izrailjci i Jevreji.

Naziv *Hebreji* odnosi se prvenstveno na najstarije pretke, Avrama, Isaka i Jakova. Jakova su takođe zvali Izrailj, te se naziv *deca Izrailja* ili *Izrailjci* odnosi na njegove potomke koji su činili dvanaest plemena. Pleme koje je tvrdilo da vodi poreklo od Jakovljevog četvrtog sina, Jude, dalo je njegovo ime kraljevini čija je prestonica bio Jerusalim, a kasnije, kad je potpala pod vlast Persijanaca, Grka i Rimljana, provinciji Judeji. Naziv *Jevreji* potiče od reči *Judejci* i odnosi se na njihove potomke kao i na one koji su im se kao preobraćenici pridružili.

Poslednjih dve hiljade godina Jevreji žive raseljeni po mnogim zemljama, ali su uvek bili prisutni u svojoj drevnoj domovini na istočnoj obali Sredozemnog mora, gde je 1948. godine uspostavljena današnja država Izrael. (Gruba procena s kraja 20. veka govori da Jevreja ima oko četrnaest miliona, uključujući tri miliona u Izraelu. U jevrejskim zajednicama širom sveta, poznatim pod zajedničkim nazivom dijaspora ili rasejanje, živi ostalih jedanaest miliona, u koje spada i pet miliona i osamsto hiljada u Sjedinjenim Američkim Državama i blizu četrsto hiljada u Velikoj Britaniji.)

Stari Jevreji govorili su semitskim jezikom, hebrejskim, koji se pisao s desna na levo i imao zanimljivo pismo koje je, međutim, na kraju ustupilo mesto alfabetskom pismu drugog semitskog jezika, aramejskog. Jevreji u dijaspori uglavnom su zadržali hebrejski kao jezik molitvi i učenja. U Izraelu je on ponovo postao jezik svakodnevnog govora.

Hebrejska azbuka ima dvadeset dva slova i sva su suglasnici. Oni vrše ulogu i brojeva i slova (s tim što prvih deset predstavljaju brojeve od jedan do deset, narednih osam od dvadeset do devedeset, a poslednja četiri od sto do četiri stotine).

Iako su Jevreji pisali i pišu knjige na mnogim jezicima, klasična dela jevrejske religijske književnosti – Biblija, Mišna, Talmud, Midraš – kao i Zohar i većina zakonika, tumačenja i polemika, napisani su hebrejskim ili aramejskim, ili pak mešavinom ta dva jezika.²³

Postoji čudo u Šabatu. Čak i ako ga nikada niste osetili, ono postoji. Ono je jedan od najvažnijih elemenata jevrejskog opstanka. Nije preterivanje ako se kaže da je Jevrejin preživio dve hiljade godina proganjanja i ponižavanja uglavnom zato što je držao Šabat. To je bio činilac koji mu je ne samo omogućio da preživi, nego ga je održao u životu i duhovno i moralno.

Jevrejin bi bez Šabata nestao. Kaže se da koliko je Jevrejin čuvao Šabat, toliko je i Šabat čuvao Jevrejina. Sve dok judaizam postoji kao pulsirajuća životna sila, Šabat je njegov najveći obred.

Da biste ovo shvatili morate da doživite pravi tradicionalni Šabat. Uočili biste kako se promene dešavaju gotovo poput magije. Uzmite najsiromašnijeg Jevrejina koji živi u bedi i videćete kako ga Šabat kao čudom preobražava u čoveka dostojanstvenog i ponosnog. On može da bude prosjak čitave nedelje, ali na taj dan, on je pravi kralj.

Sećam se kako sam jednom proveo Šabat sa siromašnim radnikom u Vilijamsburgu. On je bio jednostavan, ali pobožan čovek koji nije posedovao mnogo materijalnih dobara. Gledajući njegov tesan bedni stan, možda biste se i sažalili nad njim, ali on je za svojim subotnjim stolom sedeo kao kralj. Tada mi je rekao nešto što mi je ostalo u sećanju svih ovih godina. „Sažaljevam ljude koji ne drže Šabat. Zaista ih sažaljevam. Oni ne znaju šta propuštaju. Uopšte ne znaju“. Postoji molitva za Šabat koja kaže: „Veseli se u svom kraljevstvu, ti koji čuvaš Šabat“. Čudo Šabata je kraljevstvo svakog Jevrejina.²⁴

23 Goldberg, D. i Rejner, Dž. *Jevreji. Istorija i religija*, Klio, Beograd, 2003. str. 8.

24 Kaplan, A. „Šabat Dan večnosti“, u: Hešel, A. J. *Šabat i njegovo značenje za savremenog čoveka*, Književno društvo Pismo, Beograd, 1999, str. 73-74.

JEVREJI U SRBIJI - PLAN ČASA

Uz upotrebu dodatnog nastavnog materijala RAZGLEDNICE: JEVREJI U SRBIJI

Predmet: istorija, sociologija, građansko vaspitanje

Nastavna jedinica: Jevreji u Srbiji

Razred: 7-8 osnovna škola; 1-4 srednja škola

Cilj: Podsticanje interkulturalnosti, suočavanje sa stereotipima i predrasudama, prihvatanje različitosti; otkrivanje jevrejskog kulturnog nasleđa u Srbiji

Zadaci: Upoznati učenike sa osnovnim simbolima jevrejstva, sa značajnim Jevrejima Srbije i sa važnim institucijama i građevinama koje su izgradili Jevreji na teritoriji Srbije; senzibilisati učenike u pravcu razumevanja Holokausta

Metode: prezentacija, diskusija

Oblik rada: grupni, rad u paru, frontalni

Nastavna sredstva: 45 razglednica

Uputstvo

Ovoj temi možemo posvetiti jedan ili više časova. Možemo koristiti sve razglednice, ili, prema potrebi i proceni, manji broj razglednica – samo simbole, ili samo ličnosti, ili samo institucije. Od 45 razglednica, samo njih 5 se diskretno i obazrivo dotiču teme Holokausta (Nandor Glid, Predrag Ejduš, Teodora i Zravko, Zograf – Hilda Dajč, Centropa – Breda Kalef). To nije slučajno. Na ovom času cilj je upoznavanje sa judaizmom i otkrivanje jevrejskog kulturnog nasleđa u Srbiji. Na kasnijim časovima, učenici će saznati, na primer, da je Geca Kon ubijen u Nemačkoj a cela njegova porodica na Starom sajmištu; da su pacijenti Jevrejske bolnice (sada Defektološki fakultet) kao i stanari doma „Oneg Šabat“ (do nedavno Kulturni centar Reks u Jevrejskoj 16) bili prve žrtve gasnog kamiona; iz kog razloga je Holokaust konstantna i dominantna tema u delima D. Kiša, A. Tišme, D. Albaharija, F. Davida. Uz razglednice koristimo i odabrane tekstove iz drugog dela ove publikacije.

Uvodni deo (10 min)

Parovima učenika (ili manjim grupama) delimo po dve-tri razglednice. Dajemo instrukciju: Pogledajte samo prednju stranu razglednice, razmenite utiske sa svojim parom, šta vidite na slici, šta znate o tome, na šta vas to asocira. Nakon par minuta: Okrenite poleđinu razglednica i pročitajte objašnjenja. Ponovo razgovarajte sa svojim parom, obavestite se o sadržaju razglednica koje ste dobili. Da li ste znali nešto o tome? Pripremite kratko izlaganje.

Glavni deo (30 min)

Učenici u parovima izveštavaju: šta su najpre uočili na svojim razglednicama, šta su pomislili, šta su već znali, šta su novo saznali, upamtili o toj ličnosti, o tom objektu ili simbolu. Nastavnik facilitira, postavlja pitanja, usmerava, dopunjava.

Završni deo (5 min)

Pitanje: Koji simboli u jevrejstvu vas podsećaju na neke simbole hrišćanstva, možemo li uspostaviti paralelu, naći sličnost? Instrukcija: Sada izaberite jednu ličnost koju ste danas upoznali putem razglednica, šta biste joj rekli, da li biste joj nešto poručili; napišite svoju poruku.

Ishod

Učenici su se upoznali sa kulturnim nasleđem i životom Jevreja u Srbiji. Uvideli su da je jevrejska zajednica u međuratnom periodu bila integrisana u srpsko društvo, a da su pojedini Jevreji pružili znatan doprinos razvoju privrede, kulture i društva u celini. Kod učenika je pobuđena radoznalost da dublje istraže određene teme ili životne priče; ostvarena je povezanost evropske i lokalne istorije, povezanost prošlosti i sadašnjosti, a učenici su bili stalno aktivni.

ŽIVOT U GETU

Našim učenicima je slabo poznat pojam geta; možda o tome nisu dovoljno učili zato što ih u Jugoslaviji (Srbiji) tokom Drugog svetskog rata gotovo nije ni bilo. Nakon okupacije, 1941. godine nacisti su ubrzano pristupali osnivanju logora. Ali sama ideja koncentrisanja i zatvaranja Jevreja, način života u getu, preživljavanje u nehumanim uslovima, priprema za transport u logore, stalno prisutne dileme, važan su deo učenja o „godinama progona“ i o „godinama istrebljenja“. Istorijske činjenice su danas dobro poznate: postojale su faze kroz koje se Holokaust odigravao.

Učenici će postavljati pitanja. Zašto nisu pobjegli? Zašto se nisu pobunili? Odgovori nisu jednostavni. Pre svega, oni nisu znali. Učenicima treba skrenuti pažnju da, u datom trenutku, Jevreji (kao ni bilo ko drugi) nisu mogli znati šta će se dogoditi. Doduše, postojale su sumnje i slutnje, a bilo je i pokušaja bekstva. Međutim, ljudi prosto nisu mogli verovati da će se dogoditi ono što se dogodilo. Preporučujemo učenicima da pogledaju film *Pijanista* Romana Polanskog.

Naglašavamo učenicima da se na času koriste istorijski izvori, autentična svedočenja, odlomci iz dnevnika, tekstovi istoričara, ali i fiktivne i istinite priče ukoliko su deo književne obrade, uvek ističući koji tekst pripada kojoj vrsti izvora. Nakon čitanja izabраниh tekstova, može se voditi diskusija po predloženim pitanjima: Gde su nacisti smeštali ljude koje su dovođili iz okoline grada? Kako su se ljudi osećali kada su čuli da će početi deportacija? Kako su nabavljali hranu? Na šta su bili upozoreni prilikom najave izmeštanja geta? Ko je vodio računa o ljudima u getu? Zašto su nacisti dozvolili posedovanje muzičkih instrumenata? Zašto su uopšte dozvolili bilo kakav kulturni život ljudima u getu? Kako su ih nacisti zastrašivali? Kako se Jan Burke osećao kada je išao u pozorište? Da li su nacisti prisustvovali nekim aktivnostima? Pitanja se mogu dopuniti i složenijim, koja traže dodatno znanje: koja su najpoznatija geta i u kojim državama su se nalazila? Kako je izgledala organizacija života u getu? Sa kojim dilemama su se suočavali Jevreji u getu?

Na vrhuncu pretrpanosti, u varšavskom getu je bilo 445.000 duša, što je bila najveća koncentracija Jevreja i jevrejskih radnika u Poljskoj. Životni uslovi u getu bili bi iracionalni da su nemački planovi za poljske Jevreje predviđali ma kakvu značajnu ulogu u proizvodnom radu; nemačka politika, zapravo, predstavlja udžbenički plan kako da se zdravi, sposobni radnici brzo pretvore u senke ljudskih bića, u iznurene žive, ili prave kosture. Varšavski geto je sadržao

30% varšavskog stanovništva na 2,4% njene površine, što daje gustinu naseljenosti od 200.000 na oko 2,6 kvadratnih kilometara. U svakom stanu bilo je više od 9 osoba u prostoriji. Voda, grejanje i kanalizacija bili su katastrofalno nedovoljni. Nepodnošljiva prenaseljenost geta i nezdravi higijenski uslovi sami po sebi su morali dovesti do oboljevanja i zaraza. Međutim, stanje sa hranom, koje se svodilo na politiku planiranog izgladnjivanja, činilo je da u poređenju sa njim ostali neljudski uslovi izgledaju podnošljivi za život. Zvanično dnevno sledovanje hrane za Jevreje u varšavskom getu imalo je 300 kalorija. Za Poljake ono je imalo 634 kalorije, a za Nemce 2.310. (Poljaci su, naravno, imali neuporedivo više mogućnosti da dopune svoju ishranu; Jevreji su bili zatočeni u getu, a u potragu za namirnicama su se upuštali izlažući se riziku da budu ubijeni.) Čak ni to kukavno, zvanično sledovanje Jevreji nisu dobijali u celosti. Dogodile su se predvidive, očekivane posledice ovakve politike. Žitelji geta brzo su dospeli u trajno stanje poluizgladnelosti, što je proizvodilo opasno iscrpljenu populaciju nesposobnu za dugotrajni rad, a kamoli za fizički naporno zapošljavanje. Broj umrlih u getu, uglavnom od gladi i pratećih bolesti, bio je zaprepašujuć: od maja 1941. do maja 1942. godine mesečno je u proseku umiralo 4.650 Jevreja, što je iznosilo više od 1% stanovništva mesečno, ili 12% godišnje.²⁵

Jevrejske škole su bile zabranjene u Generalnom guvermanu do 1941. godine. U Lođu, škole su ponovo otvorene u proleće 1941, a u Varšavi tek u novembru te godine. Kada je reč o mlađoj deci, obrazovni rad i aktivnosti igraonica suočavali su se sa velikim problemom gladi.

Ringelblumov arhiv sadrži obilje dopisa koje su, suočeni s tim nerešivim problemom, slali učitelji i socijalni radnici. „Kako da zainteresujemo apatično, gladno dete, koje misli samo na parče hleba, za bilo šta drugo?“ upitao je jedan od njih. Drugi je napisao da je obrok „polazna tačka za sve aktivnosti u kojima bismo želeli da deca učestvuju“. Neki učitelj volonter je posle rata izjavio: „Pokušao sam da podučavam decu iz svog dvorišta, ali pokušaj je propao jer su deca bila gladna“.

Aktivnosti u gimnazijama, pa čak i u osnovnim školama, ipak su bile izuzetno žive, a tajne biblioteke, koje su nudile knjige na tri jezika korišćena u getu, privukle su ogroman broj čitalaca. Deca i mladi najviše su voleli romane Mali lord Fontlroj Fransisa Hodžson Barneta i Srce Edmonda de Amičisa. Mnoga od te dece, međutim, nisu poznavala dobar deo „normalnog“ sveta. Prema svedočenju jednog preživelog, „deca zatočena u getu nisu znala ništa o životinjama i biljkama. Nisu znala čak ni kako izgleda krava“.²⁶

25 Goldhagen, D. J. Hitlerovi dobrovoljni dželatli. *Obični Nemci i Holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998, str. 303-304.

26 Fridlender, S. *Godine istrebljenja. Nacistička Nemačka i Jevreji 1939-1945*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013, str. 234-235.

ŽIVOT U LOGORU

Kod ove osjetljive teme poštujemo pravilo: ne govorimo o načinima ubijanja, već o načinima preživljavanja. Kao i u prethodnoj temi, naglašavamo učenicima da Jevreji nisu znali šta će se dogoditi, iako je svakako bilo glasina i naslućivanja. Na časovima koristimo raznovrsne izvore i ističemo da li su to autentična svedočenja, odlomci iz dnevnika, tekstovi historičara, fiktivne ili istinite priče (ukoliko su deo književne obrade).

Moguće je da neki učenici iskažu otpor prema ovoj teškoj temi. Zašto je uopšte potrebno baviti se Aušvicom, sedamdeset godina nakon događaja? „To se dogodilo, znači može se dogoditi ponovo,“ pisao je Primo Levi. A Detlef Kleusen kaže: „Postoji nešto čega se treba plašiti više od smrti. S Aušvicom počinje univerzalizacija straha – ime Aušvic označava slutnju da pojedinac nije nimalo vredan, da mu niko i nigde ne dolazi u pomoć“.

Šta možemo da očekujemo od učenika posle potresnih priča i zastrašujućih svedočanstava s kojima su se upoznali? Naravno, zatečenost, zgroženost. Ali na tome ne treba ostati. Učenici mogu dobiti precizne zadatke, kojima bi, na tragu tragičnih ispovedi koje su čuli i usvojili, unapredili svoja saznanja i obučili se za dalja istraživanja – nikada ne gubeći iz vida ljudsku dimenziju stradanja. Jedan u tom smislu uzoran učenički rad, kao uputnu ilustraciju, prilažemo u drugom delu ove knjige.

Možemo preporučiti učenicima da pogledaju film *Šindlerova lista* Stivena Spilberga.

Vrlo brzo smo naučili da su gosti Lagera podeljeni u tri kategorije: kriminalci, politički i Jevreji. Svi su obučeni u prugastu odeću, svi su Häftlinge (logoraši), ali kriminalci, pored broja prišivenog na bluzi, nose zeleni trougao; politički crveni; Jevreji, koji čine ogromnu većinu, nose jevrejsku zvezdu, crvenu i žutu. Esesovaca ima, ali malo, i izvan logora, i viđaju se relativno retko: naši stvarni gospodari su zeleni trouglovi koji imaju odrešene ruke da odlučuju o nama, kao i oni iz druge dve kategorije koji se nude da im pomažu, a njih je malo.

I još smo toga naučili, manje-više brzo, u zavisnosti od prirode svakog od nas ponaosob; da odgovaramo sa Jawohl, da nikada ništa ne pitamo, da se uvek pretvaramo da smo razumeli. Shvatili smo vrednost hrane; sad i mi zdušno grebemo dno porcije posle obroka i držimo je ispod brade kada jedemo hleb da ne bismo rasipali mrve. I mi sada znamo da nije isto dobiti kutlaču supe s vrha ili s dna kazana i u stanju smo da izračunamo koje je najbolje mesto za koje se treba izboriti stajući u red.

Naučili smo da sve može da posluži: žica, za vezivanje cipela; krpe, za pravljenje obojaka; papir, za postavljanje (nezakonito) bluže protiv hladnoće. Naučili smo, osim toga, da se sve može ukrasti, štaviše, da bude automatski ukradeno čim vam popusti pažnja; i da bismo to izbegli morali smo da savladamo veštinu spavanja sa zamotuljkom pod glavom, napravljenim od bluže, koji sadrži sav naš imetak, od porcije do obuće.

Zabrane su bezbrojne: prići bodljikavoj žici na manje od dva metra, spavati u bluzi ili bez gaća, ili s kapom na glavi; služiti se posebnim umivaonicima i klozetima koji su nur für Kapos (samo za kapoe, nem.) ili nur für Reichsdeutsche (samo za rajhsdojčere, nem.); ne ići na tuširanje onim danima kada je to predviđeno, i ići onim danima kada to nije predviđeno; izaći iz barake raskopčane bluže, ili podignute kragne; nositi ispod odeće papir ili slamu protiv hladnoće; prati se drugačije osim nagi do pojasa.

Beskrajni su i besmisleni obredi koji se moraju obavljati: svakog jutra mora se namestiti „krevet“, savršeno ravno i bez nabora; namazati blatnjave i odvratne drvenjake odgovarajućom mašinskom mašču, sastrugati sa odeće sve mrlje od blata (dok su mrlje od farbe, masti i rđe dozvoljene); uveče moramo da se podvrgnemo kontroli vaši i pregledu nogu; subotom brijanje i šišanje, krpljenje dronjaka odeće, sami ili kod nekog drugog; nedelja je dan za opštu kontrolu šuge i proveru dugmadi na bluzi, kojih mora biti pet.²⁷

...Nedaleko od nas su se iz jedne jame uzdizali plamenovi, ogromni plamenovi. Unutra su nešto spaljivali. Kamion je došao do jame i u nju izručio svoj teret – dečicu. Bebe! Da, ja sam ih video, svojim očima sam ih video... Deca u plamenu. (Da li je onda čudno to što mi od tog vremena san ne dolazi na oči?)

Eto gde mi idemo. Nešto dalje se nalazila druga, veća jama, za odrasle. Sam sam sebe uštinuo za obraz – zar još živim? Da li sam budan? Kako bi moglo biti moguće da spaljuju ljude, decu, i da svet na sve to čuti? Ne, to nije moglo biti istina. To je noćna mora... Uskoro ću se prenuti iz sna, osetiti kako mi srce divlje lupa, i naći ću se u svojoj dečijoj sobi, među knjigama. (...) Ledeni znoj mi orosi čelo. Ali ocu rekoh kako ne verujem da u naše doba spaljuju ljude, da čovečanstvo to nikada ne bi dopustilo...

- Čovečanstvo? Mi nismo ono za šta se čovečanstvo zanima. Danas je sve dopušteno. Sve je moguće, moguće su i peći za kremiranje. – Njegov glas se gušio.

- Oče, rekoh mu, ako je tako, ja neću više da čekam. Baciću se na električnu bodljikavu žicu. To je mnogo bolje nego umirati satima, u plamenu.

27 Levi, P. *Zar je to čovek*, Paideia, Beograd, 2000. str. 26.

Nije mi odgovorio. Plakao je. Telo mu je potresao jecaj. Svi oko nas su plakali. Poneki su počeli da recituju Kadiš, molitvu za mrtve. Ne znam da li se ikada do sada, za vreme duge istorije jevrejskog naroda, desilo da ljudi nad samima sobom izgovaraju molitve za mrtve.²⁸

LICA, LJUDI, ŽRTVE

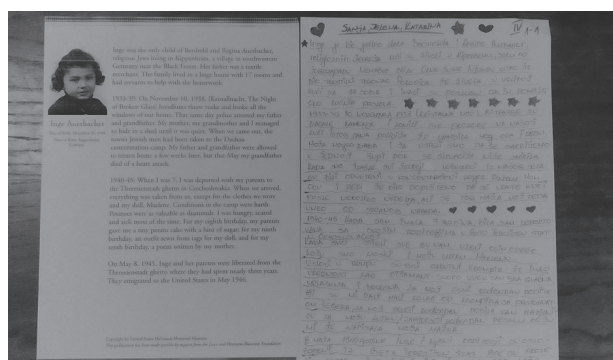
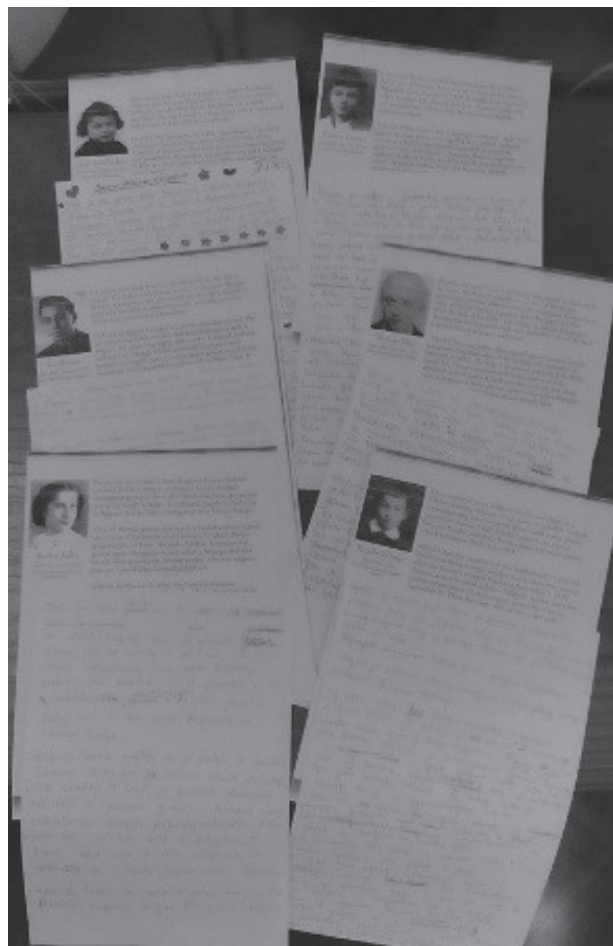
“Bilo koji čovek može iznenada postati žrtva progona ukoliko ne pripada grupi koja progoni”

Adorno

Na prvi pogled, može nam se učiniti da je čitanje biografija dosadan, neinspirativan zadatak. Međutim, nije tako. Često je najjednostavnija metoda ujedno i najbolja. Kratke biografije nam otkrivaju identitet žrtve, daju joj ime i lice, i još poneku karakteristiku ličnosti. Omogućuju identifikaciju i podstiču empatiju. To je upravo suprotno onome što je bio nacistički cilj: depersonalizacija i dehumanizacija. Biografije ujedno nose i značajnu saznavnu komponentu: ko je sve mogao biti žrtva; koja crta ličnosti je mogla biti presudna; koje kategorije ljudi su bile na meti nacista; šta je doprinelo da neko ipak preživi, a neko ne; može li se ustanoviti pravilo, ima li uopšte pravila kada je preživljavanje u pitanju..?

Na našim časovima (Višnja Minčev, profesorka engleskog jezika i ja) ponekad smo primenjivale bilingvalni pristup. Bavljene tekstom na stranom jeziku, kao i samo prevođenje, obezbeđuje udubljenje u tekst i jaču koncentraciju učenika. Primenili smo i CLIL metodu (*Content and Language Integrated Learning*) – učenje sadržaja na stranom jeziku, čime se istovremeno unapređuju i znanje o temi i jezičke veštine. Zbog toga su sve biografije ponuđene i na engleskom jeziku.

Tokom rada, u svakom odeljenju će se naći poneki učenik kome su baka, deda ili neko iz šire porodice stradali tokom Drugog svetskog rata, u nekom logoru, na nekom frontu... Naći će se i poneko čija je rodbina preživela. Neki učenici će želeti da ispričaju svoju priču. Pokazujemo brigu za njihove potrebe: dajemo im prostora, ukazujemo im priliku da svojim ličnim pričama upotpune ovu temu.

28 Vizel, Noć, str. 34.

Blimcija Liš²⁹

ROĐENA U KOLBUŠEVI, POLJSKA, KRAJEM 1938. GODINE

Blimcijini roditelji su bili religiozni Jevreji. Njen otac, Šaja David i majka Malcija su živeli u Kolbuševi, gde je njena majka odrasla. Tamo je Malcijin otac kupio kuću za mladi bračni par i zaposlio svog zeta...

1933–1939: Blimcija je rođena 1938. godine i odrastala je uz tetke, ujake i mnogobrojnu rodbinu. Oko Blimcijinog prvog rođendana, Nemačka je napala Poljsku i ubrzo stigla do Kolbuševe. Poljski vojnici na konjima pokušali su da se suprotstave nemačkoj vojsci, ali nisu mogli da se mere sa njihovim tenkovima. Posle kraće borbe, bilo je mnogo mrtvih konja na ulicama. Blimcijin grad je pao pod nemačku vlast.

1940–1942: Deca u gradu su se plašila Hefenbiera, zlog nemačkog komandira policije koji je komandovao u Kolbuševoj. Hefenbier je terorisao i ubio mnoge Jevreje u gradu. Blimcija je često igrala igru u kojoj bi njen trogodišnji rođak Henoh glumio Hefenbiera i pitao nju i njene prijatelje „Da li ste vi Jevreji?“ „Da“, odgovarali bi oni. „Ako si Jevrejin,“ imitirao je Henoh, „mrtav si“. Iz svoje drvene puške Henoh bi „pucao“ u Blimciju i ostale. Oni bi pali i pravili se mrtvi.

Blimcija i njena porodica su deportovani u geto Žešov 25. juna 1942. godine, a zatim u Belzec, logor smrti, gde su 7. jula ubijeni u gasnoj komori. Blimcija je imala tri i po godine.

Smiljka Ljoljić Višnjevac

ROĐENA 1905. GODINE U MOSTARU, JUGOSLAVIJA

Smiljka je rođena u Mostaru, gradu u centralnoj Jugoslaviji, u Hercegovini, u pravoslavnoj srpskoj porodici. Imala je dve sestre. Kada je Smiljka imala tri godine, njena majka je umrla, pa je otac podizao svoje tri kćerke. U ranoj mladosti Smiljka je bila pomalo muškobanjasta, a u sedamnaestoj godini je pobedila na izboru za Mis Makarske rivijere i otišla u Nemačku, gde je postala model.

1933–1939: Smiljka je u Berlinu ostvarila uspešnu karijeru u svetu mode. Bila je visoka, vitka, sa sivo-plavim bademastim očima i visokim jagodicama, pa je uočena njena sličnost sa glumicom Gretom Garbo. Smiljka je bila antifašistkinja i napustila je Nemačku kada je Hitler došao na vlast. Kada je septembra 1939. godine u Evropi buknuo rat, živela je u Beogradu, glavnom gradu Jugoslavije, sa mužem Tihomirom Višnjevcem i sinom.

1940–1941: Kao i mnogi građani Beograda, Smiljka je bila neskriveni antifašista. Antifašistička struja je preuzela vlast u Jugoslaviji nakon vojnog puča 27. marta 1941. Kao reakcija na to, usledilo je iznenadno nemačko bombardovanje Beograda, u nedelju 6. aprila, na praznik Cveti. Šest dana kasnije, nemačke trupe su okupirale grad. Smiljku, čiji su antifašistički stavovi bili poznati Nemcima još od njenog boravka u Vajmarskoj Nemačkoj, kao i njenog muža, uhapsio je Gestapo. Oboje su ih tukli i mučili duže od dve nedelje.

Smiljku su Nemci streljali u logoru Banjica početkom maja 1941. godine. Imala je 35 godina.

29 Zahvaljujemo Memorijalnom muzeju Holokausta Sjedinjenih Američkih Država (USHMM) na ustupljenim biografijama.

Jozef Muša Miler

ROĐEN 1932. GODINE U BITERFILDU, NEMAČKA

Jozefovi roditelji su bili Romi. Iz nepoznatih razloga, prvih godinu i po dana života proveo je u sirotištu. U vreme njegovog rođenja, u Nemačkoj je živelo oko 26.000 Roma i Sinta. Iako je većina imala nemačko državljanstvo, drugi Nemci su ih često uznemiravali i diskriminirali.

1933–1939: Sa godinu i po dana, Jozef je odveden u hraniteljsku porodicu koja je živela u gradu Haleu, oko 20 milja udaljenom od Biterfilda. Iste godine nacistička partija je došla na vlast. Dok je boravio u školi, Jozef je često bio žrtveni jarac za podvale u učionici i često su ga tukli zbog „lošeg ponašanja“. Učenici, članovi pokreta Hitlerova omladina, rugali su mu se i vređali ga nazivajući ga kopiletom i mulatom.

1940–1944: Kada je Jozef imao 12 godina dva nepoznata čoveka su ga izvela iz učionice, sa objašnjenjem da ima upalu slepog creva i da mora hitno na operaciju. On se pobunio, ali su ga pretukli i prisilno odveli na operaciju na kojoj je bio sterilisan. Nacistički zakon je predviđao proceduru kojom se prinudno sterilišu „asocijalni“ – kategorija koja je obuhvatala i Rome. Nakon oporavka Jozef je trebalo da bude deportovan u koncentracioni logor Bergen–Belzen, ali je njegov hranitelj uspeo da ga prokrijumčari iz bolnice i da ga sakrije.

Josef je ostatak rata preživeo skrivajući se pet meseci u baštenskoj šupi.

KOMŠIJE, POSMATRAČI

„Kad god i gde god ljudska bića trpe patnju i poniženje, zauzmite stranu. Neutralnost pomaže ugnjetaču, nikada žrtvi. Tišina ohrabruje mučitelja, nikada mučenog“, izjavio je Eli Vizel u govoru nakon primanja Nobelove nagrade za mir pre tridesetak godina. Kako je bilo tokom nacizma, jesu li ljudi reagovali na nepravdu, na diskriminaciju?

Dokumentarne fotografije iz vremena nacističke Nemačke su dragocen izvor informacija, ali isto tako, nezamenljiv materijal tokom poučavanja o Holokaustu. Primenjujemo metod „čitanja slika“: pažljivo posmatramo svaku fotografiju, obraćamo pažnju na svaki detalj, postavljamo jednostavna pitanja i odgovaramo na njih. Postavljamo pitanja o onome što vidimo – šta to predstavlja i kakvo značenje ima – ali i o onome što ne vidimo: ko je mogao načiniti tu fotografiju i zašto, s kojom svrhom?

Fotografija je snimljena 20. juna 1943. godine u Amsterdamu, Holandija. Na njoj se vidi priprema transporta za Vesterbork, tranzitni logor na putu za Aušvic. Koje mogao snimiti ovaj kadar? Odakle je fotograf posmatrao scenu? Šta je posmatrač radio neposredno pre fotografisanja? Šta nam kazuju dve ispijene šoljice kafe na simsu? Kakvo je raspoloženje mogao imati posmatrač? Da li je bio uzrujan prizorom koji gleda? Ili je bio ravnodušan? Da li bi, možda, ova fotografija mogla imati sasvim drugi karakter, da na njoj nema ovih šoljica kafe? „Moralna ravnodušnost“, šta bi to značilo?

Učenici znaju izreku: „Da bi zlo pobedilo, dovoljno je da dobri ljudi ne učine ništa“. A mnogo godina posle rata Eli Vizel je rekao: „Ravnodušnost je najveće zlo današnjice. Znati i ne uraditi ništa je način pristajanja na sve ove nepravde. Planeta je postala veoma malo mesto. Ono što se dešava u drugim zemljama utiče na sve nas“. Na neki treći način, uz duboko pokajanje, pisao je pastor Martin Nimiler, opečen vlastitim iskustvom.

Nimiler je u početku podržavao Hitlera, ali se 1934. godine našao na drugoj strani – suprotstavio se nacistima. Zahvaljujući svojim vezama sa uticajnim i bogatim poslovnim ljudima, izbegavao je pogrom sve do 1937. godine. Tada je uhapšen i konačno je završio u koncentracionim logorima Zahenhauzen i Dahau. Nimiler je preživeo Drugi svetski rat, da bi nakon rata postao jedan od vodećih glasova koji su nemački narod pozivali na pokajanje i pomirenje.

Als die Nazis die Kommunisten holten

Als die Nazis die Kommunisten holten, habe ich geschwiegen; ich war ja kein Kommunist.

Als sie die Gewerkschafter einsperrten, habe ich geschwiegen; ich war ja kein Gewerkschafter.

Als sie die Juden holten, habe ich geschwiegen, ich war ja kein Jude.

Als sie mich holten, gab es keinen mehr, der protestieren konnte.³⁰

*Najpre su došli po komuniste, i ja sam ćutao
Zato što nisam bio komunista.*

*Onda su došli po sindikaliste, i ja sam ćutao
Zato što nisam bio član sindikata.*

*Onda su došli po Jevreje, i ja sam ćutao
Zato što nisam bio Jevrejin.*

*Onda su došli po mene, ali više nije bilo nikoga
Ko bi me branio.*

Ovo je pesma koja se pripisuje pastoru Martinu Nimileru (1892–1984): govori o ćutanju i nereagovanju nemačkih intelektualaca nakon uspona nacista na vlast i početka politike „čišćenja“ različitih društvenih grupa. Njegova pesma je izuzetno poznata i ima brojne verzije. Postala je popularan i uzoran opis opasnosti političke apatije, koja često počinje vrlo određenim strahovima i usko usmerenom mržnjom, da bi uskoro eskalirala i otrgnula se kontroli.

Martin Niemöller

POČINIOCI

Znanje učenika o Holokaustu, po dolasku u srednju školu, je veoma površno ali i obojeno naivnim uverenjima i uobičajenim stereotipima. Veoma često, iako osuđuju nacizam, oni krivca vide isključivo u Hitleru i vrhu političkog aparata nacističke Nemačke. Uvereni su da su drugi zločinci počinili zločine pod pritiskom, pod pretnjom vlastite smrti, što nije tačno. S druge strane, nakon spoznaje njihovih zlodela, učenici su skloni da počinioce nazivaju bolesnicima, monstrumima ili demonima, što oni svakako nisu. Kroz ponuđene tekstove, mi otkrivamo zločince kao obične ljude, ljude koji su postupali po svom izboru. Težimo da razumemo ponašanje počinilaca, trudimo se da nađemo odgovor na pitanje: kako su obični ljudi mogli to da učine. Iako objašnjenja ponekad mogu ličiti na opravdanja, ona to definitivno nisu; zločinci ostaju zločinci.

Ponekad srećemo učenike koji su zadivljeni nemačkim vojnim i tehnološkim dostignućima iz vremena Drugog svetskog rata. Bezmalobitno su opčinjeni pričama o njihovoj disciplini, preciznosti, tačnosti. Ukoliko govore o zločinu, češće se pitaju „šta nije u redu sa Jevrejima kada im se to dogodilo“, nego „šta nije u redu sa nacistima kada su to mogli da učine?“. Trudimo se da upravo obrnemo stvari, bavimo se pitanjem: kako je to bilo „ljudski“ moguće; kako je to čovek mogao da učini? Ukoliko govorimo o

počinioćima, vodimo računa o tome da smo se najpre bavili žrtvama. Ukoliko učenici već znaju imena nekih počinilaca, potrudimo se da u većem broju znaju imena žrtava.

U ranim jutarnjim časovima 13. jula 1942. članovi 101. rezervnog policijskog bataljona napustili su svoje krevete smeštene u velikoj školskoj zgradi od cigala, koja im je služila kao kasarna, u poljskom gradu Bilgoraj. Bili su to sredovećni, porodićni ljudi poreklom iz radnićke i niže srednje klase iz Hamburga. Pošto ih je nemaćka vojska smatrala suviše starim da bi bili od koristi, regrutovani su u redarstvenu policiju. Mnogi su bili sveži regruti bez prethodnog iskustva na okupiranim teritorijama. Stigli su u Poljsku manje od tri nedelje pre toga.

Bilo je još uvek mračno dok su se penjali u kamione, koji su već bili pripremljeni. Svaki policajac je dobio vanredno sledovanje municije, a na kamione su takođe natovarene i dodatne kutije. Pošli su u svoju prvu veću akciju, iako im još niko nije rekao šta ih očekuje.

Konvoj bataljonskih kamiona je napustio Bilgoraj po mraku i krenuo na istok izlokanim, šljunkovitim putem. Napredovali su polako i trebalo im je sat i po dva da stignu do odredišta – sela Juzefova, udaljenog manje od trideset kilometara.

30 Martin Niemöller, „First they came for the Socialists...“, *Holocaust Encyclopedia*, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007392> (pristupljeno 11. decembra 2016).

Konvoj se zaustavio pred Juzefovom upravu kada je počelo da sviće. Bilo je to tipično poljsko selo sa skromnim belim kućama i krovovima od trske. Među njegovim stanovnicima je bilo 1.800 Jevreja.

Selo je bilo potpuno mirno. Članovi 101. rezervnog policijskog bataljona su sišli sa kamiona i formirali polukrug oko komandira, majora Vilhema Trapa, pedesettrogodišnjeg profesionalnog policajca koga su njegovi ljudi od milošte zvali „tata Trap“. Došlo je vreme da se Trap obrati svojim ljudima i obavesti ih o zadatku koji se nalazio pred bataljonom.

Bled i nervozan, sa suzama u očima i drhtavog glasa, Trap je očigledno imao problem da se kontroliše dok je govorio. Bataljon, požalio se, ima užasno neprijatan zadatak. Njemu se to svakako ne dopada, i za žaljenje je što tako mora da bude, ali naređenja su došla sa najviše instance. Ako im to iole olakšava posao, neka se ljudi sete da u Nemačkoj bombe padaju na žene i decu.

Zatim je prešao na predstojeći zadatak... Treba odvojiti radno sposobne muškarce i odvesti ih u radni logor. Ostale Jevreje – žene, decu i starije – treba streljati na mestu. Pošto je ljudima objasnio šta ih očekuje, Trap je dao vanredni predlog: ako bilo ko od starijih među njima oseća da ne može da izvrši postavljeni zadatak, može da istupi. Čak i 20 ili 25 godina kasnije, oni koji su odustali od streljanja uglavnom su kao svoj osnovni motiv navodili fizičku odvratnost prema onome što su činili, ali ne i bilo kakav etički ili politički princip.

Tek dvanaest ljudi, od skoro 500 njih u Juzefov, instinktivno je reagovalo na ponudu majora Trapa, istupilo iz stroja i time izbeglo učešće u predstojećem masovnom ubistvu. Zbog čega je broj ljudi koji su se odmah usprotivili streljanju bio tako mali? Jednim delom razlog je bio u tome što je ponuda bila neočekivana. Nije bilo prethodnog upozorenja, ni vremena za razmišljanje, pogotovu što su ljudi bili potpuno „iznenađeni“ akcijom u Juzefov. (U svom radu o Poljacima koji su spasavali Jevreje, Nečejm Tek takođe beleži da je prvobitna odluka da se pomogne Jevrejima bila impulsivna i instinktivna, a ne rezultat dugotrajnog razmišljanja i kalkulacije). Pored toga, čin istupanja iz stroja tog jutro u Juzefov značio je napuštanje svojih drugova i priznanje „slabosti i kukavičluka“. Ko bi se „usudio“, izjavio je jedan policajac pun razumevanja, da „izgubi obraz“ pred postrojenim jedinicama. Pored lakog opravdanja da odustajanje od ubijanja ni u kom slučaju ne bi promenilo sudbinu Jevreja, policajci su smišljali i druga opravdanja za svoje ponašanje. Možda je od svih opravdanja najjezivije ono koje je smislio tridesetpetogodišnji metalski radnik iz Bremerhafena: „Potrudio sam se, i uspeo mi je, da ubijam samo decu. Desilo se da su majke vodile decu za ruke. Moj sused bi tada ubio majku, a ja bih ubio njeno dete, pošto sam u sebi prosudio da, na kraju, bez majke, dete neće moći da preživi. Pustiti nemoćnu decu da žive bez majke bilo bi, takoreći, pucanje u moju savest“.

Kada je ubijanje počelo i kako se odvijalo, ljudi su bili sve više brutalizovani. Kao i u borbi, početni užas na kraju je prerastao u rutinu, i bilo je sve lakše i lakše ubijati. U tom smislu, brutalizovanje nije bilo uzrok, već posledica ponašanja ovih ljudi. Kada je ponovo došlo vreme da se ubija, policajci nisu „poludeli“. Naprotiv, postali su efikasni i nemilosrdni dželatari.

Oni koji su priznali da su učestvovali u streljanjima nisu pravdali svoje ponašanje karijerizmom. Počinioci su najčešće navodili izvršavanje naređenja kao objašnjenje za svoje ponašanje. Autoritarna politička kultura nacističke diktature, koja je bila izrazito nepopustljiva prema otvorenom neslaganju, u paru sa uobičajenim vojničkim zahtevima za izvršenjem naređenja i nemilosrdnim održavanjem discipline, stvorili su situaciju u kojoj pojedinac nije imao izbora. Naređenja su bila naređenja, tvrdili su oni. Počinioci su se našli pod neizdrživim „pritiskom“, i stoga nisu mogli biti odgovorni za svoja dela. Tako su barem govorili optuženi na mnogim suđenjima u posleratnoj Nemačkoj.

Postoji, međutim, generalni problem sa ovim objašnjenjem. Jednostavno, u poslednjih četrdeset pet godina, nijedan advokat odbrane ni u jednom od nekoliko stotina posleratnih suđenja nije bio u stanju da pokaže nijedan jedini slučaj u kome je odbijanje naređenja da se ubiju nenaoružani civili dovelo do navodno neizbežne teške kazne.³¹

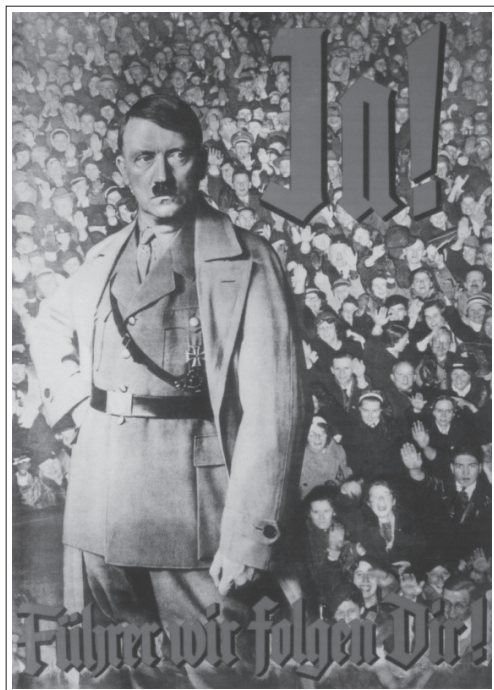
Epilog: Tokom dugotrajnog procesa (od 1962. do 1967. godine) saslušano je 210 bivših pripadnika 101. rezervnog policijskog bataljona, mnogi od njih i više puta. Optuženo je četrnaest ljudi. Kazna je izrečena samo prvoj trojici u prvom procesu (na osam, četiri i tri i po godine zatvora). Dokumenta sa ovih saslušanja i dalje se nalaze u arhivama kancelarije Državnog tužioca u Hamburgu i predstavljaju dragocen, najvažniji i apsolutno nezamenljiv izvor za istraživanje Kristofera Brauninga, koji kaže: „Nadajmo se da će divljenja vredni napori islednika u pripremanju ovih parnica služiti istoriji bolje nego što su služili pravdi“.

Moje je objašnjenje – a ono je novo u naučnoj literaturi o počiniocima – da je počiniocima – da je počiniocima, „obične Nemce“ nadahnjivao antisemitizam, osobeni tip antisemitizma koji ih je naveo na zaključak da Jevreji treba da umru. Uverenja počinitelja, njihova osobena vrsta antisemitizma, mada očito ne i jedini izvor, bila su, tvrdim, najvažniji i neophodan izvor njihovog delanja i moraju se nalaziti u središtu svakog objašnjenja o njima. Prosto rečeno, pošto su uzeli u obzir svoja uverenja i moralna načela i zaključili da je masovno uništenje Jevreja ispravno, počinioci nisu želeli da kažu „ne“.³²

31 Brauning, K., *Obični ljudi. 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004, str. 122, 238, 248, 250.

32 Goldhagen, D. J., *Hitlerovi dobrovoljni dželatari. Obični Nemci i Holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998, str. 20.

NACISTIČKA IDEOLOGIJA, PROPAGANDA I VASPITANJE

Mit o arijevske rasi i ideje antisemitizma i rasizma prožimale su nemačko društvo neprekidno i intenzivno između 1933. i 1945. godine (ali i znatno ranije) kroz izgovorenu reč, štampu, radio, film, plakat, književnost, muziku ili spektakl. Sve su to bila sredstva korišćena u svrhe nacističke propagande. Kako učenicima objasniti, možda najkompleksniju temu – nacističku ideologiju i antisemitizam? Pokušajmo na najjednostavniji način, poštujući osnovni pedagoški princip, princip očiglednosti – posmatranjem i „čitanjem“ nacističkih propagandnih plakata u kojima su, gotovo karikaturalno, predstavljene osnovne ideje „arijevstva“, antisemitizma i rasizma. Najlakše ćemo ih uočiti ako su date paralelno, u snažnom kontrastu. Ispod svakog plakata dat je predlog mogućeg razgovora sa učenicima, analiza i dekonstrukcija poruke. Plan časa je dat na kraju ovog poglavlja.

Levo: Hitler - kakvo držanje ima, kakav utisak odaje stegnuta leva pesnica, dok je desna podbočena? Lice jasnih crta, odlučan, ozbiljan pogled. U pozadini, masa ljudi. Da li se razaznaju njihova lica, šta oni rade? Lica se vide, svi gledaju u pravcu Hitlera, podižu desnu ruku u znak karakterističnog pozdrava. Kult vođe je sastavni deo nacističke ideologije. Poruka: Za vođom, on zna put!

Desno: Ko je on? Jevrejin, ima zvezdu na lancu. Kakav je? Debeo, ima kaput, šešir, lanac, kravatu: znači bogat. Lice mu je ružno, izobličeno, zlobno; podmukao je. Drži ruke u džepovima: znači ne radi ništa. Ko su mali ljudi upregnuti konopcima? Da li se njihova lica jasno vide? To su Nemci, oni rade za njega, on ih eksploatiše. U pozadini su dimnjaci fabrike: on je vlasnik, bogati se na račun radnika. Poruka: On (Jevrejin) je kriv za našu propast!

Ovo je primer ekonomskog antisemitizma koji je u vreme velike ekonomske krize i Hitlerovog dolaska na vlast bio najzastupljeniji.

Analiza propagandnih plakata je uvek zanimljiva i uspešna. Međutim, nije dovoljna. Na sličan način pristupićemo analizi dokumentarnih fotografija iz perioda nacizma, da bismo razumeli kako je bilo moguće da milioni ljudi podlegnu uticaju ove propagande i da učestvuju u zločinu koji je usledio. Rečenica Borisa Budena „Fašizam se uči od malih nogu“, ovde dobija pravi smisao.

Nacistička rasna teorija je propagirala da se zbog održavanje takozvane „čiste nemačke rase“, moraju sprečiti mešani brakovi. Devojčice, koje su izvedene na ulice tokom nirnberških mitinga kako bi salutirale nacističkim pozdravom, korišćene su kao simbol rasne čistote, snage i plodnosti.

NACISTIČKA IDEOLOGIJA: MRŽNJA, PROPAGANDA I VASPITANJE - PLAN ČASA

Uz upotrebu dodatnog nastavnog materijala POSTERI: NACISTIČKA IDEOLOGIJA

Predmet: istorija, sociologija, građansko vaspitanje, ustav i prava građana.

Nastavna jedinica: nacistička ideologija (mržnja, propaganda i vaspitanje).

Razred: 7-8 osnovna škola; 1-4 srednja škola.

Cilj: Razumevanje osnovnih postulata nacističke ideologije.

Zadaci: Analizom propagandnih plakata dekonstruisati mit o arijevske rasi, antisemitizam i rasizam kao okosnice nacističke ideologije; prepoznati značaj i snagu propagande i vaspitanja koji vode ka širokoj ideološkoj indoktrinaciji i omogućavaju realizaciju zločina.

Metode: pokazna metoda, dijaloška, monološka, diskusija.

Oblik rada: grupni rad, frontalni rad.

Nastavna sredstva: 8 parova propagandnih plakata, 8 dokumentarnih fotografija.

Uvodni deo (5 minuta)

Uvodimo učenike u temu antisemitizma kao sastavnog dela nacističke ideologije. Razgovaramo: šta je to propaganda, čemu služi, koja su sredstva propagande, ko oblikuje ideju koja će se propagirati?

Glavni deo (30 minuta)

Učenici su podeljeni u 8 malih grupa; svaka grupa dobija par propagandnih plakata. Instrukcija: Posmatrajte ove plakate, analizirajte ih polako, korak po korak, ne žureći, postavljajući jednostavna pitanja: ko je čovek na slici? Po čemu prepoznaješ da je Nemač/Jevrej? Kako izgleda njegovo lice, nos, pogled? Šta on/ona radi, šta predstavlja? Koje boje dominiraju slikom, koju atmosferu nosi slika? Kome je namenjen plakat, koju poruku nosi?

Učenici izveštavaju o svojim plakatima, postupno, odgovarajući na ista jednostavna pitanja koja su dobili kao instrukciju. Ako žure sa zaključcima, zaustavljamo ih, vraćamo na osnovna pitanja. Postavljamo dodatna pitanja, kako bismo pomogli učenicima da što temeljnije analiziraju i opišu ono što vide. Ispod slika dati su predložena pitanja i očekivani odgovori. Nakon analize plakata, dopunjavamo ukoliko je potrebno, objašnjavajući osnovne ideje nacističke ideologije. Konsultujemo Kratki pojmovnik Holokausta.

Završni deo (10 minuta)

Učenici su i dalje podeljeni u 8 grupa; svaka grupa dobija po jednu dokumentarnu fotografiju sa zadatkom da je pažljivo posmatra i analizira na isti način kao što smo analizirali propagandne plakate. Instrukcija: Ko je na fotografiji? Šta rade deca? Ko su posmatrači na ovoj slici? Koliko ima uniformisanih lica? Šta predstavlja pečurka na slici? Zbog koga je organizovana ova ponižavajuća akcija? Da li je „publika“ važna, kakva poruka je poslata publici? Dečaci na slici – koliko bi mogli imati godina? Ako je fotografija snimljena 1933. koliko su godina oni mogli imati 1939. ili 1941? Razmisli i protumači rečenicu „Fašizam se uči od malih nogu“ (Boris Buden).

Ishod

Učenici će uvideti da je nacistički rasni antisemitizam žestokom propagandom (koja je trajala skoro deceniju pre osvajanja vlasti 1933. godine) nesumnjivo uticao na stavove javnosti. Razumeće da su, nakon osvajanja vlasti, takve antisemitske doktrine postale i zvanični deo politike vladajuće partije i državnih institucija i na taj način omogućile Holokaust.

Prilikom ponavljanja ili utvrđivanja ovog sadržaja možemo na tablu zalepiti trinaest belih papira sa ispisanim brojevima godina, od 1933. do 1945, u jednom nizu. Učenici na ovoj „blanko vremenskoj liniji“ mogu dopisivati ključne događaje (dolazak Hitlera na vlast, donošenje Nirnberških zakona, Kristalna noć, početak Drugog svetskog rata, napad na Jugoslaviju, Vanze konferencija, osnivanje ili zatvaranje najpoznatijih logora smrti...). Tako, ponovo koristeći princip očiglednosti, učenici uviđaju dugotrajnost nacističke vladavine, ali osvešćuju i sistematičnost, postupnost, isplaniranost u realizaciji Holokausta.

GRAMATIKA MRŽNJE: STRATEGIJE ANTISEMITIZMA

Nakon „čitanja slika“ i analize nacističke ikonografije, možemo preći na složeniji teren, na samu esenciju nacističke ideologije, i to – kroz analizu nacističke terminologije.

U jednoj sceni filma *Šindlerova lista*, u razgovoru o predstojećem zatvaranju fabrike i preseljenju zatvorenika, Oskar Šindler, vlasnik fabrike, obraća se svom poverljivom računovođi, Jevrejину Isaku Šternu, i kaže:

- *Obećavam, pobrinuću se da imaš specijalni tretman...*

Štern mu odgovara:

- *Nadležni iz Berlina sve češće pominju „specijalni tretman“, tako da ne znam na šta Vi tačno mislite...*

- *Povlašćeni tretman, u redu? Šta, je l` treba da izmislim ceo novi jezik?*

- *Da, mislim da bi trebalo... ovaj stari je već uzurpiran...*

Čovek ne može da misli izvan reči. Reči su alat razumevanja. Međutim, ovaj kratki dijalog nas navodi da se zamislimo nad rečima, nad njihovim značenjem, da prepoznamo sistem drugačijeg govora, novogovor koji su uspostavili i praktikovali nacisti. Samo njima je bio poznat smisao pojedinih novih termina i novih sintagmi. Značenje su mogli otkriti još i oni koji su se sami isuviše približili epicentru zločina – žrtve - logoraši koji nisu imali ni šanse ni vremena da nova značenja otkriju drugima.

Neke reči više ne znače ono što mislimo da znače, ono što su nekada možda i značile. Neke reči su u nacizmu poprimile sasvim drugi smisao i na taj način postale svedočanstvo zle savesti. Ukoliko ih protumačimo, te reči će biti izdajničke; razotkriće nam svu monstruoznost nacističkog plana. U samo trinaest ovde izabranih termina – a moguće je naći jamačno i druge sklopove – čini se da je sadržana, takoreći kondenzovala se, celokupna nacistička ideologija. Pišemo ih uvek pod znacima navoda jer oni izražavaju nacističke stavove i nacistički pogled na svet: „krv i tlo“, „životni prostor“, „rasa“, „arijevska rasa“, „konačno rešenje jevrejskog

pitanja“, „selekcija“, „specijalni tretman“, „oslobođen od Jevreja“, „Kristalna noć“, „eugenetski projekat“, „program eutanazije“, „Prolećni vetar“, „Praznik žetve“...

14. decembar, ponoć

Juče sam otišao sa sestrom u bioskop. Dok sam bio u Hagu, pre nego što su ga Nemci okupirali, nisam mnogo išao u bioskop. Nakon što su Nemci već neko vreme bili u Holandiji, zabranili su Jevrejima da idu u bioskop. Zatim su počeli da prikazuju antisemitske filmove. Mnogo sam želeo da gledam te filmove, ali se nisam usuđivao jer sam na ličnoj karti imao pečat u obliku slova „J“ kao Jevrejin: u svakom trenutku su mogli da zatraže da pokažem papire, a za takav prekršaj sam mogao biti osuđen na šest meseci zatvora. Ali ovde, u Belgiji, gde nisam registrovan kao Jevrejin, mogao sam da idem u bioskop. U svakom slučaju, ovde nisu bili tako strogi. Kad smo stigli, samo su vlasnici antisemitskih bioskopa postavljali na ulazu obaveštenja da je Jevrejima zabranjen ulaz. Međutim, sada je ispred svakog bioskopa postavljeno obaveštenje:

„Po naredbi Nemaca, Jevrejima je ulaz zabranjen“.

Bez obzira na to otišao sam da pogledam film Jevrejin Zus. Od onog što sam video krv mi je proključala, bio sam crven u licu kada sam izašao. Shvatio sam tada podmukle ciljeve ovih zlih ljudi – da žele da ubrizgaju otrov antisemitizma u krv ne-Jevreja. Dok sam gledao film, iznenada sam se setio nečega što je onaj zločinac (Hitler) rekao na jednom od svojih nastupa: „Koja god strana da pobedi u ratu, antisemitizam će se širiti i širiti sve dok Jevreji potpuno ne nestanu“. U tom filmu video sam sredstva koja koristi da ostvari svoj cilj. I ako se ne uradi ništa da se osujete njegove namere, otrov će se sigurno proširiti kroz ljudsku krv. Način na koji su podsticali ljubomoru, mržnju i prezir bio je jednostavno neopisiv.

U tom filmu Jevrejin Zus kaže jednoj mladoj devojci: „I mi imamo boga ali taj bog je bog osvete“.

To je laž, i ništa više. Naš bog je isti onaj koji je rekao: „Voli bližnjeg svog kao samog sebe“, ali sada se molim da će se ipak možda pojaviti kao bog osvete.³³

Holanđanin **Moše Flinker** (1926-1944), koji je u svom dnevniku ostavio ovaj zapis o poseti bioskopu pod okupacijom, poreklom je iz bogate ortodoksne jevrejske porodice. Njegovi roditelji pobjegli su sa njim i šestoro njegove braće i sestara u Brisel, gde su proveli veći deo rata. Godinu dana pre kraja rata poslali su u Aušvic, gde su i umrli. Odlomak iz Dnevnika osamnaestogodišnjeg Moše Flinkera može poslužiti kao dobar stimulus za razumevanje teških pojmova kao što su antisemitizam ili nacistička ideologija.

33 Moses Flinker, *Young Moshe's Diary*, Yad Vashem, Jerusalem, 1971, str. 42-43; www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20203814.pdf (pristupljeno 1.12.2016.)

Pitanja za diskusiju mogu biti vrlo jednostavna. Da li je Jevrejima bilo dozvoljeno da idu u bioskop? Zašto se Moše nije usuđivao da ide u bioskop dok je bio u Holandiji? Šta je moglo da mu se desi? Šta je Moše shvatio kada je odgledao film *Jevrejin Zus*? Kojih Hitlerovih reči se Moše tom prilikom setio? Prema njegovim rečima, šta je bilo ključno u sprečavanju širenja antisemitizma? Tako, postavljanjem jednostavnih pitanja o kratkom odlomku, doći ćemo do ključnih pojmova (ne-Jevreji; rasa; arijevska rasa; antisemitizam) koje ćemo postupno savladavati kroz ovo poglavlje.

JEDNOSTAVNI LJUDI, IZUZETNA DELA

Ko su heroji? Jesu li to junaci koji su poginuli u borbi i koji su dobili orden heroja? Ili su to i oni junaci koji nisu poginuli? Da li ćemo herojima nazvati i zatočenike koji su, uprkos svemu, sačuvali volju za životom i uspeali da dočekaju oslobođenje? Zar nije već svaki dan njihovog preživljavanja u getu ili logoru, čin otpora, herojski čin?

Da li su heroji oni ljudi koji su, rizikujući svoj život ili živote svojih bližnjih, pomagali Jevrejima, sakrivali ih i spasavali? Da li je njihovo delo herojsko? Talmud kaže: „Ko spasi jedan život, spasio je ceo svet“. Učenicima skrećemo pažnju da su svi spasioci, u datom trenutku, kršili aktuelne propise, uredbe i zakone. U Srbiji je 128 građana dobilo medalju Pravednika među narodima³⁴ koju dodeljuju Jad Vašem i Vlada Izraela ne-Jevrejima koji su, rizikujući svoj život spasavali Jevreje, uz to, ne okoristivši se materijalno i

sačuvavši identitet spasenih ukoliko su oni bili deca. Ovaj broj Pravednika nije ni precizan ni konačan.

Treba, međutim, biti obazriv sa ovom temom: možemo lako upasti u zamku idealizacije ovog čina nesumnjivog herojstva. Takva spasavanja su, ipak, bila veoma retka. S druge strane, humanost i solidarnost koja se iskazivala i u najsitnijem činu plemenitosti takođe zaslužuje pažnju, iako možda ne medalju. Nakon razgovora o Diani Budisavljević, koju nazivaju „srpskim Šindlerom“, učenici će verovatno postaviti pitanja: „Dodeljuje li Srbija takvo priznanje? Zašto ne?“

Učenicima preporučujemo da pogledaju filmove *Tri obećanja* (reditelj: Stefan Sablić) i *Hrabro srce Irene Sendler* (reditelj: Džon Kent Harison).

Diana Budisavljević³⁵

Nezavisna Država Hrvatska bila je zemlja dozvoljenog i nekažnjelog terora, najtežih oblika mučenja, ubistava, silovanja, masakriranja i, ponekad i teško zamislivih bestijalnosti nad svojim državljanima druge rase, verske i nacionalne pripadnosti, koji se provodio širom zemlje: po naseljima, selima, zaseocima, na njivama, u kućama, školama, pravoslavnim crkvama, jevrejskim sinagogama, ali i sa ozakonjenim terorom kroz niz institucija za njegovo provođenje: logori, zatvori, deportacije, prinudni rad itd, pa i u institucijama socijalnog karaktera. Gotovo da nije bilo iole značajnijeg naselja da u njemu nije postojala institucija represije u vidu raznih sabirališta, logora, zatvora.

U 11 privremenih sabirališta i hrvatskim koncentracionim logorima u sistemu jasenovačkih logora, posle nemačko-ustaške ofanzive na Kozaru našlo se na hiljade dece: Stara Gradiška oko 10.000, Jablanac i Mlaka 5.680, Novska 1.400, Prijedor 2.450, Cerovljani kod Dubice oko 2.000, logor III u Jasenovcu 1.300, a oko 1.000 je otpremljeno u logor na Starom Sajmištu u Zemunu kod Beograda. Hrvatske vlasti, u dogovoru sa vlastima Trećeg Rajha, vršile su odvajanja dece od majki koje su slane na prinudni rad u Rajh. Deca u logorima delila su sudbinu odraslih i bila su izložena zaraznim bolestima, gladi, torturi i ubistvima, i gotovo izvesno da bi se njihovi životi ugasili u ovim umiralištima. Saznavši za njihovu sudbinu, humani ljudi okupljeni u „Akciji Diane Budisavljević“ (koju je pokrenula i vodila Diana Budisavljević, poreklom Austrijanka, a koja je uspela ishoditi odobrenje da se deca preuzmu iz logora), oko Hrvatskog Crvenog križa (Dragica Habazin, Jana Koh i dr.) u saradnji sa pojedincima iz državnih institucija (Kamilo Bresler), organizovali su spasavanje nejači iz logora. Iz Stare Gradiške, Jablanca i Mlake od 9. jula do 3. avgusta 1942. izbavljeno je 10.536 dečaka i devojčica, od kojih je 3.200 umrlo na rukama spasilaca. Jedanaest aktera spasavanja dece iz logora životom je platilo svoju humanist. Da bi sačuvala identitet dece, Diana je organizovala kartoteku za oko 12.000 dece sa osnovnim identifikacionim podacima, ako su se mogli pribaviti, pa čak i kartone za najmlađe koji nisu znali reći ni svoje ime.³⁶

³⁴ Fogel, M, Ristović, M, Koljanin, M. Pravednici među narodima – Srbija, Jevrejska opština Zemun, 2010.

³⁵ Učenicima preporučujemo da pogledaju filmski zapis „Svetlost u tami“, izlaganje Jasmine Tutunović-Trifunov o Diani Budisavljević, dostupan na adresi <https://www.youtube.com/watch?v=sRTPQuxiyY> (pristupljeno 1.12.2017.)

³⁶ Tutunović-Trifunov, J. „Akcija Diana Budisavljević“, citirano prema: Mirković, J. *Zločini nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Fotomonografija, Svet knjige, Beograd, 2014, str. 217, 255.

Brigita Knežević (Mika Bundalo)³⁷

Ja sam jedno od te dece, oko čijeg vrata je Diana Budisavljević obesila karticu s imenom i izvukla me iz ustaškog logora kada sam imala samo dve godine. Moje sećanje na boravak u logoru je potpuno izbledelo, ali sam kasnije saznala da toj velikoj ženi dugujem svoj život.

Na samom početku rata, kada je formiran zbeg sa Kozare, imala sam dve godine. Nosio me na rukama moj deda Đurađ. Kada smo došli do Cerovljana, on se obratio jednom ustaši, pitajući ga može li da ode po malo kukuruznog brašna, da deci skuva kačamak. Ustaša mu je pucao u glavu, ubio ga je na licu mesta. Svu decu su razdvojili od roditelja, a u toj gomili dece ostala je samo jedna žena koja ih je imala dvoje. Nju, i svu tu decu, odveli su u Staru Gradišku. Tada je moja majka ostala bez mene i više je nikad u životu nisam videla...

Celog života sam imala strah od vozova, i tek sam kasnije shvatila da to ima veze s traumom koju sam doživela kao dete, jer su nas u Gradišku vozili u stočnim vagonima. Kada sam spasena iz logora, žene iz Crvenog krsta su me odvele u Zagreb, u Zavod za gluvoneme. U to vreme u jednim zagrebačkim novinama je izašao oglas u kojem su se bračni parovi pozivali da „usvoje srpsku decu i odgajaju ih u hrvatskom duhu“. Moja buduća pomajka Danica Fistrić je došla, u želji da uzme jedno muško dete. Dopuzala sam do nje, zagrlila je oko nogu i rekla: „Majo“. Ona me tada podigla, pogledala, i više me nikad nije ispuštala. Do njene smrti uvek smo bile vrlo bliske.³⁸

CIVIL LORENCO

Priča o mom odnosu sa Lorencom istovremeno je i duga i kratka, jednostavna i zagonetna. Ona se svodi na jednu sitnicu: jedan civilni radnik, Italijan, donosio mi je svakodnevno, šest meseci, komad hleba i ostatke svog sledovanja; poklonio mi je svoju majicu prepunu zakrpa; napisao je umesto mene jednu dopisnicu u Italiju i doturio mi odgovor. Za sve to nije tražio niti prihvatio bilo kakvu nadoknadu, jer je bio dobar i prostodušan, i nije mislio da dobro treba činiti radi nadoknade.

Ja verujem da upravo Lorencu dugujem što sam danas živ; i ne toliko zbog njegove materijalne pomoći koliko zato što me je neprestano podsećao, svojim prisustvom, svojom prostodušnošću i neopterećujućom dobrotom, da izvan ovog našeg i dalje postoji pravedan svet, neko još uvek čist i celovit, neiskvaren i pitom, kome su tuđi mržnja i strah; nešto što je prilično teško odrediti, neka iskonska mogućnost dobra, zbog čega ipak vredi sačuvati život.

Likovi sa ovih stranica nisu ljudi. Njihova čovečnost je pokopana, ili su je oni sami pokopali, duboko ispod pretrpljene uvrede ili uvrede nanete nekom drugom. Opaki i glupi esesovci, kapoi, politički zatvorenici, kriminalci, veliki i mali povlašćeni, sve do Häftlinge, neraspoznatljivih robova, svi stupnjevi te nezdrave hijerarhije koju su smislili Nemci, paradoksalno su povezani u jednom zajedničkom unutrašnjem beznađu.

Ali Lorenzo je bio čovek; njegova čovečnost je bila čista i neokaljana, on je bio izvan ovog sveta negacije. Zahvaljujući Lorencu dogodilo mi se da ne zaboravim da sam i sam čovek.³⁹

37 Učenicima preporučujemo da pogledaju dokumentarni film o Brigiti Knežević „Sto pedest osma kći kozaračka“ dostupan na adresi <https://www.youtube.com/watch?v=ZhG5rEDW9AQ> (pristupljeno 1.12.2017).

38 Brigita Knežević (73): „Imala sam dvije godine kad su me ustaše zatočili u logoru“, autor teksta Šenol Selimović, Slobodna Dalmacija, 22. april 2012, <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/164636/brigita-knezevic-73-imala-sam-dvije-godine-kad-su-me-ustase-zatocili-u-logoru> (pristupljeno 18. decembra 2016).

39 Levi, P. *Zar je to čovek*, Paideia, Beograd, 2000. str. 104.

OSLOBOĐENI?

Poslednji ogranak Muzeja Holokausta u Jad Vašem u nosi naziv „Oslobođeni, ali ne i slobodni“. U sklopu postavke je i jedna velika fotografija na kojoj se vidi kamion iz kog izlaze Jevrejke tek oslobođene iz logora i dopremljene u svoje rodno mesto, neko selo u Poljskoj. Komšije, okupljene oko kamiona, ih gledaju. A ispod fotografije stoje reči koje su izgovorili: „Šta, zar vas nisu sve pobili?“

Oni koji su preživeli, često su nailazili na nepoverenje, podozrivost, direktne optužbe o saradnji sa okupatorom i pitanje: „Objasni, kako si ostao živ?“ Osim toga, njihov same, mučilo je pitanje „Zašto sam baš ja preživio?“ Odlomci koji slede dovoljno informativno, ilustrativno i potresno govore o novoj agoniji, koja je usledila nakon oslobođenja. Da li ćemo učenicima reći da je Primo Levi, koji je preživio Holokaust, mnogo godina nakon rata, 1987. (verovatno) izvršio samoubistvo, a da je to učinio i Bruno Betlhajm, 1990. godine, na nama je.

Učenicima preporučujemo da pogledaju devetu epizodu serije *Združena braća (Band of Brothers)*, u produkciji Toma Henksa i Stivena Spilberga (sadržaj epizode: nakon kapitulacije Nemačke, američki vojnici otkrivaju koncentracioni logor u šumi i oslobađaju zatočenike). Učenike upozoravamo na potresne scene i naglašavamo da je to igrani, na istini zasnovan, a ne dokumentarni, materijal.

18. januar. U noći evakuacije logorske kuhinje su još radile, i sledećeg jutra u ambulanti je obavljena poslednja raspodela supe. Centralno postrojenje za grejanje je bilo napušteno; u barakama se zadržalo još malo topline, ali sa svakim satom temperatura je padala i bilo nam je jasno da ćemo se uskoro smrzavati. Napolju je moralo biti najmanje 20 stepeni ispod nule; većina bolesnika nije na sebi imala ništa osim košulje, a neki čak ni to. (...) Nemaca više nije bilo. Tornjevi su bili prazni. (...)

19. januar. Oko zgarista izgorelih baraka koja su se pušila, bolesnici u grupicama ležali su priljubljeni za zemlju, ne bi li upili poslednju toplotu. Drugi su negde našli krompir, i pekli ga na užarenim ugarcima od požara, osvćući se oko sebe s divljačim pogledima. Malobrojni su imali snage da zapale pravu vatru, i na njoj su topili sneg u improvizovanim posudama. (...)

20. januar. Logor je bio tih. Druge izgadnale sablasti tumarale su kao i mi, istražujući: već dugačke brade, upale oči, požuteli i kosturoliki udovi u dronjcima. Jedva se držeći na nogama, ulazili su i izlazili iz opustelih baraka, iznoseći najrazličitije predmete: sekire, kante, varjače, eksere; sve je moglo da posluži, a oni najdalekovidiji već su smišljali unosnu trgovinu s Poljacima iz okolnih sela. (...)

21. januar. U zoru, ravnica se ukaza pusta i skorela, bela u nedogled pod krilima gavrana u letu, ubitačno tužna. Gotovo da bih radije da vidim još nešto u pokretu. Nestali su i poljski civili, ko zna gde su se sakrili. Izgledalo je kao da se čak i vetar zaustavio. Samo sam jedno želeo: da ostanem u krevetu ispod pokrivača, da se prepustim sveopštem umoru mišića, živaca i volje; da čekam da se završi ili ne završi, bilo je svejedno, poput mrtvaca. (...)

22. januar. Ako je hrabar onaj ko se laka srca suočava s ozbiljnom opasnošću, onda smo Šarl i ja tog jutra bili hrabri. Proširili smo svoje izviđanje na esesovski logor, odmah izvan električne žice. Logorski stražari mora da su otišli u velikoj žurbi. Na stolovima smo zatekli polupune tanjire već zaleđene supe, što pojedosmo s beskrajnim užitkom; vrčeve još pune piva pretvorenog u žučkasti led, šahovsku tablu sa započetom partijom... Osim toga, sad je već u svim barakama bilo kreveta koje su zauzimali leševi, kruti poput drveta, za koje više niko nije mario da ih skloni. Zemlja je bila suviše smrznuta da bi se mogle kopati rake; mnogi leševi su naslagani u jednom rovu, ali već od prvih dana gomila je štrčala izvan rova i bila gnusno uočljiva s našeg prozora. (...)

23. januar. Krompir smo potrošili. Danima je po barakama kružio glas da se jedan ogroman silos s krompirom nalazi tu negde, izvan bodljikave žice, nedaleko od logora... Šarl i ja krenusmo, po vetru modre ravnice. Bili smo izvan srušene ograde. „Dakle, Primo, mi smo napolju!“ Tako je bilo: prvi put od dana mog hapšenja, bio sam slobodan, bez naoružanih čuvara, bez žice između mene i mog doma. Na nekih četiri stotine metara od logora, ležao je krompir: prava riznica. Dve prilično dugačke jame, pune krompira, prekrivene naizmenično zemljom i slamom da ga zaštite od mraza. Niko više neće umreti od gladi... Jednog starog Mađara tu je zatekla smrt. Ležao je ukočen u položaju izgadnelog čoveka: glava i ramena ispod gomile zemlje, stomak na snegu, pružao je ruke prema krompiru. Ko je došao kasnije, pomerio je leš za jedan metar i nastavio posao kroz otvor koji je tako oslobodio. (...)

24. januar. Gomila leševa, preko puta našeg prozora, već se prelila izvan jame. Uprkos krompiru, svi su bili krajnje slabi i iznemogli: nijedan bolesnik u logoru nije ozdravio, mnogi su pak oboljevali od upale pluća i dijareje; oni koji nisu bili u stanju da se kreću, ili nisu imali snage za to, ležali su tupo na ležajevima, ukrućeni od mraza, i niko ne bi primetio kad bi umrli.

25. januar. Na red je došao Šomod. Bio je Mađar, hemičar, oko pedeset godina, mršav, visok i čutljiv... „Imam sledovanje hleba ispod slamarice. Podelite ga vas trojica. Ja više neću jesti“. (...) Tek tada sam shvatio kako je naporna smrt čovekova. Napolju i dalje duboka tišina. Broj gavrana je veoma porastao, i svi su znali zašto. (...)

26. januar. Čamili smo u svetu mrtvih sablasti. Poslednji trag civilizovanosti iščezao je oko nas i u nama. Akciju poživotinjavanja, koju su započeli Nemci pobednici, dovršili su poraženi Nemci. Čovek je onaj ko ubija, čovek je onaj ko nanosi ili trpi nepravdu; nije čovek onaj ko, izgubivši svaki obzir, deli krevet s lešom. Onaj ko je čekao da njegov sused najzad umre kako bi mu uzeo četvrt hleba, taj je, premda ne svojom krivicom, mnogo dalje od uzora mislećeg čoveka nego najprimitivniji Pigmejca i najokrutniji sadista.

27. januar. Zora. Na podu, bedna zbrka mršavih krutih udova, stvar Šomođi... Rusi stigoše dok smo Šarl i ja nosili Šomođija malo dalje od barake. Bio je vrlo lagan. Izvrnusmo nosila na sivi sneg. Šarl skide kapu. Meni je bilo žao što nemam kapu. (...) ⁴⁰

Ela Izrael-Delovska je do 1941. godine živela u rodnom Sarajevu. Iz Sarajeva se, preko Mostara, Dubrovnika, zatim preko Raba, Mljeta, Lastova, Barija u Italiji, pa El Šata na sveru Afrike, pa opet preko Napulja, našla na putu za Ameriku:

Za nas je bilo veliko razočaranje da putujemo zajedno sa nemačkim zarobljenicima. S druge strane, to nam je ulivalo sigurnost, jer Nemci svoje vojnike sigurno neće torpedovati. Putovali smo 15 dana. Pred Gibraltarom, nemačke podmornice su nas dva puta napadale. Motori su bili ugašeni, kao i ventilatori, a svi smo morali da siđemo u utrobu broda. Zahtevana je grobna tišina. Sve se dešavalo noću. Od tada ja ne volim more.

Čim smo stigli u njujoršku luku, opet smo podvrgnuti dezinfekciji i kupanju. Onda su nas prevezli preko reke Hadson u malo mesto Osvego, na jezeru Ontario. S druge strane tog jezera je Kanada. Tu se nalazio vojnički kamp u kome smo boravili godinu dana. Doći u slobodnu Ameriku, a živeti u kampu sa žicom?! Bunili smo se, ali nije vredelo. Smešteni smo u vojničke barake. To je bio „Novi svet“ u žici i barakama. Dobili smo sobe sa gvozdanim krevetima, gvozdanim ormarima i lavaboima. Već drugog dana po našem dolasku, oko žice je počeo da se skuplja narod. Mnogi su nas „belo“ gledali i bili neprijateljski raspoloženi prema nama, naročito oni čiji su sinovi ratovali u Evropi. Vremenom, privikli su se na nas, a i mi na njih. Ukupno nas je u kampu bilo oko 1000, od toga 343 Jugoslovena, 322 su bili Jevreji i 21 drugih nacionalnosti. Nisu nam dozvoljavali da idemo u grad.

Rat se završio, pa su Amerikanci iskazivali svoju radost sedeći u automobilima i trubeći. Mada se sve lepo odvijalo, nije bilo govora o stalnom boravku u Americi. Želeli su da nas, po svaku cenu, posle rata, vrata u Evropu. Čak ni onima koji su imali u Americi sinove, kćerke ili roditelje ostanak nije bio izvestan. (...)

Suprug i ja živimo u Beogradu i već smo dugo u penziji. Imamo četvoro unučadi. U najtežim danima bila sam optimista i to me je održalo u životu. Ali sada, kad pomislim šta sam sve preživela, digne mi se kosa na glavi. I mada je od Drugog svetskog rata prošlo toliko mnogo godina, još uvek ponekad sanjam ustaše. Jure me! Ožiljci u duši su ostali. Osećam kao da mi nešto nedostaje, kao da nisam kompletan čovek, da sam duhovni invalid. I često se pitam: zašto sam baš ja preživela...? ⁴¹

MOŽE LI DA SE PONOVI? MOŽE LI NAMA DA SE DOGODI?

Opskrbljeni znanjima i inspirisani utiscima, učenici, skupa s nama, mogu sada da se upuste i u predele širokih pojmovnih zahvata, u nastojanja da se konceptualizuje tragično iskustvo Holokausta, u dileme koje oko njega i posle njega stoje pred nastojanjima da se shvati jedan nepojmljivi zločin i predupredi njegovo ponavljanje. Predlog pitanja za diskusiju: Da li Holokaust pripada prošlosti? Zašto ga jednostavno ne zaboraviti? Čemu tolika priča? Zašto učiti o Holokaustu?

Da li skrnavimo sećanje na žrtve, time što analiziramo njihova pisma, njihove živote? Da li trivijalizujemo Holokaust time što razgovaramo ili pišemo o njemu, ili time što pravimo kratke filmove i đačke recitale?

Kako smo razumeli pesmu Martina Nimilera? Zašto je on ćutao? Ko je ćutao? Da li treba govoriti? Zašto? U ime koga? U ime čega? Da li Adorno greši kada kaže „varvarski je pisati poeziju posle Aušvica“? Zašto Adorno to kaže? Šta znači, kakvu težinu ima sintagma „posle Aušvica“? Za šta je „Aušvic“ postao sinonim ili simbol? Da li je Aušvic opet moguć? Od čega to zavisi? „Moralna ravnodušnost“ – kako razumete ovaj pojam? Na šta on sve može da se odnosi? Ima li mu leka i šta je nasuprot njemu? Je li Holokaust „civilizacijski“ ili „anticivilizacijski“ (zlo)čin? Šta je čovečnost i - napreduje li čovečanstvo?

Učenicima možemo preporučiti da potraže i pročitaju knjigu (strip) Maus, Arta Špigelmana, koja je 1992. godine dobila Pulicerovu nagradu.

⁴⁰ Levi, P., „Priča o deset poslednjih dana“, u: Levi, P. *Zar je to čovek*, str. 135-150. Paideia, Beograd, 2000. (Aušvic je oslobođen 27. januara 1945) prim. autorke.
⁴¹ Gaon, A. (priř.), *Mi smo preživeli. Jevreji o Holokaustu*, knjiga 2, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2003, str. 431-442.

Civilizacija stvara i sve više snaži ono što je civilizaciji suprotstavljeno. Milioni nevinih ljudi – navesti broj, ili s njim licitirati, nedostojno je čoveka – bili su planski ubijeni. Ni za koga ko je živ to ne može biti površan fenomen, nešto poput slučajnog skretanja sa neumitnog toka istorije koji obeležavaju velike tendencije napretka, prosvetiteljstva i navodno sve veće humanosti. Činjenica da se to dogodilo svedočanstvo je postojanja jedne izrazito moćne društvene tendencije.

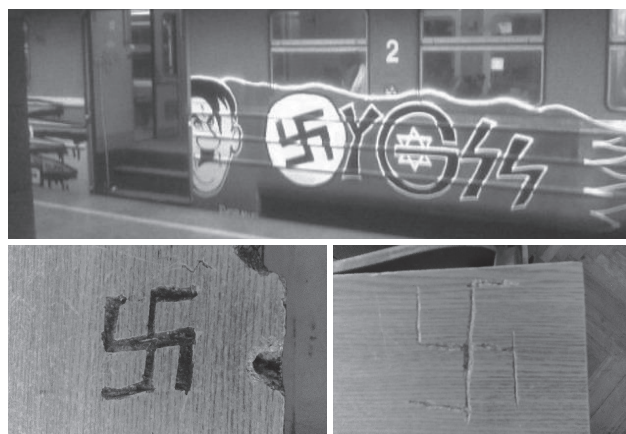
Koren genocida je u vaskrsnuću razjarenog nacionalizma, koji je od kraja devetnaestog veka zahvatio mnoge zemlje. Korene toga što se dogodilo treba tražiti u progoniteljima, a ne u žrtvama koje su ubijene uz naše dopuštenje, kamuflirano bednim izgovorima. Ubijeni nisu krivi. Krivi su samo oni koji su na žrtvama ispoljili beslovesnu mržnju i gnev. Svi progoni, koji su u istoriji zabeleženi, drže se jednog obrasca: gnev prema slabima se, pre svega, usmerava ka onima koji se smatraju društveno slabim i – s pravom ili bez njega – srećnim. Usušujem se da dodam kako, sociološki posmatrano, sve se više integrišući, naše društvo u sebi zapravo rađa tendencije raspadanja.

Bilo koji čovek može iznenada postati žrtva progona ukoliko ne pripada grupi koja progona. U vremenu u kojem je nacionalizam zastareo, takozvani pokreti nacionalne obnove posebno su prijemčivi za sadističko postupanje. Sva politička nastava treba da se usredsredi na to da se Aušvic nikada više ne ponovi. Pri tom se ta politička nastava mora pretvoriti u sociologiju i takođe podučiti onoj društvenoj igri moći koja ima svoje mesto ispod površine političkih formi. Treba se kritički pozabaviti i jednim tako poštovanim pojmom kao što je državni razlog: ukoliko se pravo države stavi iznad prava njenih pripadnika, onda je užas već potencijalno tu.⁴²

Događaj „Aušvic“ je dotakao one slojeve civilizacijske svesti koji su deo temeljnih pretpostavki ljudskog postupanja. Birokratski organizovano i industrijski sprovedeno masovno uništavanje ljudi neka je vrsta opovrgavanja civilizacije. U samom društvu izniklo pouzdanje u uređenost društva, uređenost koja je uslov življenja i preživljavanja, preobrazilo se u svoju suprotnost: uređeno je bilo masovno uništavanje, dok je preživljavanje bilo stvar čiste slučajnosti. Ljudi su uništavani jedino uništavanja radi, i to je u svesti ljudi poljuljalo – pa čak i poništilo – same temelje naše civilizacije. Aušvic se ispostavlja kao univerzalni problem, kao problem čovečanstva.⁴³

“KAKO TO DA KOD NAS IMA FAŠISTIČKIH IDEJA DANAS, A BILI SMO ŽRTVA FAŠIZMA?”⁴⁴

DRAGAN POPADIĆ: *Mnogi tu zagonetku pokušavaju da reše ukazivanjem na psihološke korene fašizma i sličnih ideologija. Po njima, takvim ideologijama su posebno skloni ljudi sa osećanjem inferiornosti koji su uz to i izrazito agresivni. Fašistička ideologija takvim ljudima nudi sliku sveta u kojoj postoje Mi koji smo superiorni i moćni i Oni, koji su inferiorni, ljudi niže vrednosti. Prema tim drugima je dozvoljeno ne samo odnositi se sa prezrenjem već i primenjivati nasilje. Na taj način, prihvatanje ovakve ideologije i druženje sa istomišljenicima omogućava takvim ljudima da se osećaju vrednijim a i da nađu druge koji će biti žrtveni jarac koji je kriv za sve što im je loše i prema kojem mogu biti nekažnjeno agresivni. Prihvatajući fašističku ideologiju, takvi ljudi previđaju jednu „sitnicu“: da ta ideologija upravo njih, njihove najbliže i njihov narod smatra ljudima nižeg reda koje treba prezirati.*

Prepoznamo li vagon Beovoza na stanici kod Vukovog spomenika? Ima li u Srbiji škole bez ovakvih klupa? Učenici uočavaju ove simbole, dobro znaju šta oni znače i više ne žele da ih ignorišu. Imaju stav koji ne toleriše mržnju, ksenofobiju i diskriminaciju. Stid ih je pred ovakvim fotografijama. Žele da se suprotstave, da kažu šta misle.

Ljubomir Cvetanović, učenik odeljenja 4-1-2, 2013/2014. školske godine na takmičenje iz sociologije u pisanju eseja koje organizuje Srpsko sociološko društvo i Filozofski fakultet u Beogradu priložio je svoj rad „Kad potkultura prelazi u kontrakulturu: slučaj skinhed“. Mogao je izabrati bilo šta iz opšte teme konkursa „Mladi i potkulturni stilovi“: rok, turbo-folk, hipster... potkulturu. Ali ne, on je imao potrebu da poveže skinhed pokret sa neonacističkom ideologijom. I tu ideju je realizovao veoma dobro. Njegov esej se plasirao među četiri najbolja, a Ljubomir je po završetku škole upisao Pravni fakultet. U drugom delu knjige, na strani 86, nalazi se odlomak iz njegovog rada.

42 Adorno, T. „Vaspitanje posle Aušvica“, *Treći program radio Beograda* 127-128, III-IV/2005: 245-247, 257.

43 Diner, D. „Civilizacijski lom: mišljenje posle Aušvica“, *Treći program radio Beograda* 127-128, III-IV/2005: 268-270.

44 Pitanje učenika za prof. dr Popadića, poslato elektronskom poštom nakon Javnog časa o Holokaustu.

KULTURA SEĆANJA

Savremena društva, pa i naše, često se opisuju kao „neizlečivo obolela od amnezije“.

Šta je to, uopšte, kultura sećanja? Da li se ona razlikuje od individualnog ili kolektivnog sećanja? Kako se oblikuje, ko je oblikuje, možemo li mi učestvovati u njenom oblikovanju? Kako se ispisuju narativi o sopstvenoj prošlosti? Da li je naš odnos prema prošlosti jednoznačan ili se gradi kroz isprepletenost sećanja, mržnje i praštanja? Da li sadržaj kolektivnog sećanja može biti bilo šta osim konstrukta, projekcije, kulture ili politike. Kako mi možemo negovati kulturu sećanja? Da li mislimo o tome? Obraćamo li pažnju na „znakove pored puta“? Jesu li spomenici jedini „znakovi“?

Kolektivno sećanje se ogleda u sposobnosti društva da „aktivira“ ili „reaktualizuje“ pojedine događaje iz prošlosti.⁴⁵ Ono se „konstruiše“ posredstvom simboličkih formi – spomenika, memorijalnih centara, znakova, tekstova, rituala, ceremonija, sletova, obreda ili priredbi. Pritom se transmisija sećanja oslanja na muzeje, arhive, biblioteke, ili nastavne programe. Kroz ove simboličke prezentacije odražava se i klasifikacija prošlosti na značajnu, manje vrednu i suvišnu, na korisnu i beskorisnu, na vrednu pomena i osuđenu na zaborav.

Da li deluje proročanski, da li nas boli, opominje ili tek podseća Santajanina formulacija „Onaj ko zaboravlja ili prezire istoriju, osuđen je da je ponovo preživi“. Ili, možda, „Azra“ poznatije zvuči: „ko ne pamti, iznova proživljava“.

Spomenici su odraz zvanične kulture; poput muzeja, oni govore o odnosu nacije prema prošlosti i o vizijama kako ta nacija želi da se vidi u budućnosti. Bez javnih spomenika istorija bi drugačije izgledala. Oni daju značenje činjenicama, kao što svedočanstva i ispovesti preživelih logoraša, njihove fotografije i filmovi, daju značenje događajima koje nismo doživeli a koji su mobilisali savest posle Drugog svetskog rata. Oni nisu bili samo dokumenti koji su beležili stvarnost, već su beležili istinu.

Nandor Glid, Menora u plamenu

„Ovde sam hteo da dam taj simbol menore u plamenu koji je u ratnom vihoru izdržao i opstao... Vraćam se temi stradanja, ali nisam hteo da bude depresivna već da vraća nadu, strpljenje, klijanje, optimizam... da bude prihvaćena i od običnog sveta – kao ukras, kao cvet u lepom kraju Beograda, da privlači a ne da odbija ljude... Voleo bih da prestane potreba za spomenicima kakve ja pravim; voleo bih da moji studenti izgube svoju temu; voleo bih da oni, budući majstori, podižu spomenike životu, a ne smrti“.⁴⁶

Nazivaju ga „vajarom Holokausta“. Nandor Glid (1924–1997) je rođen u Subotici. Potiče iz jevrejske porodice i tokom Drugog svetskog rata izgubio je skoro sve članove svoje porodice u nemačkim logorima. Nandor je ostao u životu zahvaljujući tome što se pridružio Narodno-oslobodilačkoj borbi. Tokom rata nekoliko puta je ranjavan. Njegov spomenik jugoslovenskim žrtvama postavljen je 1958. godine u logoru Mauthausen, Međunarodni spomenik svim stradalima 1968. godine u logoru Dahau, a Memorijal žrtvama koncentracionih logora i logora smrti 1979. godine u Jad Vašemu. „Menora u plamenu“ postavljena je 1990. godine u Beogradu, na Dunavskom keju. Nakon njegove smrti, 1997. godine u Solunu je postavljena njena replika, „Menora u plamenu 2“.

45 Videti: Sladeček, M, Vasiljević, J, Petrović-Trifunović, T. (prir.) *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015, str. 10-13.

46 Subotić, I. *Nandor Glid*, 2012, str. 8, 142.

SEĆANJE

Neka se brdo uspomena seća umesto mene.

To je razlog zašto postoji.

Neka se „park u-znak-sećanja“ seća,

neka se ulica „nazvana-po“ seća,

neka se „dobro-poznata“ zgrada seća,

neka se sinagoga, po Bogu nazvana, seća,

Neka se zamotani svitak Tore seća. Neka se zastave sećaju,

ti raznobojni velovi istorije: tela koja su u njih umotana

odavno su postala prašina. Neka se prašina seća.

Neka se prljavština pred kapijom seća. Neka se novorođeni sećaju.

Zveri u polju i ptice na nebesima

neka se hrane i neka se sećaju.

Neka se svi oni sećaju tako da ja mogu da se odmorim.

JEHUDA AMIHAI⁴⁷

MESTO STRADANJA I SEĆANJA - STARO SAJMIŠTE ILI O ODGOVORNOSTI

Kakve su bile reakcije učenika na naše dosadašnje časove? Najpre, iskazali su čuđenje: kako je to moguće? Zatim, zabrinutost: kako je to bilo ljudski moguće? Može li se to ponoviti? Bili su lično zainteresovani. Motivacija ih nije napuštala, naprotiv. Znanja i veštine koja su stekli, trud koji su uložili, prezentacije koje su pripremili, ali i njihova kritičnost i iskristalisani stavovi, osnov su vrednovanja rezultata i ostvarenosti ciljeva. Javila se i inicijativa učenika za buduća istraživanja i posete mestima stradanja. Postavljali su brojna pitanja, ali ne isključivo o Holokaustu, ne samo o prošlosti, već i o sadašnjosti: o odgovornosti Srbije za obeležavanje mesta stradanja, o Jasenovcu, o Srebrenici, o ratovima u bivšoj Jugoslaviji, o Kosovu, o sudovima za ratne zločine, o Međunarodnom humanitarnom pravu, o izbeglištvu i aktuelnoj migrantskoj krizi. Razumeli su da Holokaust nije pitanje nekakvog istorijskog događaja koji nas se ne tiče, već da se lekcije iz prošlosti prenose i tumače u sadašnjosti i da je u tome je smisao poruke: *da se zločin ne ponovi*. „Učenje o Holokaustu je važno da bismo umeli da prepoznamo nešto vrlo slično tome, endemski fašizam, u sopstvenom okruženju. Neće to doći, kako kaže Ružica Marjanović,⁴⁸ u obliku jednog čoveka sa brkovima i kukastim krstom, nikada više. Ali nam je učenje o Holokaustu važno jer nam pomaže da uočimo da je on već dobrano oko nas.“

„Pokušaj antifašističkog obrazovanja u Jugoslaviji nije sprečio ni da se u Bosni opet izgrade koncentracioni logori, ni masovna ubistva sa fašistoidnim naznakama u jugoslovenskim ratovima. To su svežije uspomene od vođenja talaca iz Topovskih šupa na streljanje, među njima mog oca, ili vožnje Jevreja kamionom dušegupkom iz logora Staro sajmište kroz centar Beograda, među njima i moje majke“, kaže Ivan Ivanji.⁴⁹

Zato, tokom kvalitativno drugačijeg pristupa učenju o Holokaustu, uključujemo i obilazak mesta stradanja. Dosadašnje teme smo uglavnom obrađivali u odeljenjima trećeg razreda. Nakon toga, u četvrtom razredu, spremni smo da obiđemo mesto stradanja i sećanja. S edukativnog stanovišta, nije od presudnog značaja da li je to mesto obeleženo na odgovarajući način, ima li spomenik, muzej, ploču sa natpisom, u koje svrhe se danas koristi. Važno je da ljudi koji žive na tom mestu, ili u blizini, imaju svest o dešavanjima u prošlosti. Važna je priča nastavnika i dobra pripremljenost učenika. Brojna su stratišta u Srbiji, još brojnija mesta koja imaju značaj, ulice i kuće u kojima su ljudi živeli, sinagoge kojih više nema, zapuštena groblja, Banjički logor, Topovske šupe, Logor Crveni krst u Nišu, Šabački logor, streljište Jajinci, Jabuka kod Pančeva, Dunavski kej, Jevrejska bolnica...

⁴⁷ Pesmu sa engleskog jezika prevela Nada Banjanin Đuričić.

⁴⁸ Ružica Marjanović, profesorka srpskog jezika i književnosti u Uzičkoj gimnaziji, za televizijsku emisiju Tako stoje stvari. U istoj televizijskoj emisiji posvećenoj Ani Frank, Ivan Ivanji, koji je kao dečak preživio Aušvic, nastavlja: „Dete koje svojom ručicom drži oca za ruku, ima poverenje u roditelja i ulazi sa njim u čamac, čamac se izvrne, dete se udavi – to je ona ista situacija kao kada jevrejsko dete sa poverenjem, sa svojim ocem ulazi u gasnu komoru. Znači, nemojte samo o Jevrejima. Jevreji su tipični, kao što je Ana Frank tipična. Ali, danas, dok mi pričamo, ginu ljudi u Egejskom moru, a mi - gledamo.“ za televizijsku emisiju Tako stoje stvari, 1.11.2017, dostupno na adresi <https://www.youtube.com/watch?v=m9rLTPQ2ERU>.

⁴⁹ Tekst dostupan na adresi <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2883810/on-je-preziveo-ausvic-ivan-ivanji-naslovna-strana-nin-je-poslužila-za-licemerno-busanje-u-grudi-antifasizmom>

Bilo koje od tih mesta može biti pogodan lokalitet za obilazak sa učenicima. Ali nije svedjedno kako se obilazi.

Koje su pretpostavke uspešnog obilaska?

- Učenici su dobro pripremljeni, tj. prošli su kroz sistematičan obrazovni proces; imaju znanja o istorijskom kontekstu, o Holokaustu u celini, kao i specifična znanja o mestu koje je izabrano za obilazak.
- Mi smo dobro pripremljeni, tj. prikupili smo fotografije, istorijske podatke, odlomke, svedočenja, pisma žrtava... koji se odnose na odabrano mesto.
- Nosimo sa sobom mapu, fotografije, knjige koje ćemo koristiti prilikom obilaska. Uključujemo učenike u što većoj meri. Planiramo na kom mestu ćemo koristiti koji materijal, delimo ga učenicima kako bi oni istraživali ili čitali, a mi - dopunjavamo i objašnjavamo.
- Svesni smo svoje uloge edukatora: u stanju smo da zadržimo distancu prema istorijskim dešavanjima, da kontrolišemo svoje emocije i da stalno imamo u vidu svoje učenike, odnosno da mislimo o tome kako će koja informacija ili priča na njih uticati.
- Vodimo računa o tome da naša priča bude prvenstveno usredsređena na žrtve, na njihova lica, imena, na život; manje na počinioca, na sam zločin. Ukoliko govorimo i o zločincima, vodićemo računa koliko vremena i pažnje posvećujemo čemu.
- Iako se nalazimo na samom mestu stradanja, izbegavamo previše detaljno opisivanje samog stradanja. Ukoliko neki učenik pokaže posebnu zainteresovanost za načine mučenja ili ubijanja, možda bi trebalo da se zabrinemo.
- Po samom dolasku, skrećemo pažnju učenicima da sve što oko sebe vide, ceo prostor, makar se to ne uočava na prvi pogled, predstavlja mesto nekadašnje velike patnje i stradanja. Dajemo vremena učenicima da osećaju taj prostor.

- Ako ima stanara, uvek ćemo porazgovarati sa njima: koliko znaju, šta misle, da li su nekog svog izgubili, kako se osećaju, zašto tu ostaju. Ljudi koji nakon sedamdeset godina žive na mestu ili u blizini mesta stradanja, nisu za to krivi, verovatno nemaju izbora.
- Ne zaboravljamo da na određenom mestu odamo poštu žrtvama, bez obzira da li postoji pogodan prostor za to ili se nalazimo na praznoj ledini.
- Nećemo preterivati sa brojem učenika koje ćemo povesti. Vodimo one koji to žele. Obilazak i sa 7 učenika je isto tako važan. Možda će dinamika i ishod obilaska sa manjom grupom prevazići naša očekivanja. Bitan je odnos koji mi gradimo sa njima.
- Nosimo pripremljene papiriće, prazne ili sa pitanjima. (Kako se sada osećaš? Šta misliš o istoriji našeg mesta? Šta misliš, zašto smo učili o Holokaustu?) Na kraju obilaska, dajemo im vremena za predah, za refleksiju. Kasnije, u učionici, možemo ceo čas posvetiti ovome i na taj način preneti znanja i utiske i onim učenicima koji nisu bili sa nama.

Mesto obilaska, po našem izboru, je Staro sajmište. I to ne samo zbog blizine, već zbog obilja raznovrsne literature koja se njime bavi i koja podstiče razmišljanje o različitim oblicima i nivoima odgovornosti i, pre svega, zbog značaja ovog mesta. Tako, učeći o mestu stradanja, učimo i o odgovornosti. Godine 1983. Kristofer Brauning je objavio studiju slučaja o logoru Sajmište. Ovaj američki istoričar tvrdi da je ubijanje Jevreja na Sajmištu nagovestilo efikasnost i rutinsku hladnokrvnost koja će kasnije biti usavršena u logorima smrti i da zbog toga taj zločin treba posmatrati kao začecje jednog šireg plana za uništenje evropskih Jevreja. Istoričari pripisuju Sajmištu značajno mesto u istoriji Holokausta. Jevrejski logor Zemun nije samo prostor najvećeg stradanja Jevreja u okupiranoj Srbiji, već je to jedan od prvih logora u Evropi u kome je lokalna nemačka administracija, uz pomoć vlade u Berlinu, sprovela masovno ubijanje Jevreja.

Da li su beogradski Jevreji slutili šta se sprema? Porodica Demajo se fotografisala ispred Nemačkog paviljona prilikom posete Beogradskom sajmištu 1940. godine. Ženika, Samuilo i njihovo troje dece, Solomon, Jelena i Isak, stradali su kao zatvorenici logora, koji će biti uspostavljen na ovom mestu krajem 1941. godine. Cela porodica je ugušena u pokretnoj gasnoj komori maja 1942, u poslednjem transportu logoraša.⁵⁰

50 Radle, R. i Pisari, M. (prirednici) *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Milan Radanović, Beograd, 2013, str. 179.

Hilda Dajč

DATUM ROĐENJA: 1922.
MESTO ROĐENJA: BEČ, AUSTRIJA
DATUM SMRTI: NEPOZNAT
MESTO SMRTI: JEVREJSKI LOGOR ZEMUN
(LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU)

Hilda Dajč je rođena 1922. u Beču, u aškenaskoj porodici koju su sačinjavali njeni roditelji, Emil i Augusta i mladi brat Hans. Pre rata, nakon što je maturirala u gimnaziji kao jedna od najboljih u svojoj generaciji, Hilda se upisala na studije arhitekture, na Beogradskom univerzitetu. Pošto su, u okupiranoj Srbiji, studije prekinute, Hilda je volontirala kao medicinska sestra u Jevrejskoj bolnici u Beogradu.

Decembra 1941. jevrejskim ženama, deci i starcima bilo je naređeno da spakuju lične stvari i jave se glavnoj kancelariji Specijalne policije. Odvedeni su u adaptirani Paviljon broj 3, u novoosnovani *Judenlager*

Semlin. Hilda Dajč se dobrovoljno prijavila da pomaže u bolnici u logoru na Sajmištu, gde je kasnije i ubijena. Datum smrti Hilde Dajč nije poznat, ali je sigurno da je ubijena u gasnom kamionu, zajedno sa preko 6.000 žena, dece i starih.

Sačuvana su četiri pisma, koja je pisala svojim prijateljicama Nadi Novak i Mirjani Petrović. Ta četiri pisma predstavljaju najdragoceniji izvor informacija o uslovima u logoru Sajmište, ali i jedno od najpotresnijih svedočanstava obesmišljenosti života u senci Holokausta.

Nado, draga moja,

Sutra ujutru polazim u logor. Mene niko neće naterati, ja ne čekam na poziv. Javljam se dobrovoljno da pođem sa prvom grupom koja polazi iz Džordža Vašingtona 23, sutra u 9 sati ujutru. Moji su protivni mojoj odluci, ali ja mislim da ćeš me barem ti razumeti: ima toliko ljudi kojima je potrebna pomoć, da ja moram po nalogu svoje savesti da predem preko sentimentalnih razloga u vezi sa porodicom i kućom i da se potpuno stavim u službu drugih. Bolnica ostaje još u varoši, a upravnik mi je obećao da će me ponovo primiti kada se bolnica bude doselila u logor. Potpuno sam mirna i staložena i uverena da će sve ispasti dobro, čak iznad mojih optimističkih pretpostavki. Misliću često na tebe, ti znaš, a možda i ne, šta si za mene predstavljala – to ćeš i ubuduće. Ti si mi najlepša uspomena iz mog najprijatnijeg perioda – iz družine.

Nado moja draga, ja te mnogo, mnogo volim.
Hilda.

7. XII 1941⁵²

51 Pisma su dostupna na adresi: www.samiste.info (pristupljeno 11.12. 2016).

52 *Prvo pismo*, u Almuli, J. „Jevrejke govore“, Beograd, 2005, dostupno na adresi: <http://www.semilin.info/> (pristupljeno 11. decembra 2016). Fotografija Hilde Dajč: Jevrejski istorijski muzej.

Nisu, dakle, logoraši brinuli samo o svojoj prehrani, nego i o svojim mrtvima. Oni su, mogli bi da kažu Gec i Majer, čak sami sebe ubijali, jer su sami, bez ikakve prisile, gutali vazduh pun otrovnih isparenja, i tako, što su više udisali, sve više su, paradoksalno, sebi oduzimali od života. Zvuči apsurdno, znam, a Gec i Majer to verovatno nisu ni pomislili, ali to je način da se sa sebe skine odgovornost i utrapi na pleća onima koji ionako nisu imali više šta da izgube. Ako postaneš deo mehanizma, onda na sebe preuzimaš istu odgovornost kao i svaki drugi njegov deo. Gec i Majer ne znaju ništa o tome. Njihovo je da voze, i oni voze, uvek nasmejani, čak i kada im vetar nosi prašinu u lice, i sasvim im je svejedno šta se nalazi u stražnjem delu kamiona, tovar Jevreja ili brdo šećerne repe. Kada se otvore vrata, ugušena tela ispadaju napolje, prva treskaju na zemlju, druga se ruše na njih, uz sve blaži i blaži udar, tako da poslednji leševi samo skliznu na prethodne u potpunoj tišini. Nepripremljeni za to, okruženi četvoricom nemačkih stražara, petorica srpskih zatvorenika, ili možda sedmorica, uzmiču pred lavinom mrtvih, ali ispružene i ukočene jevrejske ruke ipak im dotiču rubove cokula.⁵³

Beata Niman je kćerka Bruna Zatlera. Istraživanje biografije svog oca je započela januara 1997. godine kako bi utvrdila zašto je on, navodno nevin, ležao dvadeset i pet godina u zatvorima Nemačke Demokratske Republike. Dve i po godine je svakodnevno istraživala po arhivama, državnim ustanovama i bibliotekama. Rezultat je činjenica da je njen otac kriv za monstruozne ratne zločine. Objavila je knjigu sa naslovom: *Moj dobri otac* i podnaslovom: *Život sa njegovom prošlošću. Biografija mog oca zločinca.*

Mnogi ljudi koje sam kroz svoj rad upoznala i koji o životu moga oca znaju na osnovu svojih istraživanja, prijatelji, rođaci, žele da me uteše. Govore kako ja nisam kriva za zločine koje je on počinio. Na takvu pomisao nikada i nisam došla. Naravno da nisam kriva, ali bih sebe učinila krivom da sam ćutala i da čitav svoj vaspitni rad nisam primenila bar na svoju decu i unuke, da više niko iz moje porodice ne postane kriv iz neznanja.

Često razmišljam o tome šta bih pitala oca kada bih još jednom imala mogućnost da sedim preko puta njega. Na ovo pitanje do danas ne mogu da odgovorim, čak ni u snu. U svim dokumentima koje sam pročitala, nigde ne nalazim polaznu tačku o tome da on razmišlja šta je uradio,

u čemu je učestvovao. Nijedna reč žaljenja, nijedna reč svesti o vlastitoj krivici, da ne govorim o kajanju. Toliko sam tragala za tim. To bi mi olakšalo čitanje i život. Često sam poslednjih godina slušala ovaj argument: ko zna kako bismo ti ili ja postupili pod tadašnjim prisilama... Da li bismo mogli to da izbegnemo, da li bismo imali snage da se suprotstavimo vladajućoj politici i moći? To nazivam „neopozivim argumentom“. Posle njega je svaka diskusija završena. Onaj ko ga izrekne može da se povuče iza njega i ne mora više da razmišlja o sebi i svojoj porodici. Za mene je to ipak mešanje baba i žaba... Ali, sedeti za pisaćim stolom, planirati genocid i onda ga izvršavati... Moj otac je mogao da se usprotivi. Nije morao da saučestvuje, mogao je da „zabušava“. Svih ovih godina nijednom nisam pročitala da je neko ko je odbio zločinačke naredbe, na primer da učestvuje u operativnoj jedinici za streljanje, imao problema, ili da je njegova porodica bila izložena pritiscima. Koliko je danas poznato, oni koji su se protivili samo su premešteni, većinom na Zapadni front, gde ubijanje još nije počelo.

Godine 2001. izašla je knjiga Kristofera Brauninga *Obični ljudi*. On piše o izvršiocima pogubljenja Jevreja i istražuje njihovo ponašanje i njihovu motivaciju. Preporučujem je svima onima koji se sa „neopozivim argumentom“ udobno zavaljuju u fotelju, misleći da se time sredilo pitanje sopstvenog delanja. Meni je Brauningova knjiga još jednom razjasnila da je moj otac mogao da izbegne mašineriju za ubijanje. Zašto to nije uradio? Kao što mi je tačno rekao jedan istoričar: „Vaš otac je radio izuzetno efikasno“ – do kraja rata.

Vodila sam prepisku sa više od četrdeset institucija, arhiva i saveznih organa i radila u njihovim arhivama. Razmenjivala sam podatke sa više od pedeset istoričara, novinara i stručnjaka, koristila više od stotinu knjiga. U mojim dokumentima navedeno je više od dve stotine imena, u međuvremenu sam stekla solidno znanje o prvoj polovini 20. veka, dakle, o vremenu u kome se odvijao život moga oca. U kontekstu ovog saznanja suočavam se sa činjenicom da Bruno Zatler spada u drugi ili treći red nacističkih počinilaca koji su izneli sistem i koji su lično bili odgovorni za zločine koje su počinili. On spada u one o kojima jedva da se nešto zna, od kojih je mali broj pozvan na odgovornost, o kojima se još nije dovoljno istražilo, ali bez kojih ne bi bili počinjeni nbrojeni zločini. Kada će nemačke porodice biti spremne da se suoče sa svojom prošlošću? Kada će shvatiti da je samo saučesništvo širom zemlje omogućilo nacističkom režimu da počinji svoja nedela? Nisu samo protagonisti na vrhu podržavali režim. Hitler se oslanjao na široke slojeve naroda.⁵⁴

53 David Albahari, *Gec i Majer*, str. 28-29.

54 Beata Niman, *Moj dobri otac*, str. 173-177

Otišao sam na Sajmište. (...) Na drugoj strani reke počivao je Beograd. Nije to, naravno, bio isti grad kao onaj u kojeg su nekada gladno zurili logoraši, ali ćutao je na isti način. Ne, nije tačno, ne govorim istinu: postojale su slutnje, nagađanja, kružile su glasine, osećalo se odsustvo, viđeni su leševi umotani u čaršave, ali niko nije ništa uradio, niko nije ni pokušao nešto da uradi. A šta su mogli da urade? I da li bih ja nešto uradio da sam bio na njihovom mestu? Ili bih samo kao noj zagnjurio glavu u pesak, srećan što uopšte imam glavu i što još postoji pesak? Verovatno bih tako postupio, sigurno bih bio noj, svima se tada promenio svet, svako je učio da živi iz početka. Ne može biti sudija onaj koji nije prošao kroz iskušenja onih kojima sudi, nije li to tačno? Nije, rekla je žena koju sam sreo u Jevrejskom istorijskom muzeju, ali nisam hteo s njom da se sporim. Istorija je mlinski točak, a mlinski točak ne razmišlja zašto melje žito.⁵⁵

Nakon obilaska preporučujemo učenicima da pročitaju roman *Gec i Majer* Davida Albaharija, da pogledaju film *Kad svane dan* reditelja Gorana Paskaljevića i da potraže strip Aleksandra Zografa *Pisma Hilde Dajč*. Predlog pitanja za diskusiju: Koji su bili motivi Hilde Dajč da se dobrovoljno prijavi za odlazak u logor? Zašto Beata Niman kreće u potragu za istinom o svom ocu Brunu Zatlery? Do kakvih saznanja Beata dolazi? Kako se suočava sa istinom, kako je doživljava? Koja osećanja je preplavljaju? Da li Beata oseća krivicu? Da li Beata oseća odgovornost? Za šta je ona odgovorna? Šta Beata naziva „neopozivim argumentom“? Koga Beata smatra odgovornim za nedela nacističkog režima? Nakon otkrića istine, šta savest Beati nalaže da učini? Kako razumeš Beatino pitanje „Kada će nemačke porodice biti spremne da se suoče sa svojom prošlošću?“ Kako razumeš Albaharijevu tvrdnju da je „Beograd ćutao?“

Nakon održanih časova i obilaska Starog sajmišta, u odeljenju se podelila diskusija „O odgovornostima“:

- Jasno je, krivica je jedno, a odgovornost drugo. Nacisti i kolaboracionisti su svakako krivi za zločine.
- Da, da, ali, sad uviđam kako odgovornost ima različita lica. Hildu je osećaj odgovornosti nagnao da se dobrovoljno javi da pomaže deci i zatočenicima na Sajmištu.
- Odgovornost je pokrenula Beatu Niman da istraži zločinačku prošlost svoga oca, i ne samo to, nego da tu istinu obelodani.
- Može da se razmišlja i o odgovornosti Beograđana koji su znali, ili nisu znali, šta se dešava i koji su ćutali. Šta bih ja učinio? Ne znam.
- pisci koji posle rata pišu i objavljuju književna dela, kao David Albahari, takođe su odgovorni pred sobom i pred svojim čitaocima.
- Verovatno i pred svojim precima.
- Istoričari koji biraju svoju temu kojom će se naučno baviti i koju će istraživati, takođe su odgovorni, nije svaka tema podjednako značajna.
- Sa istorijom, kao naukom, nije baš tako. Istorijska nauka treba da bude odgovornija nego što je bila do sada.
- Ja vidim da naša država baš i nije odgovorna, kad dopušta da Staro sajmište stoji zapušteno i propada i koristi se za razne neprimerene svrhe preko 70 godina.
- Kad bi mene pitali, ja bih na tom mestu najpre zabranio svaku gradnju, bilo kakve izmene, to je odavno trebalo uraditi. A onda, morali bi na tom mestu da naprave muzej i memorijalni centar, i edukativni, i istraživački... da imaju deca gde da uče, gde da dođu i šta da vide...
- Svako nosi svoju odgovornost, u nekom smislu. Vi, profesorka, ste takođe odgovorni jer sa nama obrađujete ovu temu zločina, a mi – mi smo, isto tako, odgovorni da to što sada znamo pamtimo, da prenesemo drugima, i da činimo da se zločin ne ponavlja.

55 David Albahari, *Gec i Majer*, str. 87-88.

ZAPISI

“Vrednosti su nevidljive poput vetra.
Po treperenju lišća znate da ima vetra.
A vrednosti se prepoznaju po onome što ljudi čine.”

Eva Ansel

Нара. града која,
у своме историјском
погледу у свету. Неке
одне вага, најважнија, је не
мога да се одвоји, јавља
: приповедање да се са
вазом градом која она са
у својим границама и она 23. јуна
1941. године. Моје су све
прошлост, моје су све
да се са, али ја сам
да сам ме од свих разуме-
ва: има неких које
својим је невидљиве
вредности, да се не може
која, моје са свима да
да сам сваког свих свих
невидљиве вредности
у свима отпорима и
светом и да се не може
невидљиве вредности
Богородица осећају јам
у свима, а најважнија
ми је објектима да се не може
да сам сваког свих свих
своје вредности у свету.
Невидљиве вредности и
невидљиве вредности и
невидљиве вредности и
невидљиве вредности и

Ум знам, а моје су не
видљиве вредности.
Богородица - ум знам, а моје су не
видљиве вредности. Ум
знам, а моје су невидљиве
вредности. Ум знам, а моје су не
видљиве вредности.

Нара. града која,
у своме историјском
погледу у свету. Неке
одне вага, најважнија, је не
мога да се одвоји, јавља
: приповедање да се са
вазом градом која она са
у својим границама и она 23. јуна
1941. године. Моје су све
прошлост, моје су све
да се са, али ја сам
да сам ме од свих разуме-
ва: има неких које
својим је невидљиве
вредности, да се не може
која, моје са свима да
да сам сваког свих свих
невидљиве вредности
у свима отпорима и
светом и да се не може
невидљиве вредности
Богородица осећају јам
у свима, а најважнија
ми је објектима да се не може
да сам сваког свих свих
своје вредности у свету.
Невидљиве вредности и
невидљиве вредности и
невидљиве вредности и
невидљиве вредности и

7-XII-1941

JEVREJSKI ISTORJSKI MUZEJ - BEOGRAD
Reg. br. 1876 Signature: K.24-2-1/A Br. negativa:

UZ TEMU: KO SU JEVREJI?

GLAVNE ZAPOVESTI I ETIČKI SMISAO JEVREJSTVA⁵⁶

Tvrđi se da ima ukupno 613 micvot (zapovesti): 248 pozitivnih i 365 zabrana. Micvot su pravila ponašanja ili obreda koja se smatraju ličnom obavezom, ne prema nekom ljudskom autoritetu, već prema Bogu. Judaizam je u velikoj meri sistem koji čine micvot (zapovesti). Sa jevrejskog stanovišta, značajno je da ljudski odnosi budu u skladu sa načelima pravde, milosrđa i mira.

Zlatno pravilo, ili jedno od opštih načela je zapovest „ljubi bližnjega svojega kao sebe samoga“. Ili, u negativnoj formulaciji: „nemoj činiti drugome ono što je tebi mrsko“. Judaizam se u pozitivnom smislu bavi društvenom dimenzijom ljudskog života: „Ako nisam za sebe, ko će biti za mene? Ali ako sam samo za sebe, šta sam? I ako ne sada, kada?“

Značaj rada je veoma naglašen u jevrejskoj tradiciji. Obaveza je građana da svojim radom doprinose materijalnom napretku sopstvene zemlje, tako da bude dovoljno materijalnih dobara za zadovoljenje potreba svih građana. Pored ekonomske potrebe, jedan od razloga što se rad visoko cenio jeste psihološka činjenica da zarađivanje za sopstveni život doprinosi samopoštovanju kao i zadovoljstvu koje proizlazi iz stvaralačke, ili bar korisne, aktivnosti. „Rad je velika stvar, jer daje dostojanstvo onima koji ga obavljaju“.

Iako je drevni judaizam tolerisao ropstvo, on je nastojao da ga na razne načine humanizuje, što je u antičkom dobu bez presedana. On je na primer učinio Šabat obaveznim

za robove kao i za ostale, a kada je reč o jevrejskim robovima, ograničio je trajanje ropstva na šest godina.

Drevni Jevreji su ratovali, naročito kad su osvajali i branili zemlju, za koju su verovali da im je Bog obećao i stoga smatrali da time izvršavaju njegovu volju. Tumačeći Bibliju, rabini su čak razvili teoriju obavezujućih i dozvoljenih ratova. No, gnušanje prema ratu, izazvano svetošću ljudskog života koji rat uništava, i prema patnjama i uništavanjima koja izaziva, kao i sledstvena žudnja za mirom, stalna su tema jevrejske književnosti. Rabini su propovedali: „Svet počiva na trima stvarima: pravdi, istini i miru“. Rabinska književnost obiluje pohvalama miru („mir je veliki“, „mir je omiljen“) uz navođenje da „cela Tora postoji samo mira radi, jer sama kaže da su puti njeni prijatni puti i sve staze njezine mirne“. Reč *šalom* je sveprisutna u jevrejskoj liturgiji: „Da te blagoslovi Gospod i da te čuva! Da te obasja Gospod licem svojim i bude ti milostiv! Da Gospod obrati lice svoje k tebi i dade ti mir“.

Cilj judaizma je primena Božjih moralnih zakona u svim oblastima ljudskog života, pojedinačnim i zajedničkim, ličnim i javnim. Da bi to bilo ostvarivo, moramo znati šta Bog od nas zahteva i moramo želeti da to uradimo. Ne bi stoga trebalo misliti da judaizam, iako insistira na delima, pridaje značaj samo ponašanju. Njega zanima i unutrašnji život čoveka – ustrojstvo njegovog uma i emotivna usmerenost. Za njega je biti značajno koliko i činiti.

ŠABAT – VREME MIROVANJA I SLOBODE⁵⁷

Šabat – praznično vreme čije ime upućuje na sedmi dan stvaranja sveta u jevrejskoj tradiciji praznuje se od petka u sumrak, do subote uveče. Ovih 25 sati karakteriše mirovanje, odsustvo rada i praznična atmosfera, a zbog svoje uloge u podsećanju na stvaranje sveta i jevrejsku istoriju zauzima važno mesto u jevrejskim kalendarima i religijsko-običajnim praksama. Šabat se oslanja i podseća na dva temeljna stava:

Prvi stav se odnosi na stvaranje sveta. Kao što je, prema Tori, Bog stvorio svet za šest dana, pri čemu je sedmi dan, zadovoljan, odredio za mirovanje, tako je i Šabat dat sedmog dana za radost i mirovanje ljudima. Držanje Šabata⁵⁸ tako svedoči o samom stvaranju sveta i potvrđuje ga, a u isto vreme, poziva ljude da i u

savremenoj žurbi oko svakodnevnih obaveza zastanu, čak i ako sav posao nije završen, te da sagledaju lepotu urađenog i odvoje vreme za odmor i radost u krugu porodice i dragih ljudi. Šabat je posvećeno vreme, vreme odvojeno za posebne, praznične aktivnosti i međuljudsku komunikaciju.

Drugi stav se odnosi na izlazak iz Egipta. U istorijskom procesu izlaska iz Egipta Jevreji su postali slobodan i, kasnije, etnički-pravno definisan narod. Šabat je stoga i praznik slobode – slobode od robovanja svakodnevnim aktivnostima i obavezama, slobode od neprestane trke za osvajanjem prostora. Šabat je *hram u vremenu* (Kaplan), mesto odvojeno za posebne praznične trenutke. Sloboda se u Šabatu ogleda na još jedan

⁵⁶ Goldberg i Rejner, *Jevreji. Istorija i religija*, Klio, Beograd, 2003. str. 319, 324, 333, 340.

⁵⁷ Neobjavljen tekst dr Dragane Stojanović, koji je autorka priredila za ovu priliku. Izražavamo zahvalnost za ustupljeni tekst.

⁵⁸ *Držati Šabat* je specifično jevrejski izraz koji podrazumeva strogo pridržavanje pravila i običaja koji čine, ili prate, ovaj praznik.

način – kao jednakost. Naime, toga dana su svi bez razlike (klasne, uzrasne, rodne i druge) oslobođeni rada i uronjeni u atmosferu praznika i mirovanja, što vodi neprestanom podsećanju na suštinsku jednakost ljudi, koju ne bi trebalo zaboravljati ni tokom radnih dana.

Šabat započinje molitvom i svečanom večerom, a tokom samog subotnjeg dana uvek ima dovoljno vremena i za druženje, čitanje i odmaranje. Za Šabat se sve priprema unapred. To je dan u kome se ne rade nikakvi *stvaralački* poslovi, u koje se ubrajaju i paljenje vatre (dakle kuvanje

kao i prenošenje stvari, pisanje, brisanje, gradnja i slično. Čitavo vreme posvećeno je dodiru sa onim što se često tokom nedelje zanemaruje: odmor, učenje, molitva i kvalitetni međuljudski odnosi.

Šabat je i stub očuvanja jevrejskog identiteta – kako istorijskog, tako i savremenog. Što je još važnije, kroz dimenziju sećanja na stvaranje sveta, slobodu i praznično mirovanje, Šabat podseća i na dimenziju *opšteljudskog*, dragocenu vrednost koju je neophodno čuvati i iznova razumevati.

BIBLIJSKO SHVATANJE RADA I MIROVANJA⁵⁹

„Sam Šabat je Svetinja koju sami gradimo, *Svetinja u vremenu*“. Tog dana čovek živi kao da je nezavisan od tehničke civilizacije, ukida se njegova povlastica da osvaja prirodu i uspostavlja primirje u svojoj surovoj borbi za opstanak. Takođe, prekida paljenje vatre u svim sukobima, ličnim i društvenim.

Šabat treba provesti u miru i stoga je zapovest o nepaljenju vatre dobila širi značaj: „Ne pali vatre neslaganja, niti plamen ljutnje“. Post, oplakivanje, izražavanje tuge, svađa i ljutnja, zabranjeni su toga dana. To je dan mirovanja čoveka, jednako koliko i životinje.

Da li je moguće da čovek obavi sav posao tokom šest dana? To nije moguće, uvek nešto ostaje neobavljeno. Biblija kaže: „Šest dana radi i pozavršavaj svoje poslove“. Poruka ovog stiha jeste da čovek treba da miruje u subotu kao da je sav posao obavljen. Tumačenje kaže da treba počiniti čak i od same pomisli o poslu. Prema predanju, jednom je neki čovek prošetao vinogradom za vreme Šabata i video naprslinu na ogradi. Odlučio je da posle Šabata popravi ogradu. Kako se kraj Šabata bližio, odlučio je da – pošto mu se misao o popravljanju ograde javila tokom Šabata – nikada ne popravi ogradu. Čak i kada čovek ne radi, misao o poslu još uvek može da ga tiraniše.

Rad je sredstvo ka cilju, a Šabat *nije* dan mirovanja radi obnavljanja energije i pripreme za novi rad, tj.

DELA MILOSRĐA⁶⁰

Reč *cedaka*, koja u Bibliji označava pravdu ili pravednost, upotrebljava se i da označi dela milosrđa u smislu davanja milostinje. Vezu između ova dva izraza treba tražiti u karakterističnom jevrejskom naglašavanju da bogati, dajući milostinju siromašnima, ne čine ovima uslugu već izvršavaju obavezu koju im nameće osećaj pravde. Po istom merilu, nema nikakvog razloga da se davalac

radi povećanja radne sposobnosti. Šabat je dovršenje postanja nebesa i zemlje, Božje mirovanje je kruna stvaranja. Rad je umeće stvaranja, ali mirovanje je sloboda. Ideja sličnosti sa Bogom na Dan mirovanja, kada se odustaje od stvaranja, bilo Božijeg bilo čovečijeg, nalazi se jedino u vremenu, koje je prerusena večnost (ideja „neprekidnog Šabata“). Tome u prilog ide i sledeći navod: „Šabat je podsećanje na dva sveta: ovaj svet i Svet koji dolazi. Šabat je primer oba sveta zato što je Dan mirovanja, radost, svetost i mirovanje: radost je deo ovog sveta, svetost i mirovanje su od Sveta koji dolazi“.

Prvi čovek je bio postavljen u rajskom vrtu „da ga radi i čuva“. Rad nije samo čovekova sudbina nego i dostojanstvo. (Mukotrpan posao je čovekova beda, ali rad je blagoslov.) Mirovanje kao uzdržavanje od rada jeste afirmacija rada, a ne njegovo poništavanje ili puka akumulacija radne energije. Tako Dan mirovanja postaje dan slobode; slobode od spoljnih obaveza, slobode od klanjanja idolima tehničke civilizacije, slobode od idola novca, slobode od borbe sa drugim ljudima i silama prirode. Dan slobode kada se čovek ne odriče tehničke civilizacije nego postiže izvestan stepen nezavisnosti od nje, kao i nezavisnosti od spoljnih obaveza. U tome leži smisao biblijskog shvatanja rada i uzdržavanja od rada, tj. mirovanja.

zbog toga oseća nadmoćnim. Rabinski judaizam snažno ističe da davanje milostinje treba da bude *tajno* kako bi se izbeglo poniženje primaoca. Institucija uobičajena u svim jevrejskim zajednicama postao je *kovčeg za milostinju* pod javnom upravom koji je obezbeđivao anonimnost i davalaca i primalaca.

⁵⁹ Odlomak neobjavljenog teksta rabina Isaka Asiela. Izražavamo zahvalnost za ustupljeni tekst.
⁶⁰ Goldberg i Rejner, *Jevreji. Istorija i religija*, Klio, Beograd, 2003. str. 327-328.

Mnoga rabinska učenja potvrđuju da postoji osam „nivoa“ davanja milostinje po redosledu vrednosti: 1) pomoći nekome ko je osiromašio da povрати pređašnje stanje davanjem poklona ili zajma ili ulaženjem u posao s njim, odnosno nalaženjem posla za njega; 2) pružiti anonimnu pomoć davanjem milostinje u kovčeg zajednice; 3) davati milostinju tako da davalac zna identitet primaoca, ali primalac ne zna identitet davaoca; 4) obrnuto; 5) davati milostinju pre nego što bude tražena; 6) dati je samo ako je tražena; 7) davati milostinju rado, ali u manjoj količini nego što bi trebalo; 8) davati milostinju pokazujući nezadovoljstvo.

JEVREJI U SRBIJI DANAS⁶²

Danas su Jevreji u Srbiji integrisani u društvo i uživaju sva građanska prava, pripadaju svim društvenim slojevima i bave se različitim zanimanjima. Govore jezik sredine u kojoj se nalaze, najčešće srpski, a u nekim delovima Vojvodine mađarski, ili oba. Neki od članova zajednice govore i hebrejski, dok samo nekolicina zna ili govori ladino i jidiš. Većina članova se povezuje sa zajednicom kroz kulturu, tradiciju ili iz drugih socijalnih razloga. Ekonomska situacija svih zajednica u Srbiji je nestabilna i skoro u potpunosti zavisi od donacija velikih organizacija i zajednica širom sveta.

Jevrejska zajednica Srbije danas broji oko 4.000 članova. Najbrojnije zajednice su u Beogradu, Novom Sadu i Subotici, a postoje i u Somboru, Zrenjaninu, Kikindi, Pančevu, Zemunu i Nišu. Jevrejska zajednica u Prištini je, tehnički, i dalje član Saveza jevrejskih opština Srbije, iako su se gotovo svi članovi opštine iselili sa Kosova.

Sve zajednice se staraju o očuvanju jevrejske tradicije, kulture i identiteta kroz niz verskih, obrazovnih i društvenih programa koje nude svojim članovima. Nisu retka ni okupljanja među zajednicama u Srbiji, kao i među zajednicama iz cele bivše Jugoslavije gde se diskutuje o aktuelnim problemima i mogućim rešenjima, ili o budućnosti zajednica, dok se u isto vreme neguje kultura i tradicija. Okupljanja i godišnji programi rada koncipirani su tako da nude aktivnosti za sve uzraste. Jevrejske zajednice rade i na očuvanju spomenika i mesta stradanja i organizuju komemoracije žrtvama Holokausta. Zalažu se za borbu protiv antisemitizma, rasne netolerancije i svakog oblika diskriminacije, kao i protiv bilo kakvog ugrožavanja ljudskih prava i sloboda.

Jevrejska tradicija veoma hvali dela milosrđa. Za njih se kaže da vrede koliko i sve ostale zapovesti zajedno, da spasavaju od smrti i da ubrzavaju dolazak doba spasenja. No, preterivanje u milostinji koje bi ugrožavalo davaoca nije smatrano pozitivnim. Određeno je da niko ne bi trebalo da kao milostinju daje više od petine svoje imovine. *Gemilut hasadim*⁶¹ ima višu etičku vrednost od *cedake*, u smislu da predstavlja ličnu uslugu, a ne samo „ispisivanje čeka“, i da obuhvata kako siromašne tako i bogate, kako umrle tako i žive.

Aktivnosti zajednice su brojne – postoje klubovi i kampovi za decu i omladinu, seminari i okupljanja za studente. Mnoge aktivnosti su usmerene konkretno ka poljima umetnosti i kulture i realizuju se kroz rad umetničkih grupa – neke od njih su pozorište *Kralj David* u Beogradu, plesne grupe *Nahar Haeš* iz Beograda i *Ma'ayan* iz Novog Sada, Srpsko-jevrejsko pevačko društvo i hor *Braća Baruh* iz Beograda, mešoviti hor *Hašira* iz Novog Sada, grupa *Šira u'tfila* koja neguje sefardsku muziku Balkana, Mediterana i Bliskog Istoka iz Beograda, grupa *J'haz Klezmori* iz Novog Sada koja neguje klezmer muziku itd. U većim zajednicama održavaju se kursevi hebrejskog jezika i judaizma, ženske sekcije, postoje socijalne službe koje pomažu starima i socijalno ugroženim članovima ili onima koji su preživeli Holokaust. Postoje i klubovi za starije u kojima se odvijaju razne socijalno-humanitarne aktivnosti.

Savez jevrejskih opština Srbije se bavi izdavaštvom i publikovanjem knjiga, radova i mesečnih novina *Jevrejski pregled*. Novine pišu o pitanjima zajednice na lokalnom i međunarodnom nivou. U sklopu sinagoge *Sukat Šalom* u Beogradu izdaju se knjige koje se bave religijskim jevrejskim temama. Pri sinagogi se nalazi i jedina košer kuhinja u Srbiji. U Beogradu postoji Jevrejski istorijski muzej koji poseduje bogatu arhivu, čuva i neguje jevrejsko nasleđe, a kulturu i vrednosti promovise kroz izdavaštvo i izložbe; učešćem na naučnim skupovima, simpozijumima, predavanjima i promocijama. Jevreji Srbije učestvuju u radu i organizaciji međunarodnih dečijih letnjih kampova i seminara negujući na taj način svoj odnos sa drugim jevrejskim zajednicama u Evropi i svetu.

61 *Gemilut hasadim* obuhvata svaku vrstu dobročinstva i milosrđa (ne samo novčanu pomoć) koja se čini lično prema onome kome je ta pomoć potrebna, bez obzira na materijalno stanje; nahraniti, ili obučiti nekoga, pomoći tokom bolesti, obaviti poslove sahrane, ukoliko nema članova porodice koji bi to učinili, i slično.

62 Vidi više: Viličić, S, Stojanović, D, Mihajlović, D, Mevorah, V, *Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta: priručnik za nastavnike i nastavnice, Savez jevrejskih opština Srbije, Novi Sad, 2015, str. 105-107.*

UZ TEMU: ŽIVOT U GETU

SVEDOČENJE ABRAHAMA EKŠTAJNA O PREŽIVLJAVANJU U GETU⁶³

Abraham Ekštajn

...Mi dečaci, želeli smo da pobegnemo. Želeli smo da pobegnemo jer nismo znali šta će se dogoditi, znate. A onda smo jednog dana čuli da su ljudi koje su doveli iz okoline grada, iz sela, da su oni, da je tamo bio *gehinnom* (pakao). Smestili su ih u zgradu nekadašnje ciglane. Tamo su ih smestili, u šatore ili šta već, ne znam. Nisam video, ali sam čuo da je bilo užasno, to mesto gde su ih doveli. I to one koje su počeli prve da deportuju. Kada se pročulo da su počeli da deportuju, svi u getu postali su veoma uznemireni.

P: Ali čak i tada, mislim, imali ste šta da jedete?

O: Pa, bilo je nečeg za jelo. Bilo je hrane u zalihama koje su ljudi imali u getu a onda su poslali.

P: A tvoja porodica, kako ste se snalazili?

O: Imali smo... u to vreme još uvek smo mogli da unosimo hranu. Geto nije potrajao duže od tri nedelje, toliko.

P: Bile su postavljene kapije, niste mogli da izlazite.

O: Tada su oni unosili, uglavnom hleb i još ponešto. Tako da te tri nedelje nisu bile tako loše kada je reč o hrani, znate, da smo ostali tamo bog zna koliko dugo, to bi bila druga priča, znate. Ali nismo ostali tako dugo u getu. Objavili su da će geto biti preseljen negde u centralni deo zemlje, tako su rekli.

P: U to vreme ste radili u bolnici?

O: Radio sam u bolnici. I onda kada su... žandarmerija je pozvala... u svakoj zgradi bio je jedan čovek koji je bio glavni, znate. A ja nisam znao gde je on. Pored nas se nalazilo sedište policije, žandarmerije, i oni su naredili da iz svake zgrade izađu po dve osobe jer je trebalo da se pročita obaveštenje. Odredili su mene, pošto sam bio mlad, da izađem i saslušam. Tako da sam izašao i rekli su da ne treba da paničimo, da će nas odvesti u centralni deo zemlje i da će se svako oštećenje nameštaja ili bilo čega u kući smatrati sabotražom. Da ćemo biti obešeni, znate. To je bilo jedno, a onda...

P: Da li su samo Mađari bili zaduženi za vas u getu ili je bilo i Nemaca?

O: Ne, samo Mađari. Bili su Mađari.

P: Niste uopšte videli Nemce tamo?

O: Ne, Nemce ne. Mađari su to uradili. Narednog dana počele su deportacije iz geta.

SVEDOČENJE JANA BURKEA O KULTURNOM ŽIVOTU U GETU⁶⁴

P: Upravo si govorio o kulturnom životu. O tome zašto su nacisti dozvolili da kulturni život bude tako bogat.

O: Pre svega, mislim da im je to bilo potrebno zbog sopstvene propagande, u sopstvene svrhe. Kao drugo, mi smo bili u srcu Evrope, „protektorat“ u srcu njihove okupirane zemlje. Nisu mogli da naprave Aušvic u Terezienštat. To bi se otkrilo, znate, čak i kad bi napravili ne znam koliko već ograda okolo, tako da imam osećaj da su popustili prema Jevrejima, jer u početku instrumenti nisu bili dozvoljeni. Iznenada je nastao orkestar. A zašto? Ne bi bilo čak ni jedne jedine violine da su oni tako hteli, pa su rekli: „Što više sviraju, manje će misliti na ono što će im se dogoditi“. Shvatate na šta mislim?

P: Dakle, u pitanju je bila obmana, kako obmanuti Jevreje.

O: Da. Mislim, to ih nije ništa koštalo. Uхватili su ih, nas su uhvatili, 56-70 hiljada i to je to, nismo pobjegli. Jedan čovek je pobjegao i sve su nas izveli na jednu poljanu – znate tu priču – opkolili su nas i naterali da ceo dan brojimo, znate, samo da bi nas uplašili. Znate, bio je to veoma loš dan. Bili smo uplašeni da će nas ubiti, znate, kao da mi nismo znali šta se dogodilo u Poljskoj, znate, pogrom i tako dalje, ali sam inače imao osećaj da nisu hteli da to urade previše grubo jer su imali svoje planove. Rekli su: „Sledeće nedelje – dvanaest hiljada. Za dve nedelje – šest hiljada. Neka sviraju violinu, neka pričaju o Geteu ili Čapeku“, znate, onom češkom piscu, „neka pričaju o jevrejstvu“. I Jevreji, naravno za nas to je

63 Iz svedočenja Abrahama Ekštajna, *Yad Vashem archives*, 0.3 – 8843; svedočenje dostupno na adresi http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%204223.pdf (pristupljeno 1.12.2017).

64 Iz svedočenja Jana Burkea, *Yad Vashem archives*, vt-1341; svedočenje dostupno na adresi http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%204168.pdf (pristupljeno 1.12.2017).

bilo, znate, nešto veoma veoma...znate, kao što vi uveče idete u operu, mi smo išli u pozorište. Bilo je fantastično. Znate taj osećaj – ako ostanete kod kuće, gladan si. Na taj način na dva ili tri sata zaboraviš da si gladan i dođeš kući sa pozitivnim utiskom.

P: *Da li se sećate da su nacisti takođe prisustvovali ponekad ... ?*

ŽUTA ZVEZDA? PA ŠTA?⁶⁵

... Nijedan Jevrejin više nije imao pravo da poseduje zlato, nakit, predmete od vrednosti; sve je, pod pretnjom smrtno kazne, moralo biti predato nadležnima. Otac je sišao u podrum i zakopao našu ušteđevinu.

U kući je majka nastavila da obavlja svoje redovne poslove. Neki put bi se zaustavila da nas bez reči pogleda.

Pošto su tri dana prošla, stiže i novi dekret – svaki Jevrejin će morati da nosi žutu zvezdu.

Nekolicina istaknutih članova jevrejske zajednice navratila je da vidi moga oca koji je imao izvesne veze među visokim činovnicima mađarske policije. Želeli su da ga pitaju šta on misli o situaciji. Moj otac nije mislio da je previše crna, ili nije želeo da obeshrabri druge, da im sipa soli na rane: - Žuta zvezda? Pa šta? Od toga se ne umire... (Siroti oče! A od čega si onda ti umro?)

Ali već su donosili sve nove i nove ukaze. Nismo više imali pravo da ulazimo u restorane, da putujemo vozom, da idemo u sinagoge, da izlazimo na ulicu posle 18 časova.

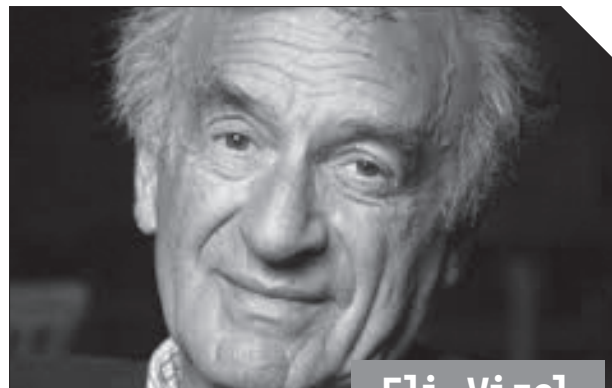
Potom će to prerasti u geto.

Kuće su se praznile, jedna za drugom. Ulicu su lagano ispunili ljudi i paketi. U deset sati su već svi bili napolju. Žandari su ih prozivali, jednom, dvaput, dvadeset puta. Vrućina je bila nesnosna. Znoj je orosio lica i tela.

Deca su plakala tražeći vodu. Voda! Bilo je vode, tu blizu, u kućama, u dvorištima, ali je napuštanje redova u koje su ih svrstali bilo zabranjeno. – Vode, mama, vode!

Jevrejski policajci iz geta su u tajnosti mogli da odu i napune nekoliko krčaga. Pošto smo još uvek imali slobodu kretanja jer smo bili pridodati poslednjem konvoju, mi smo im pomagali što smo bolje mogli.

O: *Da. Kao što sam Vam rekao, bio sam veoma poznat fudbaler i SS-ovci – kada sam dao go, pogledao sam ka tribinama – i SS-ovci su aplaudirali. Bio sam njihov momak, znate, kao danas Makabi ili šta već – oni idu i igraju odbojku u Limožu. Bio sam veoma poznat, zato što smo bili mladi, i pobeđivali smo u svakoj utakmici. Bili smo dobri zato što smo bili snažna ekipa.*

Prolazili su pored mene, jedan po jedan, učitelji, prijatelji, drugi; svi oni kojih sam se plašio, svi oni kojima sam se jednog dana mogao smežati, svi oni sa kojima sam godinama živeo. Odlazili su izgubljeni, vukući svoje vreće, vukući svoj život, napuštajući svoja ognjišta i godine detinjstva, pokunjeni kao prebijeni psi.

Prolazili su i nisu me gledali. Mora da su mi zavideli.

Procesija je nestala iza ćoška. Još samo nekoliko koraka i oni će prekoračiti prag geta.

Ulica je ličila na navrat-nanos napuštenu pijacu. Tu se moglo naći sve: koferi, salвете, torbe, noževi, tanjiri, bankovni računi, dokumenta, požuteli portreti. Sve te stvari koje su načas pomišljali da ponesu i koje su konačno ostavili ovde. One su sasvim izgubile vrednost.

Za njima su na sve strane poostajale otvorene sobe, mnoštvo razjapljenih vrata i prozora koji gledaju u prazno. Sve je bilo svačije, ništa više nije pripadalo nikome. Nije bilo nikog da se time posluži. Bio je to otvoren grob.

65 Vigel, E. *Noć*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988, str. 14-15.

PRIČA O CVAJGI BLUM I ODLASKU NA ŽICU⁶⁶

Jedna od svakodnevnih rubrika u Hronici geta bio je popis broja rođenih i umrlih. Uz nju je stajao i stubac u koji su upisivana imena onih koji su stradali od sopstvene ruke. U Hronici je stajalo *stradao od sopstvene ruke*. U getu se, međutim, govorilo da su on ili ona *otišli na žicu*. Tim pojmom je već bogati vokabular geta proširen izrazom koji nije označavao samo samoubistvo, već i prelazak svih granica kojima su vlasti omeđile život u getu.

U martu 1941. godine u Hroniku je ubeleženo da je četrdesetjednogodišnja Cvajga Blum uspela da sebi oduzme život nakon što je dotad na žicu pokušala da ode čak trinaest puta. Priča o Cvajgi Blum po getu je prenošena u više verzija. Po jednoj od njih, Cvajga je nekad bila štićenica psihijatrijskog odeljenja bolnice u Vesoljoj ulici, ali je svoj krevet morala da prepusti nekoj osobi na visokoj poziciji. Po drugoj verziji, Cvajga Blum je navodno bila toliko zbunjena da nije ni bila svesna toga da je u getu, pa stražaru u Ulici Limanovskog uopšte nije govorila *ubij me, ubij me, već zatvori me, zatvori me* – zato što ju je stražar podsetio na jednog od bolničkih čuvara. (Stražar je zato svakako morao pomisliti da se gospođa sprda s njim. Zašto bi ga molila da je zatvori? Pa ona je već bila zatvorena.)

Bilo kako bilo, ovih priča o muškarcima i ženama koji su otišli na žicu naposljetku je bilo toliko da je Predsedavajući (Jevrejskog upravnog veća) bio primoran da izda poseban dekret (Proglas br. 241), po kojem je svako neprimereno prilaženje granicama geta bilo strogo zabranjeno. Naročito izvan uobičajenog radnog vremena.

Ljudi su, međutim, svejedno išli na žicu. Na ovaj ili onaj način.

U aprilu 1941. Hronika beleži smanjenje slučajeva pucnjave sa smrtnim ishodom duž granica geta. Prema statistici, kandidati za samoubistvo su se sad pre odlučivali da u smrt skoče s prozora stanova ili stubišta na višim spratovima. Većina njih je, takođe, birala druge zgrade, a ne one u kojima su živeli. Možda zato što su želeli da budu sigurni da će pasti s dovoljno velike visine, a možda i kako bi izbegli to da bez potrebe uznemiravaju svoje komšije.

U maju 1941, po navodima Hronike geta, registrovana su čak četrdeset tri takva samoubistva. Ali, čak i za one koji su nastradali tako što su se bacili kroz prozor, u getu se govorilo da su otišli na žicu. Ti ljudi su samo bili previše potišteni ili previše iznureni glađu i bolestima da bi se do nje sami odvukli.

DILEMA JEVREJSKE ORGANIZACIJE ZA SAMOPOMOĆ⁶⁷

26. maj 1942.

... Obezbeđivanje pomoći ne rešava problem; samo ga još malo prolongira. Ljudi će svakako umreti. Pomoć samo produžava patnju, ali ih ne može spasiti; ako bi oni (organizacija za samopomoć) hteli da zaista urade nešto, trebalo bi da imaju na raspolaganju milione zlota svakog meseca, a oni taj novac nemaju. Činjenica je da će svi ljudi koji se hrane u javnim kuhinjama umreti ako ne jedu ništa osim supe koju dobijaju i parčeta suvog hleba. Onda se postavlja pitanje da li bi bilo svrsishodnije nameniti novac odabranim pojedincima, onima koji su društveno produktivni, intelektualnoj eliti, itd. Ali situacija je takva da je, pre svega, broj čak i tako odabranih pojedinaca prilično velik, i ne bi bilo dovoljno čak ni za njih. Kao drugo, postavlja se pitanje zašto bi trebalo da neko odlučuje o zanatlijama, radnicima i drugim ljudima koji su bili korisni i produktivni u svojim sredinama. A samo su ih geto i rat pretvorili u ne-ljude, u otpad, u ljudski talog, kandidate za masovne grobnice. I tako ostaje

Emanuel Ringelblum

jedna tragična dilema: Šta bi trebalo učiniti? Da li davati po malo hrane svakome, a tako niko neće preživeti, ili davati izdašnije količine tek nekolicini ljudi?...

⁶⁶ Sem-Sandberg, S. *Ubogi u Lođu*, Čarobna knjiga, Beograd, 2010, str. 81, 84.

⁶⁷ Ringelblum, I, str. 365. Izvor: Y. Arad, Y. Gutman, A. Margalio (prip.), *Documents on the Holocaust., Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union*, Yad Vashem, 1981, str. 232; dostupno na adresi http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205386.pdf (pristupljeno 1.12.2017).

DAJTE MI SVOJU DECU!⁶⁸

U jesen 1942, Nemci su u Lođu utvrdili prioritete, kao što su to prethodno učinili u Varšavi. Deportacije su počele 1. septembra. Pacijenti iz pet bolnica u getu „evakuisani“ su za samo dva sata. Svako ko se usudio da protestuje upucan je na licu mesta. Ukupno je odvezeno 2.000 pacijenata, uključujući 400 dece. Kada su uhapsili većinu pacijenata, Nemci su pregledali bolnički registar, pa su u slučajevima kada bi utvrdili da neko nedostaje, uglavnom umesto te osobe odvodili nekog od članova njene porodice.

Rumkovski (predsedavajući Jevrejskog upravnog veća) se 4. septembra obratio grupi od otprilike 1.500 prestravljenih stanovnika geta (Lođ) okupljenih na Trgu vatrogasaca: „Getu je nanesen težak udarac. Traže da im damo najdragocenije – decu i starce. Nisam imao privilegiju da dobijem sopstveno dete, pa sam zato svoje najbolje godine posvetio brizi o deci... Danas, kao star čovek, prinuđen sam da pružim ruku i da prosim: 'Braćo i sestre, dajte mi ih! Očevi i majke, dajte mi svoju decu!'... Moram izvesti tu užasnu, krvavu operaciju, moram odseći udove da bih spasao telo! Moram uzeti decu, jer

Haim Rumkovski

ako to ne uradim, mogli bi odvesti i druge... Pokušao sam da spasem bar jednu starosnu grupu – decu uzrasta od devet i deset godina. Ali nisu popustili... U getu ima mnogo obolelih od tuberkuloze, njima su dani ili možda nedelje ionako odbrojani. Ne znam – možda je to đavolja rabota, a možda i nije – ali ne mogu da je ne predložim: predajte mi te bolesnike i možda ću moći da umesto njih spasem zdrave ljude“. Predsednik se zaplakao kao dete.

UZ TEMU: ŽIVOT U LOGORU

TAKO JE UMRLA EMILIJA⁶⁹

Vrata se uz tresku otvoriše, mrakom su odjekivala nerazumljiva naređenja i onaj varvarski lavež Nemaca dok izvikuju komande, kao da daju oduška nekom stoletnom besu. Pred nama se ukaza prostrani peron osvetljen reflektorima. Malo dalje, red kamiona. Zatim sve ponovo utihnu. Neko je prevodio: trebalo je sići s prtljagom i odložiti ga pored voza. Istog trena peron je vrveo od senki: bojali smo se da razbijemo tu tišinu, svi su se uskomešali oko prtljaga, tražili se, dozivali jedni druge, ali stidljivo, u pola glasa.

Desetak esesovaca stajali su po strani kao ukopani, ravnodušnog izraza, raširenih nogu. Nisu propitivali sve, samo neke. „Koliko godina? Zdrav ili bolestan?“ I na osnovu odgovora usmeravali nas u dva različita pravca.

Za manje od deset minuta, nas sposobne muškarce okupiše u jednu grupu. Šta se dogodilo s ostalima, sa ženama, decom, starcima, nismo mogli da utvrdimo ni tada ni kasnije: noć ih je naprosto progutala. Ali danas znamo da je u tom brzom i površnom odabiru procenjena sposobnost svakog od nas, da li će moći ili ne korisno da radi za Rajh; znamo da je iz našeg transporta u logore Buna-Monovic, odnosno Birkenau, ušlo samo

devedeset šest muškaraca i dvadeset devet žena i da samo dva dana kasnije niko od preostalih deportovanih, čiji je broj prelazio petsto, nije više bio živ. Znamo i to da se ovaj ipak istančani princip diskriminacije na sposobne i nesposobne nije uvek poštovao, i da je kasnije usvojen i često primenjivan jednostavniji sistem da se otvore vrata s obe strane vagona, bez ikakvih upozorenja i uputstava novopripelima. U logor su ulazili oni koje je slučaj poveo da siđu s jedne strane transporta; svi ostali, u gas.

Tako je umrla Emilija, kojoj je bilo tri godine; jer za Nemce je bila očigledna istorijska potreba da usmrćuju decu Jevreja. Emilija, ćerka inženjera Alda Levija iz Milana, radoznala devojčica, puna stremljenja, vesela i pametna; Emilija, koju su otac i majka, u toku putovanja u prepunom vagonu, uspeali da okupaju u cinkanom čabru, u mlakoj vodi koju je izrod u liku nemačkog mašinovođe pristao da ispusti iz lokomotive što nas je sve vodila u smrt.

Nestadoše tako, u tern oka, na prevaru, naše žene, naši roditelji, naša deca. Gotovo niko nije imao načina da se oprosti s njima. Neko vreme smo ih videli kao tamnu gomilu na drugom kraju perona, a onda nismo videli ništa više.

⁶⁸ Fridlender, S. *Godine istrebljenja. Nacistička Nemačka i Jevreji 1939-1945*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013. str. 609.

⁶⁹ Levi, P. *Zar je to čovek*, Paideia, Beograd, 2005. str. 14-15.

DVA JAGNJETA BEZ PASTIRA⁷⁰

...Oko deset sati počeo da zavijaju sirene. Uzbuna. Starešine blokova su nas trčeći okupljale, a SS-ovci su se sklonili u sklonište. Pošto je bilo relativno lako pobeći za vreme uzbune (čuvari su napustili stražarske kule i struja je prestala da teče kroz bodljikave žice), SS-ovci su dobili naređenje da ubiju svakoga ko se nađe izvan svoga bloka.

Za samo nekoliko trenutaka logor je počeo da liči na napušteni brod. Na puteljcima nije bilo žive duše. Nedaleko od kuhinje stajala su dva napuštena, napola puna kotla tople supe koja se dimila. Dva kotla supe! Nasred puteljka dva kotla supe, koja niko nije čuvala. Propušten kraljevski obrok, vrhunsko iskušenje. Posmatrale su ih stotine očiju, punih želje. Dva jagnjeta na koje vreba stotinu vukova. Dva jagnjeta bez pastira, ponuđena. Ali ko bi se usudio.

Strah je bio jači od gladi. Odjednom videsmo kako se gotovo neprimetno otvaraju vrata bloka 37. Pojavi se čovek koji počeo kao glista da puzi u pravcu kotlova.

JEDINO OLAKŠANJE BIO JE RAZGOVOR⁷¹

Bruno Betlhajm je proveo oko godinu dana (tokom 1938/39.) u tada dva najveća nemačka koncentraciona logora za političke zatvorenike – Dahau i Buhensvaldu. U tekstu je izložio svoja zapažanja o tom vremenu. Autora je zanimalo ne samo šta se događa zatvorenicima u logoru, već više od toga, zašto im se to dogodilo. Tako je autor uspeo da identifikuje sledeće gestapovske ciljeve:

1. Slomiti zatvorenike kao pojedince i preobraziti ih u pokorne mase u kojima se ne mogu javiti nikakvi individualni ili grupni pokušaji otpora
2. Proširiti teror nad ostatkom stanovništva tako što će zatvorenici služiti kao taoci za dobro ponašanje
3. Pružiti članovima Gestapoa prostor za obuku, gde se podučavaju da izgube sve ljudske emocije i stavove, a nauče najefikasnije načine za slamanje otpora
4. Pružiti Gestapou eksperimentalnu laboratoriju za utvrđivanje minimuma prehrambenih, higijenskih i medicinskih potreba da bi zatvorenici ostali živi i sposobni za obavljanje teškog rada u situaciji kada je pretnja kaznom jedini podsticaj; kako odvojenost od

Njegove pokrete je pratilo stotinu očiju. Stotine ljudi je puzilo za njim, guleći kolena na kamičcima. Sva srca su drhtala, ali od zavisti. On se usudio.

Kada je dotakao prvi kotao, srca su zakucala jače: uspeo je. Razdirala nas je ljubomora, proždimala nas je kao vatra slamu. Ni za trenutak nismo pomišljali na to da ga treba poštovati. Ubijali smo u mislima tog sirotog heroja koji će sam sebe ubiti zarad gutljaja supe.

On je u međuvremenu, opružen pored kotla, pokušavao da se pridigne do ivice. S obzirom na to da je bio slab, da se bojao, ostao je tako neko vreme, bez sumnje prikupljajući poslednje snage. Na kraju je uspeo da dospe do ivice posude. Načas je izgledalo da samog sebe posmatra u supi, tragajući za svojim sablasnim odrazom. Zatim je, bez vidnog razloga, ispustio užasan krik, hropac kakav nikada nisam čuo, i onda se otvorenih usta bacio prema tečnosti koja se još uvek pušila. Trgosmo se od detonacije. Čovek pade na zemlju, lica umljanog supom. Stezao je nekoliko sekundi postolje kotla, da bi potom ostao da leži nauznak.

porodice, kada je sve vreme posvećeno teškom radu, utiče na obavljanje posla

Autor je, tokom prvih dana u zatvoru, a pogotovu tokom prvih dana u logorima, uvideo da se ponaša drugačije nego obično. Stoga se upitao: „Da li ljudim ili sam već poludeo? Ako se ja nisam promenio više nego sve ostale normalne osobe, onda je ono što se dogodilo u meni bio proces adaptacije, a ne pojava ludila. Tako sam počeo da tragam za promenama koje su se odigrale i odigravale u zatvorenicima.

Posvećujući se u slobodnom vremenu zanimljivim problemima, razgovarajući sa ostalim zatvorenicima s posebnim ciljem na umu, razmišljajući o svojim nalazima tokom beskrajnih časova kada sam bio primoran da obavljam iscrpljujući rad koji nije tražio nikakvu mentalnu koncentraciju, uspeo sam da ubijem vreme na konstruktivan način. U početku je izgledalo da najveća prednost ovog zanimanja leži u trenutnom zaboravljanju da se nalazim u logoru. Međutim, jačanje mog samopoštovanja, zahvaljujući sposobnosti da i dalje obavljam smisleni rad uprkos suprotnim nastojanjima Gestapoa, vremenom je postalo značajnije od puke razonode.”

70 Vizel, E. *Noć*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988. str. 57-58.

71 Betlhajm, B. „Individualno i masovno ponašanje u ekstremnim situacijama“, u: Betlhajm, B. i Frankl, V. *Ubijanje duše*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 25-27, 30-32.

Nije bilo moguće voditi bilo kakve beleške, jer nije bilo vremena da se zapisuju, mesta da se čuvaju i načina da se iznesu iz logora. Jedini način da se savlada ta teškoća bilo je nastojanje da se upamti ono što se dešavalo. Na autora je u tom pogledu posebno uticala drastična neuhranjenost, koja je narušila njegovu memoriju u tolikoj meri da je ponekad sumnjao da će moći da zapamti ono što je sakupio i proučio.

Zatvorenici su bili voljni da govore o sebi, jer je već postojanje nekoga ko je bio zainteresovan za njih i njihove probleme doprinosilo njihovom samopoštovanju. Za vreme rada razgovor nije bio dozvoljen, ali, budući da je praktično sve bilo zabranjeno i strogo kažnjivo i budući da, zbog svojevoljnosti čuvara, zatvorenici koji su poštovali pravila nisu prolazili bolje od onih koji su ih kršili, sva pravila su bila kršena kad god bi se ukazala prilika. Svaki zatvorenik se suočavao s problemom kako da izdrži obavljanje glupih zadataka tokom dvanaest do osamnaest časova. Jedino olakšanje bio je razgovor, kada

ga čuvari nisu sprečavali. U vreme ranih jutarnjih i poznih večernjih časova čuvari nisu mogli da vide da li zatvorenici razgovaraju. To im je omogućavalo da, radeći, razgovaraju bar dva sata dnevno. U kratkim prekidima za ručak, i u barakama, tokom noći, razgovor je bio dozvoljen. Iako je tada trebalo da spavaju, obično je jedan sat bio slobodan za razgovor.

Zatvorenike su često premeštali iz jedne radne grupe u drugu, kao i iz baraka u kojima su spavali, jer je Gestapo želeo da spreči uspostavljanje isuviše bliskih odnosa. Tako je svaki zatvorenik dolazio u kontakt sa mnogo drugih zatvorenika. Autor je radio u najmanje dvadeset različitih radnih grupa, u kojima je broj radnika varirao od dvadeset ili trideset do nekoliko stotina. Spavao je u pet različitih baraka; u svakoj je živelo dve do tri stotine zatvorenika. Tako je lično upoznao najmanje šest stotina zatvorenika u Dahau (od približno šest hiljada) i najmanje devet stotina u Buhenvaldau (od približno osam hiljada).

BOG NAS ISKUŠAVA⁷²

Noću smo opruženi na našim ležajima pokušavali da pevamo neke hasidske melodije i Akiba Drimer nam je gotovo kidao srca svojim niskim i dubokim glasom. Neki su govorili o Bogu, o njegovim mističnim putevima, o grehu jevrejskog naroda, i o budućem oslobođenju. Meni je bilo dosta molitvi. Kakve sam ja veze imao sa Jovom. Ja nisam poricao Njegovo postojanje, ali sam sumnjao u Njegovu apsolutnu pravdu. Akiba Drimer je govorio: „Bog nas iskušava. On želi da vidi da li smo sposobni da nadvladamo zle porive, da u sebi ubijemo đavola. Mi nemamo prava da očajavamo. Ako nas On nemilosrdno kažnjava, to znači da nas tim više voli“... Herš Genud, koji je bio upućen u kabalu, govorio je o kraju sveta i dolasku Mesije. (...)

Jom Kipur. Dan velikog oprostaja. Da li je trebalo da postimo? To je ono o čemu smo pomno raspravljali. Post bi mogao da dovede i do sigurnije i brže smrti. Ovde se posti čitavu godinu. Čitava je godina bila Jom Kipur. Ali drugi su govorili da treba postiti, baš zato što je to opasno. Trebalo je pokazati Bogu da smo čak i ovde, u ovom paklu, sposobni da njemu pevamo hvalospевe. Ja nisam postio. Pre svega, zato da bih udovoljio očevoj želji, jer mi je on zabranio da postim. Sem toga, nije više postojao nijedan razlog zbog kojeg bih postio. Nisam više prihvatao Božije ćutanje. Halapljivo sam jeo svoju činiju supe i taj sam gest smatrao činom pobune i protesta protiv Boga.

ZA BOŽIĆ ĆEMO BITI KOD KUĆE⁷³

Onaj ko ne može da se zakači ni za jednu konačnu tačku, ni za jedno buduće vreme, ni za jednu tačku oslonca, nalazi se u opasnosti unutrašnjeg urušavanja. Pokušaću konkretnim primerima da pokažem kako ovaj psihofizički slom, koji se javlja kada je blokirana normalna usmerenost ljudske egzistencije ka budućnosti, utiče na vegetativne funkcije. Početkom marta 1945. godine, moj drug iz logora mi je rekao da je 2. februara iste godine usnio upečatljiv san. Javio mu se glas koji je tvrdio da je proročki i rekao mu da će mu odgovoriti na sva pitanja koje mu moj

drug postavi. On je upitao glas kada će se za njega svršiti rat. Odgovor je glasio: 30. marta 1945. godine.

Približavao se 30. mart, ali ni po čemu nije izgledalo da je glas bio u pravu. Moj drug je 29. marta postao grozničav i deliričan. Narednog dana je izgubio svest, a 31. marta je umro: odnela ga je tifusna groznica. Dan kada je izgubio svest, 30. mart, za njega je bukvalno bio kraj rata. Nećemo pogrešiti ukoliko pretpostavimo da je razočarenje koje mu je priredio tok događaja, smanjio

72 Vizel, E. *Noć*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988 str. 66.

73 Frankl, V. „Iskustva grupne psihoterapije u koncentracionom logoru“, u: Betlhajm, B. i Frankl, V. *Ubijanje duše*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 69.

„biotonus“, imunitet i snagu otpora organizma tako da je infekcija, do tada neaktivna, dobila prostora da se razmahne.

Sličan fenomen se može posmatrati i u masovnim razmerama. U razdoblju između Božića 1944. i novogodišnje noći 1945. logor je pogodila masovna smrt zatvorenika, koja može da se objasni samo činjenicom da su logoraši stereotipno vezali svoje nade za frazu „za Božić ćemo biti kod kuće“. Božić je došao, a oni nisu bili kod kuće, štaviše, morali su da napuste nadu da će se naći u svojim domovima u predvidljivoj budućnosti. To je bilo dovoljno da proizvede pad vitalnosti, što je za mnoge značilo smrt.

Najzad, izgleda da je psihofizički slom zavisio samo od duhovno-moralnog stava, a jedino je taj stav bio na slobodi. Iako se na ulasku u logor sve moglo oduzeti logorašu, čak i naočari i kaiš, ova sloboda mu je ostajala. Ona mu je ostajala do poslednjeg trenutka, do poslednjeg udisaja. Uvek je bilo onih ljudi koji su bili u stanju da suzbiju iritaciju i prevaziđu apatiju. To su bili ljudi koji su hodali logorskim barakama i kroz zbor, sa lepom rečju i poslednjim komadom hleba koji su nekome davali. Postoje živi svedoci toga. Nije bilo načina da se predodredi šta će logor učiniti od nekoga: da li će neko postati tipičan „KZler“ (logoraš), ili će, čak i pod stanjem prinude, u krajnje graničnom slučaju za čoveka ostati ljudsko biće.

ZA MENE SU TO SU BILA ZASTRAŠUJUĆA SAZNAJJA⁷⁴

Moj zadatak je bio da nacrtam mapu Evrope i da na njoj ubeležim lokalitete geta i logora iz Drugog svetskog rata. Sećam se da sam pomislio da je to lak zadatak. Moje istraživanje je u početku teklo glatko, međutim, vremenom sam nailazio na različite poteškoće.

Najpre, nisam bio siguran da li su neki lokaliteti bili geta ili logori (Terezijenski, na primer). Da bih došao do što tačnijih podataka, pretraživao sam različite pouzdane sajtove. Tako sam shvatio da su neka geta trajala kraće, neka duže, i da su mnoga geta kasnije transformisana u logore.

Druga stvar koja me je zbunila je postojanje više manjih logora u okviru jednog, većeg. Ja sam mislio da je Jasenovac jedan logor, a onda sam otkrio da je to bio sistem od šest, sedam ili osam logora, ni sad ne znam. Isto tako, nisam znao da je postojao Aušvic I, Aušvic II–Birkenau i radni logor Aušvic III–Monovic, u okviru kog je bilo još oko 40 manjih podlogora „satelita“. To su bila za mene zastrašujuća saznanja.

Bio sam zbunjen činjenicom da su neki logori formirani jako rano (na primer Dahau, odmah, 1933. godine), da su menjali ulogu (koncentracioni, radni, logor smrti) ili su nastali kao logor smrti, pa su pretvoreni u koncentracioni, prihvatni ili tranzitni (kao Staro sajmište). Kasnije sam došao do nekih zaprepašujućih činjenica: na primer, nacisti su Jevreje i pripadnike drugih naroda masovno transportovali iz brojnih zemalja, iz najudaljenijih krajeva Evrope u kompleks logora Aušvic. Transport je uvek organizovan železnicom, a ja učim na smeru tehničara vuče, za mašinovođu. Duboko sam se zamislio. Nekada je transport trajao i po 14 dana, u stočnim vagonima, i mnogi zatvorenici nisu preživeli put, nisu ni stigli do logora. Na mapi sam strelicama ubeležio pravce transporta, koje sam uočio tokom istraživanja.

Sad je trebalo da istražim i ubeležim broj žrtava. Tu je bilo najviše problema. Izvori podataka su različiti i teško je utvrditi precizan broj. Čak i pouzdani sajtovi navode cifre „od – do“. To je zbog toga što se tačan broj najsigurnije može utvrditi po poimeničnom spisku žrtava. Ali takvih spiskova najčešće nema, odnosno nisu potpuni. Zato se pribegava stručnim procenama. Zaprepastilo me je otkriće da su ubijanja u logorima bila najintenzivnija 1943. i 1944. kad je Nemačka već gubila rat. Ali, sve vreme dok sam istraživao, mislio sam o tome, kako su te hiljade, stotine hiljada, milioni, ustvari – ljudi.

Shvatio sam da je ova tema jako složena, da je skoro nemoguće ustanoviti precizne informacije. Ali, uvideo sam i koliko je nacistički zločin monstruozan. Na kraju, zapitao sam se, da li ćemo ikada znati koliko je logora zapravo postojalo? I da li je možda tu negde, pored mesta gde sada živimo nekada bio logor, a da mi to i ne znamo?

74 Rad Nikole Nemeša, učenika odeljenja 3-3, 2015/2016. školske godine.

UZ TEMU: LICA, LJUDI, ŽRTVE⁷⁵

Bruna Sevini

ROĐENA U TRSTU, ITALIJA,
22. SEPTEMBRA, 1923. GODINE

Brunini roditelji su bili Jevreji, govorili su italijanski jezik i nastanili su se u kosmopolitskom gradu Trst. Ona je bila starija od dvoje dece. Njen otac je rođen u Beču i služio je u Austrougarskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata. Dvadesetih je postao naturalizovani Italijan, nakon što se oženio Bruninom majkom. Bruna je odrastala u fašističkoj Italiji, pohađala državnu školu u Trstu i bila je ponosna što je Italijanka.

1933–1939: „Bila sam iznenađena kada sam u septembru 1938. godine ugledala antijevrejske grafite. Zatim su proglašeni antijevrejski zakoni. Bila sam izbačena iz državne srednje škole, a moj otac je dobio otkaz na poslu. Okolnosti su me naterale da pređem u novu, privatnu jevrejsku školu, koju su osnovali otpušteni profesori Jevreji, sa malim odeljenjima i odličnim profesorima. Ironično, italijanska država je u potpunosti priznala moje ispite i diplomu“.

1940–1944: Bilo nam je drago kada je Musoloni izgubio vlast u julu 1943. godine, ali je njegov pad doveo do nemačke okupacije Italije. Pobjegli smo na jug, ali smo uhapšeni. Dok smo čekali deportaciju za Nemačku, prisustvala sam božićnoj misi u zatvoru. Biskup iz Riminija mi je rekao da ne očajavam i da verujem u čuda. Tri dana kasnije, zatvor je pogođen tokom vazdušnog napada. Pobjegli smo u manastir južno od Riminija i otkrili da je biskup naložio da manastir pruži utočište izbeglicama, bez postavljanja pitanja i bez naplate.

Dolaskom britanskih trupa, Bruna je dočekala slobodu u manastiru, 23. septembra 1944. godine, jedan dan nakon 21. rođendana.

Hari Poli

ROĐEN U NEMAČKOJ,
1914. GODINE

Kao mladić koji je odrastao u Berlinu, Hari je razvio ljubav prema pozorištu. Sa petnaest godina počeo je da glumi manje uloge u pozorištu na Nolendorfplacu. Takođe, pomagao je u jednom frizerskom salonu, ali nije voleo taj posao. Većinu vremena provodio je sa drugim glumcima, kako u pozorišu, tako i u noćnim klubovima u kojima su se okupljali homoseksualci.

1933–1939: Kada su nacisti došli na vlast, počeli su da zatvaraju gej klubove. Neke homoseksualce, naročito one koji su bili Jevreji, ubili su nacistički huligani; moj prijatelj Susi je izboden na smrt. Nacisti su me uhapsili 1936. godine, po članu 175 krivičnog zakona, koji je zabranjivao homoseksualnost. Poslali su me u logor u Nojzustrumu, gde sam radio u močvarama po 12 sati dnevno. Nakon 15 meseci sam oslobođen.

1940–1944: Pod pritiskom Gestapoa da prijave homoseksualce, dva dečaka su me prijavila 1943. godine. Ponovo sam uhapšen po članu 175. I ponovo sam oslobođen, ovog puta posle osam meseci, pošto su moji prijatelji iz pozorišta intervenisli za mene. Zatim su me poslali u vojsku, ali kud god da sam išao, ljudi su znali da sam osuđivan po članu 175 i nazivali bi me „prljavim pederom“. Više nisam mogao to da trpim pa sam dva puta dezertirao. Najzad, za kaznu, poslali su me u specijalnu jedinicu u kojoj su skoro svi poginuli. Nekako sam uspeo da preživim.

Posle rata Hari je osnovao malo pozorište.

⁷⁵ Autorka izražava zahvalnost Memorijalnom muzeju Holokausta Sjedinjenih Američkih Država (USHMM) za korišćenje 13 biografija sa fotografijama. U 2016/2017. školskoj godini, biografije su preveli učenici i učenice odeljenja 3-1-2 Železničke tehničke škole: Anđela Cvetković, Danijela Radonjić, Luka Marković, Bojan Joksimović, Nina Milić, Lazar Stević, Tijana Mićović, Maja Perović i Filip Prebiračević, uz pomoć profesorke Nade Banjanin Đuričić. Lektura i korektura: Višnja Minčev, profesorica engleskog jezika i književnosti.

Helena Gothold

ROĐENA U DORTMUNDU, NEMAČKA,
31. DECEMBRA 1896. GODINE

Helena Gothold je živela u Hernu i Bohumu u zapadnoj Nemačkoj. Bila je medicinska sestra, udata za rudara koji je bio nezaposlen od 1927. do 1938. godine. Nakon razočarenja u Luteransku crkvu tokom Prvog svetskog rata, Helena i njen muž su 1926. godine postali pripadnici Jehovinih svedoka. Zajedno su podizali svoje dvoje dece u skladu sa učenjem ove vere.

1933–1939: Jehovini svedoci su pod nacističkom vlašću bili proganjani zbog svog misionarskog rada, zbog posvećenosti Bogu i božijim zapovestima. Neki od njihovih komšija nisu hteli da imaju bilo kakve veze sa njima. Helenin muž je uhapšen 1936. godine. Nakon pretresa kuće, Gestapo je uhapsio i Helenu 1937. godine. Tukli su je i šibali, tako da je izgubila bebu. Sud joj je odredio 18 meseci zatvora.

1940–1944: Helena i njen muž su pušteni iz zatvora i porodica Gothold je ponovo bila zajedno. Međutim, ponovo su uhapšeni u februaru 1944. godine. Bili su zatočeni u Esenu, ali kada je zatvor uništen prilikom savezničkog bombardovanja, prebačeni su u zatvor Potsdam. Narodni sud 4. avgusta je osudio Helenu i još pet pripadnika Jehovinih svedoka na smrt, zbog ilegalnih verskih okupljanja i podrivanja morala nacije. Pre egzekucije, Heleni je dozvoljeno da napiše pismo svom mužu i deci.

Helena je pogubljena na giljotini u zatvoru Plecenze u Berlinu 8. decembra 1944. godine. Članovi njene porodice su preživeli i kao Jehovini svedoci nastavili misionarski rad u Nemačkoj.

Helena Melanija Label

ROĐENA U BEČU, AUSTRIJA,
15. SEPTEMBRA 1911. GODINE

Helena je bila starija sestra; njen otac Jevrejin i majka katolkinja imali su dve kćerke. Helena je odgajena kao katolkinja u Beču. Njen otac je umro tokom Prvog svetskog rata, kada je Helena imala samo pet godina, a majka se ponovo udala kada je Helena imala petnaest godina. Od milošte su je zvali Heli, volela je da pliva i da ide u operu. Nakon završetka srednje škole, upisala se na pravni fakultet.

1933–1939: Kada je imala devetnaest godina kod Helene su se pojavili prvi znaci mentalnog oboljenja. Njeno stanje se pogoršalo tokom 1934. godine, pa je 1935. godine morala da napusti studije prava i posao pravnog sekretara. Nakon što je izgubila svog vernog psa Lidi, foksterijera, doživela je nervni slom. Dijagnostifikovana joj je šizofrenija i smeštena je u psihijatrijsku bolnicu Štajnhof u Beču. Dve godine kasnije, u martu 1938. godine, Nemci su anektirali Austriju.

1940: Helena je bila zatvorena u Štajnhofu i nije joj bilo dozvoljeno da ide kući, iako joj se stanje poboljšalo. Njene roditelje su uveravali da će uskoro biti puštena. Umesto toga, Helenina majka je u avgustu obaveštena da je Helena premeštena u bolnicu u Nidernhartu, tik preko granice sa Bavarskom. U stvari, Helena je poslata u zatvor u Branderburgu u Nemačkoj, gde su je skinuli i pregledali, a zatim odveli na tuširanje.

Helena je bila jedna od 9.772 osobe koje su te godine ubijene gasom u branderburškom centru „Eutanazija“. Prema zvaničnom izveštaju, Helena je umrla u svojoj sobi od „akutnog šizofrenog napada“.

Johan Stosier

ROĐEN 29. MAJA 1909. GODINE
U TEHELBERGU, AUSTRIJA

Johan je rođen u katoličkoj porodici, u delu Austrije poznatom kao Koruška, gde je odrastao na porodičnoj farmi. Johan je voleo glumu i, u blizini Sent Martina, pridružio se pozorišnoj trupi čiji su članovi bili Jehovini svedoci. Krajem dvadesetih i on je postao Jehovin svedok, aktivno propovedajući u oblasti oko Sent Martina.

1933–1939: Johan je nastavio da obavlja misionarske poslove Jehovinih svedoka i nakon što je austrijska vlada to zabranila 1936. godine. Položaj pripadnika Jehovinih svedoka se dodatno pogoršao nakon što je Nemačka anektirala Austriju u martu 1938. godine. Kao i drugi pripadnici ove vere, Johan je odbio da salutira Hitleru, da položi zakletvu lojalnosti Hitleru i da se prijavi u vojsku.

1940–1944: U aprilu 1940. godine Gestapo je uhapsio Johana i zatvorio ga u Klagenfurtu. Nacisti su ga deportovali u koncentracioni logor Nojengame, a zatim u logor Zahsenhauzen. Tu su Nemci pokušali da primoraju Johana da odbaci veru Jehovinih svedoka, ali je on to odbio. Uprkos zabrani, tajno je skrivao malu Bibliju, a čitanje Svetog pisma mu je pomoglo da ojača svoje uverenje da je sila Božija bila jača i od snage nacističkog režima.

Johan je ubijen 7. maja 1944. godine u logoru Zahsenhauzen. Imao je 34 godine.

Mojiz Gani

ROĐEN U PREVEZI, GRČKA,
APRILA 1913. GODINE

Mojizova porodica je pripadala Jevrejima – Romaniotima; to je grupa koja je živela u grčkim gradovima i na Balkanu preko hiljadu i sto godina. U ranim dvadesetim godinama prošlog veka Mojizova porodica se preselila u Italiju, gde je njegov otac pokušao da nađe posao. Mojiz je išao u školu i, kada se njegova porodica vratila u Grčku dve godine kasnije, on je ostao u Italiji da bi završio školu. Kada se Mojiz vratio u Prevezu imao je sedamnaest godina i zaboravio je grčki jezik.

1933–1939: Mojiz je radio kao knjigovođa i administrator u lokalnoj elektrani u Prevezi i živio je sa roditeljima. Voleo je da priređuje piknike sa prijateljima, na obali Jonskog mora. Ponekad je pozivao svoju mlađu braću i sestre da im se pridruže.

1940–1944: Nemci su okupirali Grčku 1941. i preuzeli region kome je pripadao grad Preveza u jesen 1943. godine. U martu 1944. godine Jevreji iz Preveze su deportovani u Aušvic. Mojiz je bio raspoređen u logor Birkenau, za radnu logorašku grupu „Zonderkomando“ koja je imala zadatak da prenosi leševe u krematorijum. Grupa „Zonderkomando“ je digla pobunu 7. oktobra 1944. u krematorijumu IV, ubila nadzornika, razoružala SS čuvare i digla krematorijum u vazduh. Ubrzo su se i ostali pripadnici grupe, uključujući Mojiza, uključili u pobunu.

Mojiz je ubijen u logoru Birkenau, oktobra 1944. godine. Imao je 31 godinu.

Mirjana Babunović Dimitrijević

ROĐENA U SARAJEVU,
JUGOSLAVIJA, JULA 1921.

Mirjana je bila drugo od troje dece srpskih roditelja u glavnom gradu Bosne, u centralnoj Jugoslaviji. Njen otac je bio uspešan poslovni čovek i istaknuti srpski nacionalista. Kao i njeni roditelji, Mirjana je bila krštena u srpskoj pravoslavnoj veri. Pohađala je osnovnu školu u multietničkom gradu Sarajevu.

1933–1939: Tokom srenje škole Mirjana je učila strane jezike i obilazila zapadnu Evropu. Maturirala je 1938. godine. Te jeseni postala je student engleskog jezika i književnosti na Univerzitetu u Beogradu. Kao studentkinja, verila se sa Radojem Dimitrijevićem iz Makedonije, studentom koji se školovao za građevinskog inženjera.

1940–1944: Mirjana se udala za svog verenika 1940. godine. Nemci su bombardovali Beograd 6. aprila 1941. godine. Nakon okupacije, Mirjana i Radoje su se odselili u Makedoniju. Dve godine kasnije, Mirjana se vratila da živi sa svojom majkom u Sarajevu, koje je okupirao pro-nemački hrvatski fašistički režim. Početkom 1944. godine hrvatska policija je uhapsila Mirjanu, njenu majku i tetku, zato što su Srpkinja. Nakon što je odbila da pređe u rimokatoličku veru, Mirjana je deportovana u Jasenovac, koncentracioni logor kojim su upravljali Hrvati.

Mirjana je ubijena u Jasenovcu krajem 1944. godine. Imala je 23 godine.

Nadin Šac

ROĐENA U BULONJ BIJANKURU,
FRANCUSKA,
10. SEPTEMBRA 1930. GODINE

Nadinini roditelji su bili Jevreji imigranti. Njena majka, rođena Ruskinja, doselila se u Francusku nakon ruske revolucije 1917. godine. Nadin je rođena u Bulonj Bijankuru, gradu na periferiji Pariza poznatom po proizvodnji automobila. Govorila je tečno ruski i francuski.

1933–1939: Nadin je pohađala osnovnu školu u Parizu. Njena majka Ljudmila je držala časove klavira, a njena baka Rozalija, Ruskinja, živela je sa njima. Nakon što je Francuska objavila rat Nemačkoj u septembru 1939, preselile su se u San Mark sur Mer, malo selo na obali Bretanje, u nadi da će biti bezbedne. Tu je Nadin nastavila školovanje.

1940–1942: Pobedničke nemačke trupe su došle u San Mark sur Mer u junu 1940. godine. Kada se Francuska predala Nemačkoj, Nemci su ostali u Bretanji. Nadin i njena majka su se ubrzo zatim preselile u obližnji grad Nant. Ali lokalni francuski zvaničnici su saradivali sa nemačkim okupatorima i pomagali im u sprovođenju antijevrejskih zakona. Nadin i njenu majku uhapsila je francuska policija 1942. godine. Razdvojili su ih i Nadin je deportovana u u tranzitni logor Dransi istočno od Pariza.

Dvanaestogodišnja Nadin je deportovana u Aušvic 23. septembra 1942. Ubrzo nakon dolaska, ubijena je gasom.

Sofija Jamaika

ROĐENA U VARŠAVI, POLJSKA,
1925. GODINE

Sofija je odrasla u Varšavi, u poznatoj, dobrostojećoj porodici hasidskih Jevreja. Kao tinejdžerka, osećajući stalnu napetost između poljskog naroda i jevrejske manjine, Sofija se pridružila studentskom komunističkom udruženju „Spartak“. „Spartak“ je vodio aktivnu kampanju protiv rastućeg fašističkog pokreta u Evropi.

1933–1939: Sofija je imala četrnaest godina kada je Varšava pala pod nemačku vlast, 28. septembra 1939. godine. Prestala je da pohađa školu. Nakon što su nacisti zabranili rad „Spartaka“, ona u tajnosti pomaže oživljavanje udruženja, koje je štampalo antifašističke letke i plakate i distribuiralo ih po Varšavi. Taj posao je bio veoma opasan jer su nemačke trupe bile raspoređene po celom gradu.

1940–1943: Godinu dana kasnije, Sofija i njeni roditelji su bili među skoro pola miliona Jevreja koji su „preseljeni“ u određeni, mali deo grada. Varšavski geto je zapečaćen u novembru 1940. godine. Sofija je preko „Spartaka“ vežbala gađanje iz pištolja kojeg su prokrijumčarili komunistički partizani. Želela je da im se pridruži, ali bi bekstvom ugrozila život svojih roditelja. Nakon što su roditelji deportovani, u julu 1942. godine, pobegla je iz geta i pridružila se lionskim partizanima u blizini Radoma. Oko trista nacističkih napalalo je njenu četvu od pedeset ljudi 4. februara 1943. godine. Sofija i dva Poljaka su se ponudili da obezbede odstupnicu.

Osamnaestogodišnja Sofija, naoružana mitraljezom, sačekala je da joj Nemci pridu na oko dva metra udaljenosti, pre nego što je zapucala. Savladali su je i ubili. Njena četa je uspela da se povuče.

Viljem Arondeus

ROĐEN U NARDENU, HOLANDIJA
22. AVGUSTA 1894. GODINE

Kao jedno od šestoro dece u porodici, Viljem je odrastao u Amsterdamu, gde su njegovi roditelji radili kao pozorišni kostimografi. Sa sedamnaest godina sukobio se sa roditeljima zbog svoje homoseksualnosti. Napustio je kuću i prekinuo kontakt sa porodicom. Počeo je da se bavi pisanjem i slikanjem, a dvadesetih godina angažovan je da izradi mural za gradsku dvoranu u Roterdamu. Preselio se na selo, u blizini Apeldorna, 1932. godine.

1933–1939: U trideset osmoj godini Viljem je upoznao Jana Tijsena, sina piljara, sa kojim je živio narednih sedam godina. Iako je imao problema sa slikanjem, Viljem je odbijao socijalnu pomoć. Biografiju holandskog slikara Matijasa Marisa počeo je da piše 1938. godine, a nakon objavljivanja knjige Viljemova materijalna situacija se popravila.

1940–1944: Nemci su napali Holandiju u maju 1940. godine. Ubrzo nakon okupacije, Viljem se pridružio pokretu otpora. Njegova grupa je imala zadatak da falsifikuje lična dokumenta holandskih Jevreja. Viljemova grupa je izvršila napad na zgradu Registra u Amsterdamu 27. marta 1943. godine i zapalila je, sa namerom da unište podatke pomoću kojih bi se falsifikovana lična dokumenta mogla proveriti. Hiljade ličnih dokumenata je uništeno. Nakon pet dana, neko je izdao članove grupe i oni su uhapšeni. Tog jula, Viljem je ubijen sa još jedanaest članova grupe.

Pre nego što je ubijen, Viljem je zamolio svog prijatelja da, nakon rata, posvedoči da „homoseksualci nisu kukavice“. Tek osamdesetih godina holandska Vlada je posthumno odlikovala Viljema.

UZ TEMU: KOMŠIJE, POSMATRAČI

Ko su žene na slici? Kojoj klasi pripadaju? Kako to znamo? Kakav je izraz njihovih lica? Da li su suze izraz žalosti...? (Nemice u gradu Eger, na češkom *Cheb*, pozdravljaju Hitlera nakon što je prešao granicu i ušao u Čehoslovačku, oktobra 1938.) One verovatno nisu počinile nikakav zločin. Ali, da li bi zločini koji su usledili bili mogući bez njihove podrške? Zabeleženo je da je nacional-socijalizam nailazio na snažnu poršku među ženskom nemačkom populacijom. Hitler nije bio sam. „Saučesništvo širom zemlje omogućilo je nacističkom režimu da poćini svoja nedela. Nisu samo protagonisti na vrhu podržavali režim. Hitler se oslanjao na široke slojeve naroda“, pisala je Beata Niman.

„Evo Jevreja! Radite im šta vam je volja!“ Fotografija je snimljena u Baden-Badenu, Nemačka, 10. novembra 1938. godine, samo dan nakon nasilja u „Kristalnoj noći“. Obratimo pažnju na dve figure u gornjem desnom uglu pored drveta. Šta one rade? Ko su ljudi u uskoj kolini ispred bicikala? Šta oni rade? Koliko je uniformisanih vojnika? Koja bi mogla biti svrha organizovanja ove kolone, sutradan nakon „Kristalne noći“?

Hitlerova omladina, koju predvodi jedan „odrasli“ (stoji desno), prisiljava Jevreja da četkama čiste ulicu u Beču, Austrija, negde marta ili aprila 1938. godine. Ko su stvarni akteri ove ulične predstave? Ko su prisutni posmatračii? Zbog čega su Jevreji prisiljeni da čiste ulicu četkama? Zašto je to javno organizovano? Kakvu poruku ovo ponižavanje šalje prisutnim posmatračima? Da li bi ova scena imala nekog smisla, ukoliko ne bi bilo posmatrača?

Negde između jula 1943. i avgusta 1944. godine radnici u Parizu, Francuska, unose konfiskovanu imovinu Jevreja u kamion. Oni „samo rade svoj posao“?

U poljskom gradu Tomašov Mazovjecki, septembra ili oktobra 1939. godine, nemački vojnik prisiljava jednog Jevrejina da javno obrije bradu drugome. Ne zna se ko su posmatrači – Nemci ili Poljaci. Zna se da je reč o hotimičnom poniženju i o primoravanju na kršenje jevrejskih zakona. Kakva bi mogla biti svrha organizovanja ove predstave? Zašto se ona javno odigrava?

„Tamo gde spaljuju knjige, na kraju će spaljivati ljude“, još 1821. godine napisao je Hajnrih Hajne, nemački pesnik. A 10. maja 1933. godine, na Opernplacu u Berlinu, javno se spaljuju „ne-nemačke“ knjige. Koliko je vojnika na slici? Ko su ljudi koji posmatraju? Kakvo je značenje ovog događaja? Koju poruku nosi? Zašto je, odmah po dolasku Hitlera na vlast, organizovano javno spaljivanje knjiga? Ako znamo koliki je značaj knjiga za Jevreje, ako znamo da ih nazivaju „narodom knjige“, uočavamo li dublji smisao ovog događaja?

GOSPOĐICA GRAJZER⁷⁶

Geta su vršila i korisnu psihološku i „obrazovnu“ funkciju u nacističkom poretku stvari: ubrzo su postala mesta na kojima su se mogli videti jevrejski jad i beda, što je nemačkim gledaocima pružalo materijal za filmske žurnale koji su podsticali postojeće gađenje i mržnju. Nemački turisti (vojnici i poneki civil) neprestano su pristizali i suočavali se sa istom otrovnom mešavinom.

„Ono što ugledate“, napisala je gospođica Grajzer posle obilaska geta u Lođu, sredinom aprila 1940, „uglavnom je bagra koja samo tako stoji naokolo... Šire se zaraze, a vazduh odvratno smrdi jer sve sipaju u odvođe. Nema

vode, pa je Jevreji moraju kupovati za deset feninga po kofi; mora da se sada kupaju još ređe nego inače... Znaete, čovek se zaista ne može sažaliti na te ljude; mislim da su njihova osećanja sasvim drugačija od naših, pa da zato ne osećaju to poniženje niti išta drugo... Sigurno i oni nas mrze, mada iz drugih razloga“. Mlada dama se uveče vratila u grad, gde je prisustvovala velikom mitingu. „Taj kontrast, popodne geto, a uveče miting, koji nigde drugde ne bi mogao biti više nemački, u jednom istom gradu, to je potpuno nestvarno... Znaete, opet sam se osetila srećnom i neopisivo ponosnom što sam Nemica“.

IZMEĐU OPOMENE I PORUGE⁷⁷

Populacija od nekoliko stotina miliona nejevreja živela je na teritorijama pod vlašću nacističkog režima, ili pod njegovim uticajem. Mnogi od tih ljudi bili su daleko od pozornice antijevrejskog delovanja; mnogi drugi bili su susedi žrtava. Iz onih mesta gde je katastrofa bila nadomak pogleda, vesti su se pronele Evropom. Čak i ako bi čovek odvrćao pogled, ako ne bi postavljao pitanja i ako bi se uzdržavao od razgovora u javnosti, ostajala je neka maglovita svesnost. Nestanak Jevreja ili iskrsavanje njihove imovine bili su znak za ono što se zbiva. Događaj se nije mogao potpuno izbrisati...

U Nemačkoj, razlika između počinitelaca zločina i posmatrača bila je najmanje izražena; nije se, zapravo, ni očekivalo da postoji. Tu pretpostavku je najotvorenije izrazio Rajnhard Hajdrih, šef nemačke Bezbednosne policije, na konferenciji kojoj je u novembru 1938. godine predsedavao Herman Gering. Gering je predložio da se u svim nemačkim gradovima osnuju geta za Jevreje, ali se sa tim nije složio Hajdrih, izjavivši bez uvijanja kako više voli da Jevreje kontrolišu budne oči celokupnog stanovništva.

U Nemačkoj je izolacija Jevreja ostvarena relativno rano. Pre no što je donet propis o obaveznom drugom imenu Izrael i Sara, davno pre uvođenja obavezne zvezde, Jevreje su već žigosali i ponekad izbegavali... Mada su se mnogi Nemci udaljili od Jevreja, bili su dovoljno pohlepni da se domognu neke jevrejske imovine. Kada su transporti Jevreja krenuli iz Lajpciga ka „istoku“, za njima

je ostalo 118 kofera, jedan ranac i jedna ručna torbica sa celokupnom sadržinom. Oblasni predstavnik ministarstva finansija predao je tu ličnu imovinu rukovodiocu javnih licitacija, koji je popisao sve predmete, imena bivših jevrejskih vlasnika, procenjeni prihod od prodaje, imena nemačkih kupaca i postignute cene. Skoro sve je prodato. Širom Nemačke preuzete su desetine hiljada jevrejskih stanova; nameštaj iz jevrejskih domova u Nemačkoj i zapadnim zemljama krasio je nemačke kancelarije i privatne stanove, dok su sitnije predmete delili sirotinji, ponekad u centrima za ubijanje gde su bili prikupljeni. Primaoci nisu postavljali previše pitanja.

Ipak, nisu sve mere bile potpuno uspešne. Nije se u svakom slučaju mogla sakriti stvarnost. Nejevrejsko stanovništvo nije moralo da gleda sam postupak da bi shvatilo kako Jevreji nestaju. Na maloj železničkoj stanici u Sobiboru poljski skretničar je pred logorom postao svestan tišine: „Prispelo je četrdeset vagona, a potom – ništa“. Osim izvlačenja zaključaka, bilo je i letimičnih pogleda na samu akciju. Ponekad su do tih otkrića dolazili ljudi slučajno nabasavši na događaj... Posmatrači su otkrili tajnu. Neki od njih su žrtvama pokazivali da nešto znaju, ali o svom saznanju nisu otvoreno govorili. Jednom su jevrejski deportirci, ne sluteći ništa, na putu za Sobibor čuli glasove Poljaka kako izgovaraju nerazumljive reči: „Jevreji, izgorećete!“ U drugoj prilici su poljski seljaci Jevrejima koji su putovali u Treblinku rukom pokazivali da će im biti prerezani grkljani. I na tome su se zadržali, između opomene i poruge.

76 Helma Kaden, Ludwig Nestler, Kurt Frotscher, Sonja Kleinschmidt, Brigitte Wölk, *Dokumente des Verbrechens: aus Akten des Dritten Reiches, 1933-1945*, Berlin: Dietz, 1993, navedeno prema: Fridlender, *Godine istrebljenja*, str. 81-82.

77 Hilberg, R., *Zločinci, žrtve, posmatrači. Jevrejska katastrofa 1933-1945*, Samizdat B92, Beograd, 2001, str. 225-226, 251.

IZMEĐU USAMLJENOSTI I PRIPADNOSTI⁷⁸

Knjiga *Bekstvo od slobode* Eriha Froma pojavila se 1941, kada je rat tek počeo da se razbuktava. Autor je u svojoj novoj domovini, Sjedinjenim Američkim Državama, bio uglavnom nepoznat izvan užeg kruga stručnjaka. „Sve dok je neko integralni deo sveta“, kaže From, „on nema potrebe da ga se plaši. Kada postane individua, onda ostaje sam, suočen sa mnogobrojnim opasnim i nadmoćnim aspektima sveta.“ Usled toga se kod čoveka javljaju novi impulsi – da napusti svoju individualnost i ponovo se utopi u svet oko sebe. (...) Ova tendencija, međutim, neminovno dobija karakter potčinjavanja pojedinca spoljašnjim silama, koje ga čini još nemoćnijim i nesigurnijim.⁷⁹

Po Hitlerovom dolasku na vlast još jedna okolnost je počela da podstiče većinu stanovništva na odanost nacističkoj državi. Za milione ljudi Hitlerova država

poistovetila se s „Nemačkom“. Čim se on jednom dokopao državne vlasti, borba protiv njega značila je u suštini isključivanje iz nemačke zajednice; kada su druge političke partije bile ukinute, a nacistička partija „postala“ Nemačka, opirati se njoj značilo je oprati se Nemačkoj. Izgleda da prosečan čovek najteže podnosi osećanje da se ne poistovećuje sa nekom većom grupom. Koliko god se nemački građani protivili načelima nacizma, ako moraju da biraju između usamljenosti i osećanja da pripadaju Nemačkoj, većina će odabrati ovo drugo. U mnogim slučajevima može se zapaziti da ljudi koji nisu nacisti ipak brane nacizam od kritike stranaca zato što osećaju da je napad na nacizam napad na Nemačku. Strah od izdvojenosti i relativna slabost moralnih načela pomažu svakoj partiji da, čim osvoji državnu vlast, zadobije odanost velikog dela stanovništva.

POSLUŠNOST I POKORAVANJE⁸⁰

Odavno se zna da ima ljudi koji su skloni da prihvate svako mišljenje, bez obzira na racionalne razloge, samo ako to mišljenje dolazi od strane nekog moćnog (autoritativnog) izvora. Ovu vrstu ljudi „proizvela su i usavršila barbarska stoljeća“⁸¹ i danas su nam poznati pod imenom *autoritarne ličnosti*. „Ima ljudi koji kao da su rođeni da budu poleđina, pozadina, naličje... Oni žive samo ako su naslonjeni na drugog; njihovo je ime nastavak, i piše se samo iza sveze i; oni nemaju svoj sopstveni život; *on je druga strana jedne sudbine koja nije njihova*“.⁸²

Autoritarna ličnost nije samo ona ličnost koja je sva zavisna od autoriteta i koja ima *potrebu* za autoritetom. To je ona ličnost koja ima potrebu za hijerarhom autoriteta, u kojoj će i ona imati ne samo sebi nadređene, već i podređene, tj. u kojoj će ona ispoljavati neku vrstu moći u odnosu na druge. Ona obožava komandu, ali i komandovanje. Ona se plaši moći, ali i žudi za njom. Ona oseća potrebu da bude vođena, ali i silnu želju da vodi, da kontroliše druge, da usmerava njihovu sudbinu, da ih prinudi na određeno ponašanje. U *Travničkoj hronici* nailazimo na ličnost koja je manja od makova zrna pred nadređenim i velika kao gora nad podređenim: „Posle tako nekog ispada u kome bi se, naduven, raskoračen,

crven u licu, izvikao i ispsovao pred nekim ko mu ne može, ne sme ili ne ume da odgovori, tumač bi osetio, istina samo za trenutak, ali divan trenutak, duboku slast i neizmernu sreću što je nešto slomio, nekog zgromio i satio, i sad stoji nad učutkanim protivnikom koji propada u zemlju, dok njega samog njegova velika sreća uzdiže visoko iznad zemaljskih stvorenja, ali dovoljno nisko da ga svi vide i da svi mogu da mere i osete njegovu visinu“.⁸³

Što je autoritarnija ličnost, to je verovatnije da će ona nastojati da se priključi ne onoj grupi za koju smatra da se njene norme, vrednosti i ideologija slažu sa ličnim očekivanjima, već pre svega grupi koja je moćna ili koja ima izgleda da postane moćna. Nemajući snage u sebi, oni je nalaze u snažnoj grupi. *Slabe ličnosti čine jaku grupu*. „Hoćete li da ostanete jaki, budite stalno nejaki. Budite ništavilo. Zaspala u krug savijena zmija predstavlja u isti mah beskraj i nulu“.⁸⁴

Kako bi se mogla objasniti ona neverovatna i užasna uništavanja ljudi od strane ljudi – ljudi koji se nikad u životu nisu sreli i koji nisu imali prilike da jedni drugima nanesu zlo – ako u masovnim razmerama ne bi postojala slepa težnja za poslušnošću i pokoravanjem nekom vođi koji na njihovoj slabosti gradi svoju snagu.⁸⁵ Ljudi koji

78 From, E., *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1978, str. 184.

79 Iz Predgovora, Stojić, Lj., From, E., *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1978, str. 9, 11.

80 Šušnjić, Đ., *Ribari ljudskih duša. Ideja manipulacije i manipulacije idejama*, Čigoja štampa, Beograd, 2004, str. 87-88.

81 Marks-Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953; T. W. Adorno, *The Authoritarian Personality*, Harper and Row, New York, 1950. „No navike ropstva odviše su se duboko usadile u srce naše; nećemo se tako skoro s njima rastati. Nama treba u svemu i svuda gospodar“ (I. S. Turgenjev, Dim, Matica hrvatska, Zagreb, 1963, str. 28).

82 V. Igo, *Jadnici*, II, str. 75.

83 I. Andrić, *Travnička hronika*, Prosveta, Beograd, 1962, str. 431; „Kad se niska duša izvuče ispod ugnjetavanja, i sama ugnjetava“ (F. Dostojevski, Selo Stepaničkovo, Rad, Beograd, 1967, str. 185).

84 V. Igo, *Čovek koji se smeje*, Rad, Beograd, 1959, str. 226. „Kad god se jedna ogromna snaga razvija od ogromne slabosti, to natera ljude da se zamisle“ (V. Igo, *Jadnici*, I, str. 321).

85 „Jedna vojska je čudnovato remek-delo složenosti gde sila proizilazi iz jednog ogromnog zbira nemoći. Tako se objašnjava rat, koji vodi čovečanstvo protiv čovečanstva, uprkos čovečanstvu“ (V. Igo, *Jadnici*, I, str. 319).

su kadri da izuste reči: „Vi ste vođ, vi ste sunce, a ja vaš crvić“;⁸⁶ ili „Bože moj! Šta bi bilo od mene da se meni obrati gospodar!“... „ja bih umro od sreće“⁸⁷ kadri su da pužuci prođu kroz život a da seju smrt oko sebe ako im vođa naredi.

Oni nemaju poverenja u sebe, i baš zato padaju pod uticaj drugih; oni ne traže smisao svoga života, već ga preuzimaju od drugih i tako žive njihov a ne svoj život; oni radije idu za tuđim rečima nego za svojim mislima; oni se brzo naviknu da misle tuđim glavama, kao što bi se navikli da koračaju tuđim nogama; oni sami nemaju ideja, ali su spremni da služe bilo kakvoj ideji; „služenje javnoj ideji ne mogu da pojme drugačije nego kao stapanje njeno s nekom ličnošću koja, po njihovom shvatanju, izražava tu ideju“.⁸⁸

„MI” – ZLO KOJE JE OMOGUĆILO NACIZAM⁸⁹

Smrt je majstor iz Nemačke, pisao je Pol Celan. Bepomoćnost koja čoveka obuzima pred prizorom brda leševa prelazi u potrebu za osvetom. Ali, ko gleda dalje, ko posmatra povratak uvek istog, sluti da osveta neće biti dovoljna. To su učinili Nemci? Ne, ne! Nacisti. Nemci, nacisti? piše Klausen, a u nastavku citira Horkhajmera:

Mi, nacisti – Treba neprestano ponavljati: priznanje krivice koje su Nemci izrazili posle poraza nacionalsocijalizma 1945. godine bilo je savršen način da se narodsko osećanje zajednice spase i prenese u posleratni period. Najvažnije je bilo sačuvati to *Mi*. Ali, nijednom nije rečeno da je trebalo da se *mi* pobunimo, da se bar povežemo sa onima koji nisu hteli da učestvuju, koji su pomagali progonjenima, samo što smo se *mi*, razume se, plašili. (...)

Moćna grupa želi se, s jedne strane, kao odbrana od lične nesigurnosti i straha, a s druge strane kao način da se pojedinac oslobodi lične odgovornosti. Grupa kao autoritet, a naročito vođa grupe, kao simbol toga autoriteta, služe u prvom redu kao zamena za ličnu odgovornost. Traženje autoriteta koji preuzima od pojedinca teret autentične odgovornosti omogućuje da se ovaj na neki način vraća na stepen detinjeg ponašanja. Svoje pripadanje grupi on doživljava kao samoodbranu od prinudnog donošenja odluka, izvlačenje od odgovornosti i prepuštanje rizika drugima. I što je grupa veća, to je odgovornost manja. Zato je velika grupa tako sjajna uteha.

Ispovedanje krivice pre je značilo da *mi* i nacisti spadamo zajedno, rat je završen, moramo da molimo za oprostaj, inače se nećemo dovoljno brzo ponovo podići. Tek kad su pobednici počeli da povlače konsekvence, poseglo se za bestidnom laži i tvrdilo se nešto što je suprotno krivci, da *mi* nismo ništa znali o tome, umesto da *mi* ne želimo da znamo. Čak je i *Ja* bio reprezentant onog *Mi*. *Ja* nisam bio nacista, a u osnovi to nije bio niko od nas. *Mi* je most, ono zlo koje je omogućilo nacizam. Sravnjuje se razlika između pojedinca i kolektiva, ko je sačuva, ostaje napolju, ne spada među nas, verovatno je komunista. I kao da tamo nije bilo isto tako. Ko u politici i mnogim drugim oblastima govori o sebi samom i označava svoje zemljake kao *Oni* deluje slušaocima, čak i kad oni to ne shvataju, kao izdajnik – a samo slučajno kao pristojan čovek.

86 Dostojevski, F. *Zli dusi*, II, Rad, Beograd, 1967, str. 87.

87 Tolstoj, L. *Rat i mir*, I, Prosveta, Beograd, 1965, str. 325.

88 Dostojevski, F. *Zli dusi*, II, str. 283.

89 Klausen, D. *Granice prosvetiteljstva: društvena geneza modernog antisemitizma*, Knjižara Krug, Beograd, 2003, str. 276-277.

UZ TEMU: POČINIOCI

JEVREJIN NIJE LJUDSKO BIĆE⁹⁰

Nemci iz policijskih bataljona su sami pokazali da žele da budu genocidni dželati. A zašto bi i postupali drugačije kada su Jevreje smatrali moćnim zlom? Jedan pripadnik 101. bataljona je izrekao iskrenu, ispovednu rečenicu koja reljefno ističe odakle potiče glavna pobuda Nemaca koji su – bez prinude, dobrovoljno, revnosno i sa izuzetnom brutalnošću – učestvovali u satiranju evropskih Jevreja. Prosto rečeno, „nismo priznavali da je Jevrejin ljudsko biće“.

Preduzumljivost u ubijanju, posvećenost nacističkom pozivu, bila je ravna, a možda ih je i prevazilazila, surovosti počinitelaca prema žrtvama. Postupak Nemaca prema Jevrejima odlikovala je neprestana i sveprisutna surovost, naročito u logorima i getima. Njihova surovost je bila lična, neposredna i trenutna. Vazda prisutnim korbačima i palicama, golim rukama, čizmama, Nemci su prebijali Jevreje, ranjavali, gazili i prisiljavali ih da izvode bizarne i samounižavajuće radnje. Za običnog Nemca Jevreji su bili izmet sa kojim treba odgovarajuće postupati. Jedan od nemačkih lekara u Aušvicu Hajnc Tilo nazvao je logor „anus mundi“, „čmarom sveta“, otvorom kroz koji su Nemci odstranjivali navodni društveno-biološki izmet čovečanstva: Jevreje. Samo postojanje, sam pogled na Jevreje, bez obzira na njihovo ponašanje, budilo je u nemačkim gospodarima poriv za nasiljem.

Nemačka ubijanja Jevreja često su bivala jarosna, a prethodili su im i pratili ih okrutnost, ponižavanje, poruga i mefistovski smeh. Zašto? Zašto se ti dželati jevrejskog naroda nisu ponašali kao dželati? Zašto su ti obični Nemci, koji su se skoro preko noći pretvorili u krvnike, ispoljavali tako mnogo razularene, spontane i nenaređene surovosti? Odgovor na ovo pitanje nalazi se u njihovom shvatanju o Jevrejima. U njihovim očima, der Jude nije samo gnusni teški zločinac. On je ovozemaljski

demon. Bezbrojna su zla za koja je der Jude kriv. On je glavni tvorac nereda, meteža i krvavih potresa koji su mučili svet. Do krajnosti je prepreden i okrutan. Govoreći o njemu, pisci i propovednici su bljuvali reke hiperbola. Oni su gori od kolere, kuge, sifilisa... gori su od požara, gladi, pucanja brane, strašne suše, najgore najezde skakavaca, otrovnog gasa – gori od svega toga, jer te nepogode uništavaju samo nemački narod, a oni, Jevreji, pak, samu Nemačku.

Među počiniocima je postojalo neizgovoreno načelo da smrt nije dovoljna kazna za te zločine svetske istorije. Čovek mora da im se osveti za sve štete koje su naneli. Nad njima se mora izvršiti teška odmazda, moraju da plate za svoja nebrojena zlodela. Zbog hiljadugodišnjeg parazitizma, krađe, pljačke i eksploatacije moraju se naterati da obavljaju težak, ubitačan rad; zato što su uobraženo koristili svoju ogromnu, skrivenu moć da ponižavaju narode i društvene klase, moraju se poniziti i naterati da puze u kalu; za fizičke patnje prouzrokovane njihovim mahinacijama moraju plaćati neprestanim fizičkim bolom. Po getima i logorima, na putu ka gubilištima, čak i na samom rubu masovnih grobnica, Nemci su zlostavljali Jevreje, izlivajući na njih kolektivni bes zbog nedaća, stvarnih i izmišljenih, koje su zadesile Nemačku.

Iako brutalnost Nemaca ostaje donekle nedokučiva, njihov antisemitizam pomaže da se objasni njihova neizmerna surovost prema Jevrejima, skoro uvek hotimična, koju su lično inicirali svaki pojedini muškarac ili žena. Eliminacionistički antisemitizam je bio spoznajni model nemačke kulture i prethodio je nacističkoj političkoj vlasti. Stoga, za mnoge ubijanje Jevreja nije bilo delo učinjeno za nacizam, već za Nemačku.

PRIMER EFIKASNOSTI I RUTINSKE BEZLIČNOSTI⁹¹

Sa gledišta broja žrtava, ubistvo nekih 7.500 Jevreja u logoru Sajmište predstavljalo je samo manju epizodu Holokausta, ali takvu koja mnogo kazuje o osoblju koje je učestvovalo u izvršenju ove operacije i o etapama njenog sprovođenja. Osoblje dodeljeno operaciji dušegupke u logoru Sajmište nije bilo sastavljeno od okorelih veterana, sa ranijim iskustvom u programu eutanazije ili u sistemu koncentracionih logora. Jugoslavija je bila marginalno

ratište u odnosu na vojne operacije velikih razmera i na okupacionu politiku koja je sprovedena na istoku. Kao što su u Jugoslaviju najčešće upućivane drugorazredne vojne jedinice, tako su i SS-osoblje, izuzimajući Šefera, sačinjavali ljudi sa relativno neodređenim i beznačajnim karijerama u ovoj organizaciji. A u logoru Sajmište, pokazalo se da i osoblje bez posebne obuke i iskustva može da se koristi za obavljanje zadataka masovnog ubijanja.

90 Goldhagen, D. J. *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i Holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998. str.293-294, 402, 414.

91 Brauning, K. „Konačno rešenje u Srbiji” – *Judenlager na Sajmištu*. Studija slučaja, Hereticus, 1/2007: 193-195.

Podela rada i specijalizacija, koje su inače ključ produktivnosti u radu, bile su značajne ne samo da bi se postigla što veća efikasnost u organizovanju masovnog ubijanja. Ovom podelom je takođe obezbeđena rutina i izvršena podela uloga među izvršiocima na nižim ešelonima organizacije, čime je znatno povećana mogućnost da oni svoj posao obavljaju kao deo rutine. Izgradnja kamiona-dušegupke i njegovo korišćenje za ubijanje Jevreja iz logora Sajmište, već su bili prvi primer efikasnosti i rutinske bezličnosti koje će biti usavršene u logorima smrti. Stražari su čuvali stražu bez obzira na to da li je to bio most, koncentracioni logor ili masovna grobnica. Vozači su vozili, pa bila to limuzina ili dušegupka. Hemičari su radili u laboratoriji zločina, bilo da je trebalo da reše tajne ubistva, ili da pomognu u njegovom izvršenju. Mehaničari su radili na svim vozilima u svojoj garaži, ma čemu ona služila, a šefovi voznog parka su ova vozila nabavljali i raspoređivali. Komandanti logora održavali su red u svojim logorima bez obzira na to da li je bilo potrebno da prete Srbima da im isporuče minimalne količine hrane, neophodne da bi se logoraši održali u životu mesec dana, ili da izmisle fiktivne propise lažnog tranzitnog logora, mada su istovremeno već vršili pripreme da te iste logoraše, koji još ništa nisu slutili, pošalju u smrt.

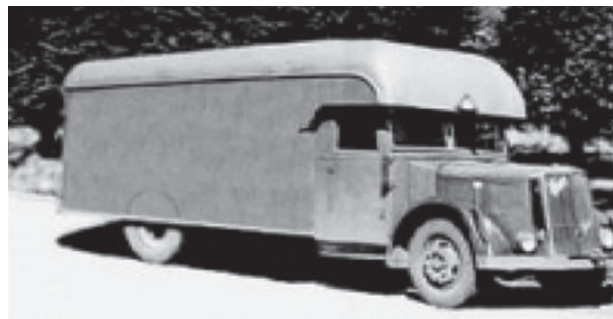
Andorferu, koji je upoznao neke zatočenike logora Sajmište kao individualna ljudska bića, teško je padalo, kako je tvrdio, njihovo masovno ubijanje. Sam Andorfer je bio odgovoran za održavanje reda među živima u logoru i za čuvanje tajne o mrtvima. Operacija ubijanja koja je usledila nije bila njegov posao. On je ujutru čekao pored mosta dolazak kamiona-dušegupke: pošto bi ručao, posle podne je dolazio u logor. Kako je tvrdio, on nije bio ubica. On niti je konstruisao kamion-dušegupku, niti ga je slao iz Berlina, on nije utovarivao logoraše i nije spajao cev za izduvni gas sa kabinom, niti je vozio kamion. „Ubica je bila moja vlada“, reći će Andorfer pred sudom. I dalje: „Bilo je to jedno od onih ubistava izvršenih za pisaćim stolom“, pri čemu su organizatori iskoristili „male ljude“. Što se ostalih učesnika tiče, oni su svi izuzev onog vozača koji je sam smislio da oko sebe okupi jevrejsku decu i da im podeli bombone, mogli da se brane od saznanja o tome da oni lično i neposredno učestvuju u ubijanju. Žrtve su u njihovoj svesti mogle da ostanu neka depersonalizovana apstrakcija, a to što su sami počinili mogli su da smatraju samo malim incidentima u toku svoje duge karijere.

Za nekolicinu na višim položajima, kao što je bio Šefer (pa i Bruno Zatlter, prim. autorke), to je bila prilika da steknu nova priznanja u svojoj veoma uspešnoj karijeri.

DRŽAVNA TAJNA (GEHEIME REICHSSACHE)⁹²

Napraviti izmene na specijalnim vozilima koja se trenutno koriste u Kulmhofu, Helmnu, i na svim novonapravljenim. Od decembra 1941, 97.000 je obrađeno⁹³ u samo tri vozila koja se koriste bez ikakvih većih problema. Međutim, u svetlu budućih potreba, primećeno je da je neophodno izvršiti sledeća tehnička poboljšanja:

Prvo, u normalan kamion stane 9 do 10 na kvadratni metar. Kod Saurerovih vozila, koja su veoma prostrana, nemoguće je maksimalno iskoristiti sav prostor, ne zbog nekog mogućeg preopterećenja, nego što bi maksimalan utovar uticao na stabilnost vozila. Zato je neophodno smanjivanje tovarnog prostora. Od najveće važnosti bi bilo smanjiti prostor za jedan metar, umesto pokušaja da se problem reši na prečac, smanjivanjem broja komada koji se utovara. Pored toga, ovim se produžava operativno vreme jer se i praznina izazvana manjkom tovara mora ispuniti ugljen-monoksidom. S druge strane, ako se smanji tovarni prostor, a vozilo se, pritom, sasvim natovari, operativno vreme bi bilo znatno skraćeno. Proizvođač nam je, za vreme diskusije, rekao da bi skraćivanje stražnjeg dela kamiona loše uticalo na njegovu ravnotežu. U tom slučaju bi, po njihovim rečima, prednja osovina bila preopterećena. Zapravo, ravnoteža

je ionako nestabilna zato što se ukrcani tovar konstantno pomera za vreme operacije, sa prirodnom tendencijom gomilanja kod stražnjih vrata, kod kojih se, uglavnom, sav i slegne, kad operacija bude gotova. Tako, prednja osovina ipak ne biva preopterećena.

Drugo, neophodno je zaštititi sijalice od razbijanja, mnogo bolje nego do sad. Sijalice moraju biti zaštićene gvozdanim rešetkama kako bi se sprečilo njihovo lomljenje. Praksa je pokazala i da se mogu skroz ukloniti, s obzirom da je očigledno da se nikad ni ne koriste. Ipak, primećeno je da, kada se vrata zatvore, tovar uvek jurne ka njima, jurne

⁹² Transkript pratećeg narativa u filmu Šoa Kloda Landzmana.

⁹³ Nejasnoća u tekstu nije slučajna, već je deo namerne mistifikacije u nacističkoj službenoj korespondenciji; ne kaže se *šta je obrađeno* (na nemačkom – *verarbeitet*); misli se na ljude, naravno, na žrtve ubijene u gasnom kamionu. U daljem tekstu, o njima će se govoriti kao o „komadima“ ili o „tovaru“. *Prim. autorke.*

ka vratima, čim se svetla pogase. Ovo se dešava zato što tovar, sasvim prirodno, jurne prema svetlu, kada se svetla pogase, čime se znatno otežava zatvaranje vrata. Takođe, primećeno je da zbog same uznemirujuće prirode mraka, zapomaganje uvek počne u trenutku kada se vrata zatvore. Zato bi bilo veoma korisno da svetlo gori pre i tokom prvih nekoliko minuta operacije.

Treće, za lakše čišćenje vozila neophodno je napraviti zapečaćeni otvor na sredini poda. Otvor na podu bi bio prečnika 200–300 milimetara, a ispod njega bi se nalazio sifon u koji bi se slivale sve tečnosti koje se stvaraju tokom operacije. Za vreme čišćenja, otvor za odvod mogao bi se koristiti i za iznošenje krupnijih zagađivača.

PRLJAVI VAL ISTINE⁹⁴

(...) Saznajemo da se ubio Diter Ajhman, sin Adolfa Ajhmana, jednog od vrhunskih majstora ubijanja u Trećem Rajhu. Samoubistvo je usledilo zbog nemogućnosti da se prevaziđe razbijanje prvobitnih predstava o svetu, jer se na putu toga prevazilaženja isprečila ličnost – oca. (...)

Diter Ajhman je verovatno prvo saznao za „slučaj Ajhman“, a tek naknadno da je sin onoga koji je postao simbolom krvavih ljudskih niskosti. On je odrastao u emigraciji, u Južnoj Americi, u nekakvom polusvetu žena i majki čiji se muževi kriju, šalju pisma i poruke i novac pod lažnim imenima, povremeno se možda i sami pojavljuju, krišom, na jednu noć, kada se spuštaju zastori na prozorima, šapuće za večerom i u krevetu, a stranac, za koga se samo sluti da je otac, pogleda oko sebe razneženo i sramežljivo. Kako je Diter Ajhman tumačio ta seljakanja, skrivanja i šaputanja: u kojoj meri ih je opravdavao, to je teško reći. Možda je sve to svodio pod naročite, nesrećne prilike svoje porodice, a možda je smatrao, jer mu je to bilo nagovešteno, da strada i da se lišava, i on i njegovi, za ljubav ideala i preporoda daleke Nemačke, iz koje potiče.

Onda se kao posle prskanja neke nevidljive brane, razlio prljavi val istine. Slike dečijih leševa u novinama, leševa koji su skoro samo kosturi, toliko su mršavi, od gladi koja ih je učinila leševima, gladi koju nisu mogli da umilostive ni svojim tankim nemoćnim plačem. Slike ljudi koji, skinuti nagi, trče terani kundacima, u kupatila koja su predsoblja gasnih komora. Slike vešanja, slike streljanja, slike spaljivanja. Slike odvajanja majki od dece na rampi pred logorom i slike kuvanja sapuna od njihovih ostataka. Slike tela naduvenih od probnih injekcija. A u središtu svega toga, jedan čovek, jedan lik, jedan glas,

Sve ove, gore pomenute, tehničke izmene treba izvršiti na vozilima koja su u upotrebi samo kada dođu na neku popravku. A što se tiče 10 vozila koja su naručena od Saurera, ona moraju biti izgrađena u skladu sa svim ovim inovacijama i promenama koje su proizašle iz prakse i iskustva.

Berlin, 5. Jun 1942.

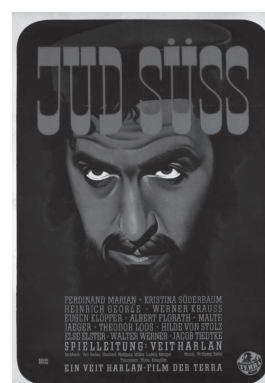
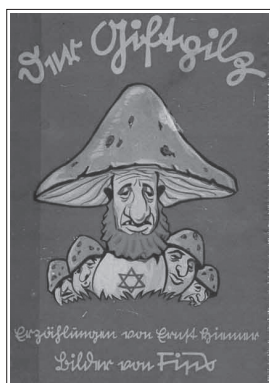
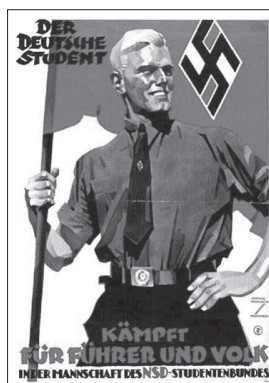
Odluku potpisao Grupenlajter II D SS-oberšturbanfirer
Valter Rauf

koji hladno organizuje, raspoređuje, zapoveda, podstiče, okretno obilazi i ubrzava, vadi pištolj i preti i puca u potiljak kad treba, visokom vikom grdi i ponižava, a zatim mirno odlazi, mirno jede, mirno spava, mirno se oblači u uniforme koje mu pristaju, mirno obilazi ljubavnice. To je Ajhman: to čudovište, ta neman, taj idiot koji kalkuliše sa hiljadama i milionima leševa, sa njihovom masnoćom, zlatnim protezama i obrijanom kosom. U tom čudovištu Diter sa zaprepašćenjem prepoznaje svoga oca, prepoznaje njegov fragilni, pokretljivi stas, njegovo usko ptičije lice s naočarima koje ga čine nekako bespomoćnim, njegovu proređenu kosu, tanki, mali već smežurani vrat koji izaziva sažaljenje. To je čovek koga je on nežno dodirivao i još češće želeo da nežno dodirne, kojim se i nesvesno ponosio, oko koga je u mašti ispredao dečaka snove kao o svom snažnom zaštitniku i uzoru. A što je najgore, on tog oca oseća i u sebi. Ne može da ne vidi sličnost između njegovih i svojih crta, gleda se u ogledalu i zatiče sebe kako čini isti pokret koji karakteriše najizrazitijeg krvnika i nečoveka epohe. Možda, ispitujući sebe u samomučilačkoj samoći, otkriva u dubini svoje misli i nagona bolesne naklonosti, i tada s užasom skače na noge i beži, da bi se spasao prokletstva, gadosti, podlosti, pokvarenosti, koja ga progona u poznatom uskom, zbunjeno nasmešenom liku, koji je njegov sopstveni lik. Ajhman! Ajhman! Ajhman! On konačno ne može da izdrži to neprekidno skandiranje mržnje i prezira, koji padaju na njegovu glavu, na njegov obraz, ne može da izdrži poplavu slika i cifara i opis strahota koji se vezuju za njegovo ime, uvlače u njegovu krv, kao večito prokletstvo. Bolje nego da postoji proganjen tom morom, tim likom, glasom, koji i voli i gnuša ga se, on uništava samog sebe.

94 Tišma, A. *Pre mita*, Glas, Banja Luka, 1989, str. 73-75.

UZ TEMU: NACISTIČKA IDEOLOGIJA, PROPAGANDA I VASPITANJE

MRŽNJA I PROPAGANDA

Levo: Mladić, student, kako izgleda? Bela koža, beli zubi, plava kosa, kravata, kaiš, košulja. „Čist arijevac“: zdravlje, snaga, lepota, znanje, savršenstvo i uverenost u vladajuću ideologiju. Ponosan. Vedar i opušten. Odiše samopouzdanjem. Nacistička zastava stegnuta u desnoj ruci. Poruka? Sa nama je budućnost sigurna!

Desno: Kako prepoznajete Jevrejina? Veliki nos, Davidova zvezda. Na šta pečurka asocira? Otrovnja je, raste u mraku, na truleži, kao parazit, brzo niče, lako se širi. Poruka: dehumanizacija Jevreja – oni su opasni, otrovni paraziti, razmnožavaju se i treba ih uništiti. Ovo je „blaži“ primer eliminatorskog (eliminacionističkog) antisemitizma.

Levo: Ko je na slici? Muškarac, žena i beba; bela koža, gola, preplanula (fizičko zdravlje), plava kosa, lepota („arijevci“). Pogled u daljinu, u budućnost. U pozadini: plavo more, plavo nebo i orao. Asocijacije? Širina, prostranstvo („životni prostor“), snaga, sloboda. Poruka: Nemačka „arijevska krv“ treba da se širi.

Desno: Boje su crvena i crna, opasnost, smrt; zelena kao otrov. Iz mraka se pomalaju jedino oči, demonskog pogleda. Ima ljudski lik, ali nije čovek, već sam đavo (inkarnacija zla). Ovo je primer kombinacije verskog i demonološkog antisemitizma. To je plakat za popularni antisemitski film „Jevrejini Zus“.

Levo: Šta vidimo? Majka Nemica doji bebu. Koje asocijacije budi: nežnost, brižnost, toplina, sigurnost, zaštićenost. U pozadini: radnik na njivi, selo i crkveni toranj, idila. Poruka: Nemice, rađajte, za Nemačku je važan narod – Volk – i širenje „životnog prostora“.

Desno: Crv! Simbol truljenja i gađenja, predstavlja potpunu dehumanizaciju, gubljenje ljudskih osobina, nečovečnost, nedostatak ljudskosti. Veliki nos ponovo aludira na Jevrejina. U očima prepoznajemo dva znaka: u levom oku dolar (simbol kapitalizma), u desnom srp i čekić (simbol komunizma). Odratnim nožicama je obgrlio zemaljsku kuglu: Jevrejin nije pretnja samo za Nemačku, već za ceo svet. Primer za istrebljivački, eliminatorski, kombinovan sa primesama ekonomskog i političkog antisemitizma.

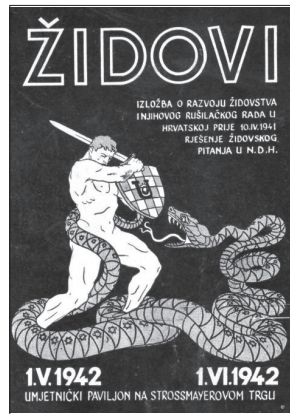
Levo: Otac, majka i četvoro dece. Svi su lepi, čisti, uredni, plavokosi. Stub seoske kuće, suncokret, bundeva, cveće i povrće, mačka u uglu. Porodična i ruralna idila, povratak selu, prirodi i rađanju. Okupljeni oko majke koja doji bebu, simbolizuju čistotu „arijevske“ krvi i preporučuju buduće razmnožavanje. *Volka* treba da se uveća i širi.

Desno: Boja opet žuta (opasnost, kuga, zaraza) i crna (opasnost, smrt, đavo). Veliki nos, crna kapa, brada, ružno lice. U jednoj ruci drži zlatnike, bogatstvo zapadnog kapitalizma, a pod drugom miškom drži mapu Sovjetskog Saveza sa grbom komunizma. Jevreji upravljaju svetom: oni su krivi i za surovi kapitalizam, ali i za najvećeg neprijatelja – sovjetski komunizam. Tu je crna odora i bič; on je otelotvorenje samog đavola. Siva, tamna koža (rasa) i grba na leđima (deformitet, nakaznost) naglašavaju nepromenljivost jevrejske prirode. Ovaj plakat (za popularni antisemitski film „Večiti Jevrejin“) je značajan, jer je redak primer kombinovanja ekonomskog, političkog, verskog i rasnog antisemitizma.

Levo: Vojnik, uniforma, svastika, zastava, šlem. Kakvo držanje ima? Odlučno, strogo, ponosno: čvrsto stegnuta zastava, podignuta brada. Da li se lice jasno vidi? Ne, vojnik nema individualnost, pojedinac nije bitan, on je u službi *Volka* (nemačkog naroda) i Nemačke.

Desno: Šta vidimo? Lutkarsko pozorište. Čije je pozorište, kako je ukrašena zavesa? Davidova zvezda, knjiga, jevrejski simboli. Šestar, lenjir, masonski simboli. Ko drži lutke na koncu? Jevrejin, mason (piše: „Jevrejin drži konce u ruci“). Ko su lutke? Levo je Staljin, tipični brkovi i uniforma. Desno je Čerčil sa šeširom i lentom. Poruka: Jevreji upravljaju istokom i zapadom; oni vladaju svetom; oni su krivi za sovjetski komunizam i za zapadni imperijalizam. Oni su krivi za rat. Oni su krivi za sve. Ovo je primer političkog antisemitizma.

Levo: Devojka, lepotica, „arijevka“, gole noge, ruke i obnažen stomak, naglašeno erotizovana (za prvu polovinu dvadesetog veka), sedi u zavodljivoj pozi. To je nagrada koja čeka „arijevce“. Žene, lepotice, devojke su potrebne Nemačkoj. One nisu samo „ukras“ nemačke čiste rase, one su budući „prenosioci čistote rase“.

Desno: Snažan muškarac sa mačem u desnoj i štitom u levoj ruci. Oznaka na štitu: ustaška šahovnica i veliko „U“. Napala ga je ogromna zmijska veća od njega, sa oštrim špicastim zubima i isplaženim jezikom. Muškarčev nago telo je belo, njegova koža je topla i nežna, za razliku od zmijske, hladne, rapave i ljigave. Po telu zmijske je iscrtana šara, puno malih Davidovih zvezda. Potpuna dehumanizacija: zmijska je „Jevrejina“, odvratni reptil kog treba eliminisati u skladu sa „rešenjem židovskog pitanja u N.D.H.“ Ovo je primer eliminatorskog, istrebljivačkog antisemitizma.

Levo: Devojčica; kako izgleda: lepa, bela blistava koža, beli zubi, sjajna kosa, čista bela košulja. Bez ikakve mane, „arijevka“. Šta simbolizuje? Mladost, zdravlje, lepotu, perfekciju, optimizam, budućnost. U pozadini: nacistička zastava. Poruka? Mladost u službi partije; s partijom u svetlu budućnost...

Desno: Zašto insekt? Dehumanizacija Jevrejina. Kako ga prepoznamo? Po „tipičnom“ velikom nosu. Izgled: izuzetno odvratno, sa tri para opasnih i dlakavih nogu obuhvatio je zemaljsku kuglu. Tumačenje: zavladaće planetom i sve će iscpeti, isisati, uništiti. Ko? Smrtonosni pauk, možda tarantula; ponovo dehumanizacija. Koje asocijacije imamo? Poruka: Prljavština, opasnost, otrov, nužna eliminacija, eksterminacija. To nije slučajno, istrebljenje će uslediti. Glagol „istrebiti“ paše uz insekta. Ovo je primer eliminatorskog, istrebljivačkog antisemitizma.

MRŽNJA I VASPITANJE

Nemačka deca čitaju anti-jevrejsku propagandnu knjigu *Otrovna pečurka* (1938). Naslovnica i sadržaj knjige je prilagođen uzrastu dece.

U knjizi je data dečija pesmica: „Razume se, kad se petljaš sa lošim ljudima / može doći do problema / isto kao i kada pojedeš otrovnu pečurku / Čovek tada može i da umre! / Ko su ti loši ljudi, te otrovne pečurke čovečanstva? / To su Jevreji! Učitelji su nam često pričali o njima“.

Frankenberg, Nemačka, novembra 1938.
Grupa dečaka pozira na demoliranom automobilu lokalnog nastavnika Jevrejina.

Berlin, Nemačka, 1938-1939. Rasizam na delu: Hitlerova omladina pravi Sneška Belića sa stereotipnim jevrejskim obeležjima. Da li ova dečija igra ima dublji i opasniji smisao?

Dahau, Nemačka, 1935. Nacistički pozdrav tokom parade za Praznik rada, ništa neobično. Ali, ko su osobe na slici? Prepoznamo časne sestre i devojčice sa venčićima od cveća na glavi. I one su zdušno podržavale Hitlera.

Himna Hitlerove omladine je glasila: „*Naša zastava lepriša ispred nas / Naša zastava predstavlja novo doba / I zastava će nas dovesti do večnosti / Da, naša zastava nam znači više nego smrt*“.

Moto je bio: „*Ako ostaneš u dobroj formi možeš da stvoriš mnogo dece. Ako ostaneš u dobroj formi možeš da postaneš vojnik i možeš da se boriš za svoju zemlju*“. Decu su učili da je fizičko vaspitanje jedan od najvažnijih stvari u njihovom životu i u ostvarenju ideje o višoj rasi.

Nakon preuzimanja vlasti 1933. Adolf Hitler je jasno stavio do znanja da za građane jevrejskog porekla nema mesta u rasno čistoj Nemačkoj kakvu je predvideo. Kao deo te ideologije, Hitler i njegova nacistička partija nemilosrdno su napadali jevrejsku kulturnu baštinu, političke motive i religiozna verovanja koristeći se institucijama Rajha – Ministarstvom za javno mnjenje i propagandu. Ove poruke su imale širok sadržaj, bile su različite u sofisticiranosti i tonu, ali su imale zajednički cilj – da ubede slušaoca da prihvati nužnost izolovanja i istrebljenja Jevreja.

Obrazovanje o rasama u školi za devojke u Nemačkoj 1943. godina. Učionica, obična tabla, učenica i nastavnica. Ništa neobično. Ali o čemu se uči? „*Ta prirodna selekcija treba i može da se aktivno potpomogne*“. Zato su nacisti pokrenuli političke mere iskorenjivanja Jevreja i crnaca, koje su smatrani „*nerazvijenima*“.

UZ TEMU: GRAMATIKA MRŽNJE – STRATEGIJE ANTISEMITIZMA

NACISTIČKA MANIPULACIJA TERMINOLOGIJOM

„KRV I TLO“ (BLUT UND BODEN): dve bezazlene reči koje, u obliku sintagme, predstavljaju samu esenciju nacističke ideologije. Frazu je koristio i Hitler kako bi opravdao da nemački narod (krv) ima pravo da živi na nemačkom, i evropskom, prostoru (tlu). Sam termin je popularizovao Valter Dare 1930. godine, ne bi li uspostavio vezu između rase i zemlje. Prema njegovoj teoriji, Jevreji su bili nomadski narod bez korena, odnosno zemlje, te nisu ni pripadali nemačkom tlu. Mada je termin *Blut und Boden* bio u upotrebi i pre Hitlera i Darea, tek je s nacističkom režimom postao modus procedendi koji je služio za promociju nemačkih nacionalnih interesa i, najzad, doveo do Holokausta. Konceptija „krvi i tla“ poslužila je kao moralno opravdanje da se osvoji koliko god je potrebno zemlje na istoku da bi se uskladili nemački *Volk* i geopolitički prostor.

„ŽIVOTNI PROSTOR“ (LEBENSRAUM): pojam koji je označavao glavni motiv teritorijalnih agresija nacističke Nemačke. U knjizi *Moja borba* Adolf Hitler je detaljno izneo svoje viđenje da je nemačkom narodu potreban *Lebensraum*, životni prostor – zemljište i sirovine za Veliku Nemačku – i da se on nalazi na istoku. Naum da se prostor „oslobodi“ sprovela je nacistička politika ubijanja, deportovanja, germanizacije i porobljavanja Poljaka, a potom i Rusa i ostalih slovenskih naroda, te kasnije naseljavanje tih teritorija rasno čistim nemačkim narodom. Plan je bio i da se celokupna urbana populacija ne-Nemaca istrebi izgladnjivanjem i, na taj način, stvori poljoprivredni suficit kojim bi se hranila Nemačka. Nacisti su obećavali prošireni „životni prostor“ za germanske narode, sa jakom centralnom vlašću, zasnivanje nacionalne zajednice na rasi i rasno pročišćenje aktivnim progonom Jevreja, kojima će biti oduzeto državljanstvo i građanska prava.

„RASA“ (RASSE): isprva bezazlena reč *Volk*, narod, počela je da se odnosi samo na nemački narod, definisan isključivo rasnom dimenzijom. Nemačka, germanska rasa, arijevska rasa je, smatralo se, nadmoćna u odnosu na druge rase i, kao takva, treba da se širi na njihovu štetu. Nacistička kategorija rase je duboko prožimala celokupan sistem utamničenja i tretmana logorskih zatvorenika. Prema muškarcima i ženama Jevrejima se najgore ophodilo u logorima: muškarci su imali najnižu stopu preživljavanja, čak i pre nego što je masovno istrebljenje postalo službena politika.

„ARIJEVSKA RASA“ (ARISCHE RASSE): termin potekao iz rasne teorije o supremaciji bele rase. Ta teorija se oslanjala na lingvistička istraživanja i bila je uticajna u zapadnoj kulturi od kraja 19. do sredine 20. veka. Iz

uvida da većina evropskih jezika ima zajedničko poreklo zaključilo se da izvorni govornici indoevropskih jezika, kao i njihovi današnji potomci, sačinjavaju posebnu rasu ili podrasu mnogo veće kavkaske bele rase. Teorija o arijevskoj rasnoj superiornosti bila je deo službene ideologije nacističke Nemačke od 1933. do 1945. godine. Nacisti su je koristili kao pokriće politike istrebljenja Jevreja, Roma i drugih nearijevskih rasa.

„KONAČNO REŠENJE JEVREJSKOG PITANJA“ (DIE ENDLÖSUNG DER JUDENFRAGE): zvaničan naziv u nacističkim krugovima za program uništenja jevrejskog naroda, odnosno projekat genocida nad Jevrejima. Nacisti su izradili nacрте i razradili sistem – kako u što kraćem roku ubiti što više ljudi. Utvrđeno je da je streljanje neefikasno, sporo i prljavo. Donesena je odluka da se Jevreji pogube gasom. Ajhman je proglašen administratorom tog „konačnog rešenja“.

„SELEKCIJA“ (AUSLESE): postupak razdvajanja muškaraca od žena i dece po prijemu u koncentracioni logor; prosek izdvajanja sposobnih za rad, koji se šalju u radni logor, od nesposobnih za rad, koji se šalju u gasnu komoru.

„SPECIJALNI TRETMAN“ (SONDERBEHANDLUNG): postupak pripreme i ubijanje Jevreja gasom u gasnim komorama, te spaljivanja leševa u krematorijumima. Njega su obavljali pripadnici *Sonderkommando*, takođe zatočenici, koji su određeni za ovaj zadatak.

„OSLOBOĐEN OD JEVREJA“ (JUDENFREI): ovim izrazom su nacisti označavali gradove ili područja u Evropi, na kojima – nakon deportacija i/ili ubijanja – više nije bilo Jevreja.

„KRISTALNA NOĆ“ (KRISTALLNACHT): naziv noći (ili nacističke akcije) između 9. i 10. novembra 1938. godine. Tada je uništeno, porazbijano i spaljeno 1.574 sinagoga, više od 7.000 jevrejskih radnji, razorena su jevrejska groblja i spaljivane knjige. Taj događaj predstavlja početak Holokausta: više od 20.000 Jevreja uhapšeno je i odvedeno u geta i logore. Broj ubijenih Jevreja nije sa sigurnošću utvrđen: procene se kreću između 36 i 200 osoba. Nakon tog događaja, fizički napad na Jevreje smatrao se legitimnim.

„EUGENETSKI PROJEKAT“ (EUGENETISCHE PROJECT): Eugenika je pseudonauka čiji ishod je program poboljšanja ljudske vrste. Prema njemu, „inferiorni ljudi“ (treba da) se sprečavaju da imaju decu (negativna eugenika), a „superiorni“ se podstiču da se što više razmnožavaju

(pozitivna eugenika). U pozadini te doktrine stoji uverenje da ljudski progres ugrožava širenje gena (reprodukcijom) siromašnih, slabih i bolesnih, koji bi i inače trebalo da budu eliminisani prirodnom selekcijom. U vreme nacizma, eugenika je postala oruđe opravdanja društvene neravnopravnosti. U Nemačkoj je između 1933. i 1937. godine sterilizovano oko 400.000 ljudi koji su smatrani psihofizičkim otpadom, oko 70.000 mentalnih bolesnika je „eutanazirano“, a milioni Jevreja, Roma i Slovena su pobijeni u ime „rasne čistote“.

„PROGRAM EUTANAZIJE“ (EUTHANASIE PROGRAMM), Akcija T4 (Aktion T4): tokom trajanja programa eutanazije lekari u nacističkoj Nemačkoj ubili su 70.273 osobe. Ovaj program je bio na snazi od oktobra 1939. do avgusta 1941. godine. Nemački lekari su nastavili sa ubijanjem pacijenata i nakon oktobra 1941: oko 275.000 ljudi je ubijeno u okviru *Akcije T4*. Šifrovani naziv T4 je predstavljao skraćenicu za Tiergartenstrasse

4, adresu vile u Berlinu, u kojoj je bilo sedište Opšte zadužbine za socijalnu i institucionalnu negu. Žrtve programa eutanazije opisane su u Hitlerovom tajnom memorandumu od 1. septembra 1939. kao neizlečivo bolesni pacijenti, čije je stanje utvrđeno medicinskim pregledom. Nadležnost lekara je tako proširena dotle da pacijentima koji se smatraju neizlečivim, prema „najboljoj dostupnoj ljudskoj proceni“ (*menschlichem Ermessen*) stanja njihovog zdravlja, mogu da omoguće „milosrdnu smrt“ (*Gnadentod*).

„PROLEĆNI VETAR“ (VENT PRINTANIER): iza ovog sentimentalnog naziva krije se operacija hapšenja pariskih Jevreja u julu 1942. godine.

„PRAZNIK ŽETVE“ (AKTION ERNTEFEST): umesto svetkovine posvećene plodovima zemlje, bio je „šifrovano“ ime za masovno pogubljenje Jevreja iz Majdaneka u novembru 1943. godine.

NEMAČKI NOVI POREDAK ZA EVROPU⁹⁵

Nacistički lideri su, u političke svrhe, koristili bogat arsenal hrišćanskih mitova o Jevrejima kao satani, antihristu, lihvaru i ritualnom ubici. Njihova pseudonaučna iracionalna ideologija zasnovana je na krvi i tlu, rasi i sudbini, obožavanju „gospodarske rase“ i sopstvenog večnog obnavljanja... To što su nemački Jevreji većinom bili velike patriote, članovi ugledne srednje klase, bilo je potpuno nevažno onima koji su stvarali mitove. Oni su novembar 1918. godine predstavili kao „berzansku“ revoluciju koja je služila jevrejskim finansijskim interesima, a ne običnim nemačkim radnicima. I kapitalizam i marksizam bili su opisivani kao deo iste međunarodne zavere – da se Nemačka potčini volji osvetoljubivih savezničkih pobednika, koji su odgovorni za to što je nemački narod morao da plati ogromnu ratnu odštetu. Jevreji su simbolično predstavljali te strane sile – oni su navodno kontrolisali veliki kapital, međunarodne finansije, buržoaske partije, organizovani radnički pokret, parlamentarnu demokratiju i sve naopake sile koje su radile na podrivanju autoriteta države i

nacionalne nezavisnosti. Iznad svega, uspešna revolucija u Sovjetskom Savezu bila je opisana kao uvod u buduću „boljševizaciju“ Nemačke i početak poslednje etape u pokušaju Jevreja da dominiraju svetom. Organska veza između antikomunizma i antisemitizma dugoročno je osigurala podršku tradicionalnih elita nemačkog društva Hitlerovom političkom programu.

Istovremeno, nacionalsocijalizam je predstavljen kao čuvar autentične evropske civilizacije. Nacistički rasni antisemitizam, uključujući fantazmagorično viđenje Jevreja kao smrtonosnog bacila i „trovača“ nacija, u početku nije zarazio široke nemačke narodne mase, ali je kroz žestoku propagandu (koja je trajala skoro deceniju pre osvajanja moći 1933. godine) nesumnjivo uticala na stavove javnosti. Posle osvajanja vlasti takve antisemitske doktrine postale su i zvanični deo vere, politike vladajuće nacističke partije i državnih institucija i jedan od ideoloških stubova onoga što će postati nemački „Novi poredak“ za Evropu.

95 Vistrih, R. *Antisemitizam – najstarija mržnja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012, str. 95, 105.

ODLIKE ANTISEMITIZMA⁹⁶

U knjizi *Hitlerovi dobrovoljni dželati: Obični Nemci i Holokaust* Goldhagen navodi glavne odlike antisemitizma u Nemačkoj 19. veka, jer su glavne odlike bile te – koje će uobličiti istoriju Nemačke 20. veka.

1. Od početka 19. veka antisemitizam je bio sveprisutan u Nemačkoj. Postao je njen „zajednički stav“.
2. Zaokupljenost Jevrejima bila je opsesivna.
3. Jevreje su počeli da poistovećuju sa svim što je naopako i da ih smatraju simbolom naopakog u nemačkom društvu.
4. Glavna slika o Jevrejima bila je da su zlonamerni, moćni, jedan od glavnih izvora, ako ne i glavni izvor zala koja su zadesila Nemačku, te da su stoga opasni po dobrobit Nemaca. Ovo se razlikovalo od srednjevekovnog hrišćanskog gledišta da su Jevreji zli i izvor velike nesreće, ali po kojem su uvek ostajali donekle sporedni. Moderni nemački antisemiti, za razliku od svojih srednjevekovnih predaka, mogli su da kažu da na zemlji neće biti mira sve dok se Jevreji ne unište.
5. Ovaj kulturni model se u drugoj polovini 19. veka iskristalisao oko „rase“.
6. Ova vrsta antisemitizma bila je neuobičajeno žestoka u slikovitom izražavanju, a težila je nasilju.
7. Njegova logika je bila da se zalaže za „eliminaciju“ Jevreja svim neophodnim i mogućim sredstvima.

Hitler je bio pokretačka snaga politike protiv Jevreja. Njegov eliminacionistički rasni antisemitizam artikulisao se u jednu od najčešće izgovaranih parola tokom godina nacizma: „Smrt Jevreju!“ Nemačke politike prema njima predstavljale su samo varijacije na opštu eliminacionističku temu. Sve politike prema nemačkim i evropskim Jevrejima imale su dve važne odlike i dva

cilja: Prvo, da Jevreje pretvore u „društveno mrtva“ bića, bića kojima se vlada nasilno, otuđena samim poreklom i omalovažena u svakom pogledu. Drugo, da se Jevrejima što temeljnije i potpunije onemogući društveni i, koliko god je moguće, fizički dodir sa nemačkim narodom, čime bi se neutralisali kao činilac nemačkog života.

Goldhagen sistematično navodi različite mere i strategije koje su vodile ostvarenju antijevrejske politike. Te strategije i mere su se menjale, neke su se privremeno preklapale, a uključivale su:⁹⁷

1. Verbalni napad
2. Fizički napad
3. Zakonske i upravne mere za izolaciju Jevreja od nejevreja
4. Teranje Jevreja na iseljavanje
5. Prinudnu deportaciju i „ponovno naseljavanje“
6. Fizičko odvajanje po getima
7. Ubijanje izgladnjivanjem, iznurivanjem i bolestima (pre zvaničnog genocidnog programa)
8. Robovski rad kao nadomestak smrti
9. Genocid, prvenstveno masovnim streljanjima, sračunatim izgladnjivanjem i gušenjem gasom
10. Marševe smrti

Nijedna od nemačkih glavnih politika prema Jevrejima nije izostavljala nijedan od dva glavna cilja antijevrejske politike: dovođenje do „društvene smrti“ Jevreja i odstranjivanje njihovog prisustva i uticaja iz područja pod nemačkom vlašću.

⁹⁶ Goldhagen, D. J., *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i Holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998. str. 85.

⁹⁷ Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i Holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998. Str.146.

SVEVREMENA I UNIVERZALNA OSUDA⁹⁸

Antisemitizam postoji u evropskoj tradiciji još od antike, a naročito od vremena pojave i širenja hrišćanstva. Vekovima izloženi predrasudama i diskriminaciji, Jevreji su u novom veku od hrišćanskih autora optuživani za francusku buržoasku i za rusku socijalističku revoluciju.

Hitler, formiran u antisemitskoj sredini, nije izmislio nego je preuzeo izjednačavanje komunizma i jevrejstva. On je ovo shvatanje, kao i mnoga druga, iskoristio za formiranje jednog od osnovnih nacionalsocijalističkih principa – rasnog principa. Nemačka nacija je predstavljena kao nadmoćna, izabrana i pozvana da kao spasilac oslobodi ljudski rod od jevrejske opasnosti koja je stajala kako iza svetskog komunizma, tako i iza zapadnih kapitalističkih država.

Uoči Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je živelo oko 75.000 Jevreja, a do rata se u njoj sklonilo i 5.000-6.000 Jevreja izbeglih iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke i

Poljske. Po oslobođenju popisano je u Jugoslaviji 15.000 Jevreja... Pitanje genocida nad Jevrejima u okupiranoj Srbiji neodvojivo je od nemačke politike terora na ovom području i bilo je sastavni deo zbivanja koja su iznad svega bila uslovljena izbijanjem ustanka i širenjem Narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Istovremeno, ovo pitanje bilo je i deo opšte nemačke politike „konačnog rešenja jevrejskog pitanja” i sledilo je njene tokove.

Srpski narod pod nemačkom vojnom upravom nije bio izložen genocidu, kao na nekim drugim okupacionim područjima, naročito u NDH, ali je najveći broj masovnih nemačkih zločina nosio obeležje genocida.

Jevreji u okupiranoj Srbiji, od početka nemačke okupacije, bili su izloženi sve većem teroru, a u roku od godinu dana skoro sasvim uništeni. Genocidnom teroru bili su izloženi i Romi (Cigani), ali sa manje doslednosti i uz ograničenja.

ANTISEMIT JE ČOVEK KOJI SE PLAŠI⁹⁹

Žan Pol Sartr je 1944. napisao *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*. Ta knjiga je „plod intelektualnog poštenja i stida” pred užasom tog vremena, pred koncentracionim logorima, pred genocidom izvršenim nad Jevrejima. Evo šta Sartr kaže o čoveku koji je obuzet antisemitizmom.

Sada smo u stanju da ga razumemo. Antisemit je čovek koji se plaši. Ne Jevreja, svakako: samog sebe, svoje savesti, slobode, svojih nagona, odgovornosti, samoće, promene, društva i sveta; svega, osim Jevreja. To je kukavica koja neće sebi da prizna kukavičluk; ubojica koji prigušuje i cenzuriše svoju sklonost ka ubistvu pošto ne može da je obuzda i koji se, ipak, usuđuje da ubije samo u liku ili u anonimnosti gomile; nezadovoljnik koji se ne usuđuje da se pobuni iz straha od posledica svoje pobune. Priključujući se antisemitizmu, on ne prihvata samo

jedno mišljenje, već bira sebe kao ličnost. Bira trajnost i neprobojnost kamena, potpunu neodgovornost ratnika koji se pokorava svojim starešinama, a on nema starešinu. Bira da ništa ne dobije, da ništa ne zasluži, već da mu sve bude dato rođenjem – a nije plemić. Jevrejin je ovde samo izgovor: drugde će se poslužiti crncem, ili pripadnikom žute rase. Njegovo postojanje jednostavno omogućuje antisemitu da u klici uguši svoje strepnje ubeđujući sebe da je njegovo mesto uvek bilo obeleženo u svetu, da ga je čekalo i da on po tradiciji ima pravo da ga zauzima.

Antisemitizam je, ukratko, strah pred ljudskom sudbinom. Antisemit je čovek koji želi da bude nepokolebljiva stena, besna bujica, pustošni grom: sve osim čovek.

⁹⁸ Koljanin, M. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992, str. 19-21.

⁹⁹ Sartr, Ž.P. *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Paideia, Beograd, 2009, str. 53.

ANTISEMITIZAM NIJE JEVREJSKI PROBLEM¹⁰⁰

...Antisemitizam vodi pravo ka nacionalsocijalizmu. A ako ne poštujemo ličnost Izraelićana, ko će, dakle, poštovati nas? Ako smo svesni tih opasnosti, ako smo sa stidom doživeli svoje nehodično saučesništvo s antisemitima – zbog kojeg smo postali dželatari, možda ćemo početi da shvatamo da se za Jevrejina treba boriti ni više ni manje nego za nas same.

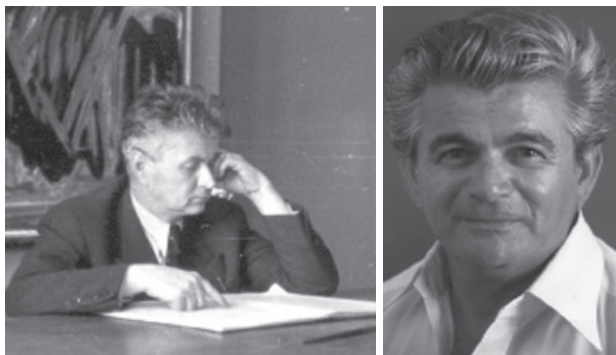
Ričard Rajt, pisac crne puti, rekao je nedavno: „Nema crnog problema u Sjedinjenim Američkim Državama već postoji samo beli problem”. Reći ćemo na isti način da antisemitizam nije jevrejski problem: to je naš problem. Pošto nismo krivi, a izlažemo se opasnosti da i mi budemo njegove žrtve, treba da smo odista slepi pa da ne vidimo kako je to u prvom redu naš posao. Nije,

pre svega, na Jevrejima da obrazuju borbenu ligu protiv antisemitizma, već na nama.

Stvar Izraelićanina bila bi upola dobijena samo da ih njihovi prijatelji brane barem donekle onako strasno i uporno kao što ih njihovi neprijatelji uništavaju. Da bi se probudila ta strast, ne treba se ubuduće obraćati velikodušnosti arijevacu: ta vrlina i kod najboljeg iščezava. Ali bilo bi poželjno predstaviti svakome da je sudbina Jevrejina njegova sudbina. Nijedan Francuz neće biti slobodan sve dok Jevreji ne budu u potpunosti uživali svoja prava. Nijedan Francuz neće biti siguran sve dok i jedan jedini Jevrejin, u Francuskoj i u celom svetu, bude morao da strahuje za svoj život.

UZ TEMU: JEDNOSTAVNI LJUDI, IZUZETNA DELA

SPASENIJE PRICA – DIREKTOR ŠKOLE¹⁰¹

Davne 1838. godine osnovana je Prva beogradska gimnazija. U to vreme se nije tako zvala, nije bilo potrebe jer je bila jedina gimnazija u Beogradu; epitet prve je dobila kasnije, kada su otvorene i druge gimnazije.

Tek 1939. godine, sto godina kasnije, gimnazija je dobila i svoju zgradu u kojoj se i danas nalazi. Prosvetna ustanova, kao što je bila Prva beogradska gimnazija, sve vreme je čuvala visok obrazovni renome. U njoj su učili budući naučnici, umetnici, ministri, vojskovođe. Godine 1940. Spasenije Prica, direktor škole, našao se pred nerešivim problemom, morao je da sprovede Uredbu o upisu u škole lica jevrejskog porekla. Numerus clausus, kako je Uredba „popularno” nazvana, odnosio se na ograničen broj učenika jevrejske vere koji su školske 1940/41. godine mogli da se upišu u prvi razred u škole

Kraljevine Jugoslavije. Uredba se nije odnosila jedino na Banovinu Hrvatsku. Iako je Uredba potekla od ministra prosvete dr Antona Korošeca, nju je prihvatila vlada, koja je u većini bila naklonjena Hitlerovskoj koaliciji. Donošenje antijevrejskih dekreta o ograničenom upisu jevrejske dece u škole i zabrani trgovanja hranom bio je samo prvi ustupak koji je učinjen budućem okupatoru.

Direktor Prica nije imao ništa protiv Jevreja, ali nije znao kako da im pomogne. Geršon Kapon, Jevrejin, bio je učenik četvrtog razreda i na njega se uredba nije odnosila. Jedanaest učenika jevrejske vere upisalo se 1940. u prvi razred u Prvu mušku realnu gimnaziju. U devet drugih škola, upisano je dvanaestoro jevrejske dece, sve ukupno dvadeset i troje. Oko sedamdeset učenika Jevreja, koji nisu mogli da se upišu u državne škole, nastavilo je obrazovanje u, na brzinu osnovanoj, Jevrejskoj gimnaziji. Intelektualci, javni radnici, posebno u Beogradu, javno su protestovali zbog nehumanog i diskriminatornog dekreta. No, to nije pomoglo, solidarnost sa jevrejskom decom praktično je pokazalo šest profesora nejevreja, od ukupno devet, koji su se prihvatili da obrazuju decu u novoosnovanoj Jevrejskoj školi.

Knez Pavle Karađorđević, kraljevski namesnik bio je naklonjen Velikoj Britaniji, ali je posle sastanka sa Hitlerom, 1939. godine poverovao da Nemačka nema teritorijalnih pretenzija prema Kraljevini Jugoslaviji i dozvolio je 1941. godine da se potpiše pristup Trojnom paktu. Zbog

100 Sartr Ž.P. *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Paideia, Beograd, 2009 str. 133-135.

101 Fogel, M, Ristović, M, Koljanin, M, *Pravednici među narodima – Srbija*, Jevrejska opština Zemun, 2010, str. 74-76.

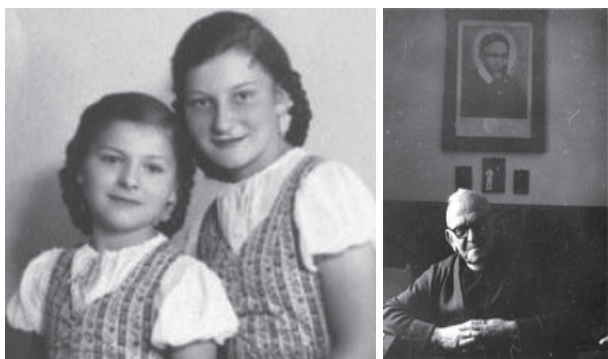
potpisivanja pakta, 27. marta 1941. godine, buknuo je na ulicama Beograda nezapamćen protest. Izvršen je državni udar, pala je vlada. To je bio kraj iluzija o prijateljstvu sa tada najjačom silom u Evropi, Nemačkom, ali i kraj školske godine za sve đake. Hitlerova odmazda zbog odbacivanja Trojnog pakta bila je nemilosrdna. Otvoreni grad Beograd bombardovan je 6. aprila 1941. godine. Za kratko vreme kapitulirala je Kraljevina Jugoslavija, a Nemci su uveli vojnu upravu. Počeo je progon Jevreja i komunista, koji su optuženi za sve nevolje sveta. Jevreji su bili posebno pogođeni antijevrejskim propisima, a onda i odvođenjem u logore i masovnim likvidacijama. Fašisti su se trudili da što pre reše jevrejsko pitanje, a to je značilo uništenje celog jednog naroda.

Geršonov brat Rahamim nije gubio vreme, odmah posle kapitulacije, uspeo je da pobegne u Split, koji je bio pod italijanskom upravom. Italijani su imali blaži stav prema Jevrejima i mnogi Jevreji su se trudili da stignu do spasonosne teritorije pod njihovom upravom. Rahamim je tajnom vezom uspeo da javi bratu da postoji mogućnost da Jevreji, koji su rođeni na teritorijama koje su potpale pod italijansku okupaciju, budu repatrirani u Italiju. Geršon je nosio na rukavu žutu traku i svakodnevno odlazio na prinudni rad. Jedini dokument koji je posedovao bila je đačka knjižica, ali je u njoj pisalo da je rođen u Beogradu i da je mojsijeve vere. Odlučio se da malo prepravi podatke iz knjižice. Izbrisao je Beograd i napisao da je rođen u Splitu, kad je počeo da briše versko određenje, shvatio je da je toliko sve zabrljao da bi se i iz aviona videlo da je prepravljao podatke. Vraćajući

se sa prinudnog rada na Dorćol, u stan gde se smestila njegova porodica, pošto su bili izbačeni iz svog stana, prolazio je pored svoje škole, Prve muške gimnazije. U trenutku je doneo odluku i kad nikog nije bilo u blizini uleteo je u školu. Na trenutak zbunjen, ne znajući kome da se obrati, odlučio se da ode pravo do direktora škole, Spasenije Price. U kancelariji se sa direktorom nalazio i profesor Pijuk, njegov pomoćnik.

Geršon je pokazao upropašćenu đačku knjižicu i zamolio direktora da mu izda novu. *Samo*, - dodao je Geršon, - *ako može umesto u Beogradu da u knjižici piše da sam rođen u Splitu*. Direktor Prica je shvatio o čemu se radi. *Idi i donesi novu knjižicu*, rekao je direktor. *Ali, gde to ja mogu kupiti*, mucao je Geršon. *Sada, na kraju školske godine*, pokazivao je žutu traku na rukavu. Direktor je pomilovao Geršona po kovrdžavoj kosi i upitno pogledao pomoćnika. Profesor Pijuk je odmah počeo da pretura po fijoci svoga stola. Našao je novu, u plavo ukoričenu đačku knjižicu. *Sedi tu i piši*, rekao je direktor. *Kaponi Georgio... znaš, to zvuči verodostojnije za Italijane, nego Kapon Geršon. Piši dalje: učenik IV razreda, rođen u Splitu, vere katoličke*. Pomoćnik je upisao ocene, udario pečat, a direktor je stavio svoj potpis. *Evo dečko, i srećno. Čuvaj se!* – direktor i pomoćnik su ispratili Kaponija sa spasonosnim dokumentom u ruci. Dokument je stvarno bio spasonosan. Geršon je bez problema stigao u Split. Pobegao je od fašističkog pogroma i ostao živ. U znak sećanja na humani čin direktora Price zadržao je Geršon prezime Kaponi. Spasenije Prica proglašen je 1991. godine za Pravednika među narodima.

ANDREJ TUMPEJ I BREDA KALEF¹⁰²

Tog dana u Beogradu, u martu 1942. ispraznili su jevrejsku bolnicu i sve ubacili u taj kamion. Tek posle smo saznali da je to bila jedna od onih zloglasnih pokretnih gasnih komora. Beogradska porodica Kalef polako je nestajala u nacističkoj ratnoj mašini. Odveli su stare, odveli su mlade, odveli su čitave familije.

Majka nas je povela u crkvu na Banovom brdu i pokucala na vrata, otvorio nam je sveštenik Andrej Tumpej. On je bio Slovenac, katolik. Moja majka mu je rekla „Možete li da nam pomognete?“ Otac Tumpej nas je pogledao i odgovorio: „Naravno, obećavam da ću učiniti sve što mogu da vas zaštitim“. Otac Tumpej nam je dao lažne papire: moje ime, Rahela, postalo je Breda, a moja sestra Matilda je dobila ime Lidija. Uzele smo devojačko prezime moje majke jer ona nije bila Jevrejka.

U to vreme krile smo se na tavanu. A šta je otac Tumpej tražio od nas da radimo dok smo se skrivale? Tražio je da pevamo i mi smo pevale... Svakog dana dečaci koji su dolazili u crkvu i mi devojke iz crkve skupljali smo se i pevali i pevali... iz sveg srca... tako smo ustvari terali strah i zaboravljali glad. Otac Tumpej mi je jednom prilikom rekao: „Breda, ti imaš divan glas i trebalo bi da postaneš pevačica“.

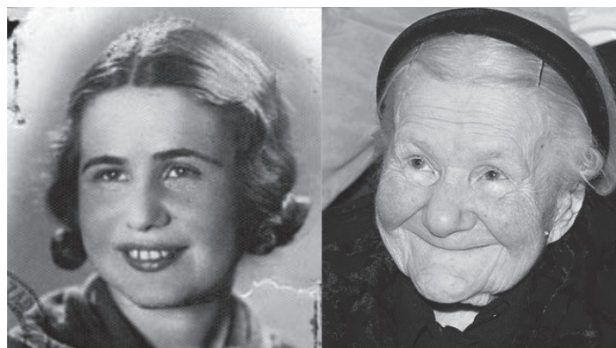
¹⁰² Odlomak iz dokumentarnog Centropinog filma *Matilda Kalef –Tri obećanja – transkript*. Film je dostupan na adresi: https://www.youtube.com/watch?v=vL_MjZoAWmI (pristupljeno 11. decembra 2016).

U oktobru 1944. Titovi partizani i Sovjetska armija oslobodili su Beograd i mi smo mogle da se vratimo kući. Nažalost, naša kuća je bila nacionalizovana, tamo je već neko živeo i mnogo godina bilo nam je dozvoljeno da koristimo samo jedan mali deo ove kuće. Matilda i ja pokušale smo da nastavimo svoje živote, bile smo jedine preživjele iz porodice Kalef. Naša majka je imala devedeset godina kada je dočekala da joj njena kuća u ulici Gospodar Jovanovoj srećom bude restituisana.

Ja nisam mogla da odustanem od imena koje mi je dao otac Tumpej. Došla sam kod njega kao Rahela ali kako me je on zvao Breda, odlučila sam da zadržim to ime – on mi je dao više nego samo ime – dao mi je život. A šta sam ja uradila sa životom? Udala sam se za Branislava Simonovića 1958. i dobila sam kćer Simonidu. Onaj savet koji mi je dao otac Tumpej prihvatila sam i mogu da kažem da sam zbog toga beskrajno srećna.

Breda Kalef postala je jedna od najpoznatijih mecosoprana Srbije. Pevala je u Onjeginu u Tel Avivu, nastupala sa Plasidom Domingom, Frankom Korelijem, bila je Karmen u Beogradu i Tel Avivu i u drugim gradovima. Otac Tumpej je umro 1974, ali Breda Kalef je znala da ima još jedno obećanje da održi, obećanje koje je zadala sebi – da će sve učiniti da otac Tumpej od jevrejskog naroda dobije najveće priznanje. Breda se obratila Jad Vašem, muzeju Holokausta u Izraelu, svojom pričom i molbom da se ocu Tumpeju dodeli medalja Pravednika među narodima – posebno priznanje koje se daje onima koji su rizikovali život kako bi spasili Jevreje tokom Holokausta. Ne zadugo posle toga Breda i Matilda dobile su vest – Otac Tumpej će dobiti ovu nagradu.

IRENA SENDLER – MAJKA HRABROST (1910-2008)¹⁰³

Mnogo godina nakon rata, Irena Sendler, sedokosa, ljubazna i otesita starica živela je skromnim i povučenim životom u svom stanu u Varšavi, skoro zaboravljena, sve do 2000. godine. Tada su četiri studentkinje iz Kanzasa (Uniontown High School) sa svojim nastavnikom (Norman Conard) pobedile na državnom literarno-istorijskom takmičenju tako što su napisale esej „Život u tegli“ (Life in Jar), opisujući Ireninu herojsku akciju i učinivši je dostupnom širokoj publici. Nakon toga snimljen je i film *Hrabro srce Irene Sendler*. Šta je to značajno Irena uradila?

U vreme okupacije Poljske 1939. Irena je imala 29 godina. Radila je kao stariji administrator u vašavskom Odeljenju za socijalnu pomoć koji je upravljao narodnim kuhinjama u svim delovima grada. Ona i njena organizacija već su pomagali Jevrejima i načinili su oko 3.000 falsifikovanih dokumenata. Ova aktivnost je bila veoma opasna, budući da su Nemci u Poljskoj pretili smrću svima koji

bi sakrivali Jevreje, što nije bio slučaj u svim drugim zemljama okupirane Evrope. U novembru 1940. situacija se pogoršala, 400.000 je saterano u mali prostor Varšavskog geta. Loši higijenski uslovi, nedostatak hrane i lekova rezultirali su brojnim epidemijama i visokom stopom smrtnosti. Pridružila se Savetu za pomoć Jevrejima (Zegota) koji je organizovao Poljski pokret otpora. Savet je osnovan u jesen 1942. nakon što je 280.000 Jevreja deportovano iz Varšave u logor Treblinku. Većina Jevreja u Varšavi već je bila ubijena. Ali Savet je igrao ključnu ulogu u spasavanju onih koji su preživeli ogromne deportacije. Savet se pobrinuo za hiljade Jevreja koji su pokušavali da prežive u bekstvu, tražeći skrovišta i medicinsku pomoć.

Irena je tražila i dobila dozvolu od Odeljenja za kontrolu zaraza da, kao socijalna radnica, ulazi u geto. Svakoga dana posećivala je geto, ostvarujući kontakte i donoseći hranu, lekove i odeću. Ali, svedno, ljudi su umirali od izgladnelosti i bolesti. Irena je odlučila da pokuša da omogući jevrejskoj deci da izađu iz nehumanih uslova geta.

Za Irenu, najmučniji zadatak je bio ubediti roditelje da se odvoje od svoje dece. S druge strane, bilo je isto tako teško naći porodice koje će rizikovati svoje živote i udomiti jevrejsku decu po izlasku iz geta. Irena je uspela da regrutuje po jednu osobu iz svakog od 10 gradskih centara u okviru Centra za socijalnu pomoć. Omogućila je izdavanje hiljade lažnih dokumenata sa

¹⁰³ Prema tekstovima: *Irena Sendler – Majka Hrabrost koja je spasila 2500 dece*, Bašta Balkana, <http://www.bastabalkana.com/2010/06/irena-sendler-majka-hrabrost-koja-je-spasila-2500-dece/> (pristupljeno 11. decembra 2016) i *Irena Sendler – Rescue of Jews, The Unsung Heroines: Stories of Courage*, http://www.annefrank.dk/rescuers/new_page_2.htm (pristupljeno 11. decembra 2016).

falsifikovanim potpisom. Prema nepouzdanim izvorima, uspjela je da prokrijumčari oko 2.500 jevrejske dece i dala im, privremeno, novi identitet. Neka deca su prokrijumčarena u torbama, neka u vrećama za đubre, ili u vrećama za posmrtnike. Neka su stavljena u pakete sa različitim robom, a neka u gajbe za povrće. Mehaničari su krijumčarili bebe u kutijama za alat...

Irena, čije je ilegalno ime bilo Jolanta, koristila je svoje kontakte u sirotištima i institucijama za nezbrinutu decu. Mnoga deca su poslata u sirotište „Rodzina Maria“ u Varšavi ili monahinjama u verske institucije, poput Turkovica u blizini Lublina. Tačan broj spasene dece ostao je nepoznat. Irena je zapisivala i kodirala svako dete, njegovo pravo i lažno ime, kako bi sačuvala njihov identitet. Ove zapise sa kodiranim imenima sakrivala je u tegli koju je zakopala na skrovitom mestu, nadajući se da će neko jednoga dana iskopati teglu, locirati decu i informisati ih o njihovoj prošlosti.

Dvadesetog oktobra 1943. Irena je uhapšena, zatvorena i mučena. Uspela je da sakrije inkriminišuće dokaze. Osuđena je na smrt i poslata u zatvor Pavijak. Članovi „Zegote“ uspeali su da potplate naciste da odlože njenu egzekuciju, a zatim su organizovali i njeno bekstvo.

Godine 1965. Jad Vašem je Ireni Sandler dodelio medalju Pravednika među narodima, a drvo zasađeno u njenu čast nalazi se na ulazu u Aleju Pravednika. Odlikovana je još mnogo puta, raznim poljskim odlikovanjima i od brojnih jevrejskih organizacija širom sveta; proglašena je počasnim građaninom Izraela i nacionalnim herojem Poljske.

„Svako dete spaseno uz moju pomoć je opravdanje mog života na planeti Zemlji, i nije titula slave“, pisala je Irena, „a nakon pola veka od pakla Holokausta njihove aveti još hode svetom i ne dozvoljavaju nam da zaboravimo“. „Morala sam učiniti više“, govorila je, „ta žalost će me pratiti do kraja života“.

UZ TEMU: OSLOBOĐENI?

NIKADA¹⁰⁴

... Nikada neću zaboraviti tu prvu noć u logoru koji je moj život pretvorio u noć, dugu i bezizlaznu.

Nikada neću zaboraviti taj dim.

Nikada neću zaboraviti majušna lica dece čija sam tela video kako se pretvaraju u kolutove dima pod prigušenim plavetnilom neba.

Nikada neću zaboraviti te plamenove koji su zauvek progutali svu moju Veru.

Nikada neću zaboraviti tu noćnu tišinu koja me je zauvek oslobodila želje da živim.

Nikada neću zaboraviti te trenutke koji su ubijali moga Boga i moju dušu i opustošili moje snove. Nikada to neću zaboraviti, čak i ako me osude da živim onoliko dugo koliko i sam Bog. Nikada.

104 Vizel, *Noć*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988.str. 35.

KADA SAM ČULA ZA SLOBODU, BILA SAM I VEOMA UPLAŠENA¹⁰⁵

Eva Braun, rođena 1927. godine u Slovačkoj, deportovana je u logore Aušvic i Rajhenbah i radila je u fabrikama Filips i Telefunken. Oslobođili su je pripadnici američke vojske u Salcedelu.

Probudili smo se ujutru i svuda je bila apsolutna tišina. Osmatračnica je bila prazna. SS-ovci su nestali. Iznenada smo čuli buku sa puta. Bili smo vrlo slabi. Samo smo sedeli oko bloka. Nismo mogli da se pomerimo, ali su se neke devojke usudile da izađu napolje. Tenkovi i kola su prilazili. Mogli smo da ih čujemo. Bili smo prestravljeni misleći da se Nemci vraćaju. A onda je neko uzviknuo da su to Amerikanci. Amerikanci su došli i oslobodili nas.

...Sloboda... Bili smo ushićeni. Članovi moje grupe su bili suviše slabi da bi mogli da izađu i pozdrave vojnike. Bilo je to previše za nas. Bili smo iznureni, iscrpljeni, nismo mogli da se pomerimo. Čak i takvi, svi smo otišli do vojnika koji su nam podelili obroke. Upozorili su nas da ne jedemo proždrljivo jer bi nas to moglo ubiti. Polako smo ustajali i prilazili da dobijemo malo hrane.

Tokom čitavog rata molili smo se za slobodu, i eto nje iznenada. Slobodni ste! Ali nakon što sam svarila tu ideju o slobodi, shvatila sam da sam se zapravo sve vreme nadala da ću videti oca, čak sam se usudila da se nadam da ću možda, uprkos svemu, videti i majku. Duboko u sebi znala sam da je to skoro potpuno nerealno, ali sam bila sigurna da ću videti oca. Ali ipak, sumnjala sam i počela da shvatam da se to možda neće desiti.

Kada sam čula za slobodu, bila sam i veoma uplašena. Šta bismo mogle da zateknemo? Preživeli smo i morale smo da se vratimo u civilizaciju, ali kako da se ponašamo u normalnom svetu? Bile smo dve mlade devojke koje nisu imale ništa. Ko bi se brinuo o nama? Šta bismo radile?

Uzbuđenje je bilo prisutno, ali su nam osećanja bila pomešana. Bile smo uplašene. Teško je opisati i objasniti ta osećanja straha i radosti u isto vreme. To je bila naša sledeća faza. Sada, posle oslobađanja, šta ćemo da radimo? Nismo imale ništa. Plašile smo se da možda nemamo nikoga više na svetu. Bio nam je potreban neko da se stara o nama i da nas pazi. A ja sam se u velikoj meri starala o svojoj mlađoj sestri i još jednoj devojci. Više od svega sam želela da neko brine o meni i da me oslobodi tereta brige o devojčkama, da ne bih morala da budem odgovorna, da imam zaštitu neke odrasle osobe. Teško je to objasniti, ali samo sam htela da neko pazi na mene, htela sam nekoga na koga mogu da se oslonim. Ispostavilo se da je sloboda prilično relativan pojam.

Briga o budućnosti mi je bila veliki teret. Morale smo da izgradimo svoju budućnost, ali kako se budućnost gradi?

Pitanja za razgovor: Kako su se ljudi osećali kada su Amerikanci stigli i oslobodili ih? U kakvom su stanju bili? Čemu se Eva nadala sve vreme? Da li su njena očekivanja bila realna? Zašto je bila uplašena? Šta joj je bilo potrebno, šta je želela? Zbog čega je bila zabrinuta?

Pitanja za razgovor: Kako su se ljudi osećali kada su Amerikanci stigli i oslobodili ih? U kakvom su stanju bili? Čemu se Eva nadala sve vreme? Da li su njena očekivanja bila realna? Zašto je bila uplašena? Šta joj je bilo potrebno, šta je želela? Zbog čega je bila zabrinuta?

NIKADA NISAM SAZNALA IME SVOJE MAJKE¹⁰⁶

U subotu je na Menhetnu, u hotelu Meriot gde su odseli, trebalo da počne međunarodni skup *The First International Gathering of Hidden Children During World War II*, okupljanje dece koja su odrasla pod tuđim imenima, koja su odrasla i spasena pod neobičnim okolnostima. Prisustvovalo je oko dve hiljade ljudi, kako je zabeleženo, „uglavnom pedesetogodišnjaka”.

Priče koje su saopštavali učesnici skupa bile su tužne, često gotovo neverovatne, a spasenje ravno čudu. Jedna devojka iz Poljske ispričala je kako ju je majka bacila u Vislu sa mosta Ponjatovskog kada su ih nacisti vodili u logor. Izvukli su je neki dobri ljudi, drugi dobri ljudi su je prihvatili i othranili, a majku više nikada nije videla. Drugu je majka uvila u čebe i ostavila na trotoaru.

¹⁰⁵ Iz svedočenja Eve Braun, prema: Kleiman, Y. i Springer-Aharoni, N. (priř.), *The Anguish of Liberation: Testimonies of 1945*, Jerusalem: Yad Vashem, 1995, str. 45-46. Svedočenje preživeli Eve Braun dostupno na adresi http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20202594.pdf (pristupljeno 1.12.2017).

¹⁰⁶ David, F. *Kuća sećanja i zaborava*, Laguna, Beograd, 2015, str. 89-92.

- Ležala sam tako tri dana, niko nije smeo da me podigne jer su znali da sam jevrejsko dete. Hranio me je nemački žandarm. Dolazio je nekoliko puta dnevno sa flašom mleka, objašnjavao je da ne može da me ubije jer i sam ima kod kuće dvomesečnu bebu. Onda me je ipak uzela jedna dobra žena i pobešla je sa mnom na selo, gde me je sakrila.

I tako su se ređale priče. Svako ko je došao na skup imao je svoju. Neki su plakali dok su govorili, drugi su plakali dok su slušali. Jedna žena je rekla: - Mene su dobri ljudi uzeli iz bolnice u Garvolinu. Znali su da sam jevrejsko dete koje je neko tu ostavio. Ko, nikada se nije saznalo. Nikada nisam saznala ime svoje majke, ime svoga oca.

Francuskinja Mišel jecajući je ispričala kako su je roditelji kada je počela racija sakrili u podrum i naredili joj

da ne pušta glasa od sebe. Tako je provela dva dana i dve noći dok je nisu pronašli susedi koji su je odveli na selo. Preživela je, a likovi oca i majke ostali su joj tek u maglovitom sećanju jer je tada imala samo tri godine.

Javila se Marija Demajo:

- Moja majka je bila u kući sa mnom i sa mojom sestrom. Došao je žandarm sa nalogom da je privede. Majka je počela da pakuje najnužnije stvari. Žandarm nije mogao da se uzdrži, rekao je: „Vi ne znate kuda vas odvođe? Bar decu sakrijte. Tako imaju šansu da prežive, možda ih susedi prihvate“. Majka je brzo donela odluku, ostavila je stan i u njemu nas dve, mene od dve godine i svoju sestru od četiri...

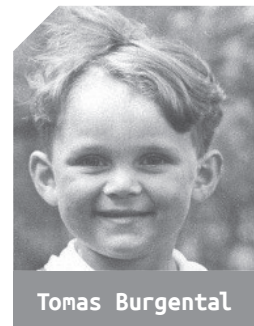
Pitanja za razgovor i diskusiju: Šta je bio razlog okupljanja „pedesetogodišnjaka“ u hotelu Meriot? Šta je ono što povezuje te ljude? Da li smo saznali nešto o njihovom životu nakon rata? Zašto se oni okupljaju i pričaju o nečemu što se dogodilo pre pedeset godina, dok su bili deca? Zar nisu mogli da ostave prošlost iza sebe i da izgrade svoje živote u slobodi?

DECA VERUJU U BESMRTNOST¹⁰⁷

Povremeno me pitaju jesam li ikada patio od takozvanog „sindroma preživelih“, koji navodno pogađa neke ljude koji se samooptužuju što su ostali živi dok toliko drugih, naročito članova njihovih porodica, nije. Sindrom preživelih nagnao je ljude na samoubistvo i ostavio druge s ozbiljnim psihičkim teškoćama. Nikad nisam iskusio ovakvo osećanje. Ne znam zašto, ali ako bih o tome morao da razmišljam, odsustvo ovih simptoma pripisao bih instinktivnom uverenju dece u njihovu besmrtnost i pravo da žive. Možda sam, zato što sam mislio da život dugujem čistoj sreći, počeo da gledam na preživljavanje i nepreživljavanje kao na igru na sreću nad kojom nemam kontrole i stoga ne snosim odgovornost za njen ishod. Kako inače objasniti činjenicu da se nisam zarazio difterijom iako sam spavao u istom ležaju s drugom koga je usmrtila ta vrlo zarazna bolest? Mogli bismo se saglasiti, naravno, da je moje oslanjanje na sreću – da bih objasnio to što sam preživeo – isto tako nekakav odbrambeni mehanizam protiv muka koje izaziva sindrom preživelih.

Takođe sam se povremeno pitao zašto mogu da govorim i pišem vrlo slobodno i uglavnom bez emocija o svojim logorskim iskustvima dok ne mogu da gledam filmove o Holokaustu ili čitam knjige koje se njime bave. To ne znači da je pisanje ovih sećanja bio poduhvat bez osećanja.

U nekim trenucima morao bih da se saberem pre no što nastavim opisujući, na primer, ponovni susret s majkom ili ubistvo Uceka i Zarenke. Međutim, priča je uglavnom navirala iz mene i, mada sam se bojao da će se neke od noćnih mora iz Aušvica povratiti kada počnem da se prisećam naok odavno zaboravljenih epizoda, ovo se nije desilo.

S druge strane, kada su moja deca od moje majke zatražila da zapiše neka svoja sećanja na Holokaust, pokušala je ali je posle nekoliko stranica morala da odustane. Kasnije mi je rekla da bi, čim bi počela da piše, počela da plače i ne bi mogla da nastavi. Međutim, o tim događajima mogla je sasvim slobodno da govori. Kako objasniti ove čudi naše svesti? Naravno, Holokaust ju je lišio najboljih godina života i, dok je srazmerno ugodno živela posle rata, to nije bio normalni srećni život kojim bi živela i kojem se nadala. Čim bi počela da za svoju unučad zapisuje svoja ratna iskustva svakako bi oživljavala potisnuta osećanja o sopstvenom gubitku. Moja prošlost stvarno nije uticala na isti način na moju budućnost.

107 Burgental, T. *Dete sreće. Sećanje dečaka koji je preživeo Aušvic*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010, str. 162-163.

KOMŠIJE KOJIH VIŠE NEMA¹⁰⁸

Slikar i književnik Zuko Džumhur je opisao potresnu, prvu službu posle oslobođenja koja je održana u aškenaskoj sinagogi, jedinom preostalom jevrejskom hramu u Beogradu, koja je od početka rata, služila kao javna kuća za nemačke vojnike: „U stravično unakaženim prostorijama dugo skrnavljenog hrama zatekao sam malu grupu uplakanih i izbezumljenih od bola žena u dronjcima. Među tim nesretnim ženama bila su samo dvojica ili trojica starijih muškaraca, još uvek pometenih od velikih strahova koje su tek preživjeli. To su bili beogradski Jevreji, njihove žene i rodbina što su došli da prisustvuju ovoj tužnoj svečanosti. Stajao sam među njima pognute glave misleći na sve strahote kroz koje smo svi, a naročito Jevreji prošli tih strašnih ratnih godina nacističkog zla i bezumlja“. To su bili retki preživeli koji su se tokom rata krili u samom gradu, kojima su se pridružili, sledećih meseci njihovi sunarodnici skriveni po selima i gradovima u unutrašnjosti, da zajedno pokušaju da ožive teško osakaćenu jevrejsku zajednicu, koja je prošla kroz najgora iskušenja u svojoj dve hiljade godina dugoj istoriji na ovom prostoru.

Tokom četiri ratne godine, 1941-1945, jevrejska zajednica na teritoriji Kraljevine Jugoslavije bila je izložena merama brutalne antisemitske politike okupacionih vlasti i domaćih kolaboracionista. Ubijeno je u logorima u Jugoslaviji ili je izgubilo život posle deportovanja u koncentracione i logore smrti na teritoriji Nemačke ili Poljske preko 80% članova njene zajednice. Jugoslovenski Jevreji su kao taoci bili i žrtve masovnih streljanja na stratištima na kojima su ubijani sa pripadnicima drugih nacionalnosti. Od ukupno oko 82.000 Jevreja koji su živeli u Jugoslaviji

do početka Drugog svetskog rata preživelo je samo njih 15.000 skrivajući se, menjajući identitet, bežeći iz jedne u drugu okupacionu zonu. U srazmerno velikom broju (4.572) jugoslovenski Jevreji su se priključili partizanskom pokretu otpora i borili se u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Preživeli su i muškarci koji su kao oficiri i vojnici Jugoslovenske vojske rat proveli u zarobljeničkim logorima, kao i oni članovi jevrejske zajednice koji su se našli u logorima za internaciju na italijanskoj teritoriji. Malobrojni su bili oni, koji su uspeali da se domognu neke od neutralnih evropskih država ili odatle stignu do još udaljenijih (i sigurnijih) prekomorskih destinacija. I hladan govor brojeva dovoljno upečatljivo govori o obimu stradanja Jevreja u Srbiji. Tako je kraj rata doživelo samo 1.115 članova beogradske zajednice, što je činilo svega oko 16% njenog predratnog stanja (od ukupno 11.870). Neke druge, u unutrašnjosti Srbije i u Banatu, su bile u potpunosti uništene. Iza njih su ostala samo napuštena groblja i sećanja sugrađana na „komšije, kojih više nema“.

TRI DANA POSLE¹⁰⁹

Tri dana posle oslobođenja Buhenvalda, ja se razboleoh: otrovao sam se. Prebačen sam u bolnicu i tamo sam proveo dve nedelje lebdeći između života i smrti. Jednoga dana sam uspeo da se pridignem, pošto sam skupio svu snagu. Želeo sam da se pogledam u ogledalo koje je visilo na zidu preko puta mene. Nisam video svoj lik još od izlaska iz geta.

Sa dna ogledala me je posmatrao leš. Zauvek sam sačuvao njegov pogled u svojim očima.

108 Ristović, M. „Jevreji u Srbiji u Drugom svetskom ratu“, u: Fogel, Ristović, Koljanin, M. *Pravednici među narodima – Srbija*, str. 224.
109 Vizel, E. *Noć*, Izdavačka radna organizacija Rad, Beograd, 1988. str. 107.

UZ TEMU: MOŽE LI DA SE PONOVI? MOŽE LI NAMA DA SE DOGODI?

CIVILIZACIJA I DIVLJAČKA OKRUTNOST¹¹⁰

To je krajnja lekcija Holokausta... On je svedočanstvo o *napretku civilizacije*... Svet logora smrti i društvo koje on rađa otkrivaju onu mračnu stranu judeo-hrišćanske civilizacije koja se progresivno intenzivira. Civilizacija znači ropstvo, ratove, eksploataciju i logore smrti. Ona takođe znači i medicinsku higijenu, uzvišene religiozne ideje, prelepu umetnost i izuzetnu muziku. Pogrešno je razmišljati da su civilizacija i divljačka okrutnost antiteze. U naše vreme okrutnostima, kao i mnogim drugim aspektima našeg sveta, daleko se efektivnije upravlja nego ikada ranije. One nisu i neće prestati da postoje. I kreacija i destrukcija neodvojivi su aspekti onoga što nazivamo civilizacijom.

IZOBLIČENI NAUČNI DUH MODERNE I DRUŠTVENI INŽENJERING¹¹¹

Aušvic je bio svetovni produžetak modernog sistema fabrika. Umesto da proizvode robu, sirovi materijal su bila ljudska bića a konačni proizvod smrt; dnevne jedinice su pažljivo ubeležavane na kartama menadžera produkcije. Dimnjaci, simboli modernog sistema fabrike, izbacivali su oštar dim spaljenog ljudskog tela. Brilljantno organizovan sistem železnica moderne Evrope prevezio je novu vrstu sirovog materijala u fabrike. To je rađeno na isti način kao i sa bilo kojim drugim teretom. U gasnim komorama žrtve su udisale otrovni gas dobijen iz kuglica kiseline koje je proizvela napredna hemijska industrija Nemačke. Inženjeri su dizajnirali krematorijume; menadžeri su dizajnirali sistem birokratije koji je radio sa poletom i efikasnošću na kojoj bi im nazadnije nacije mogle pozavideti. Čak je i sam obuhvatni plan bio odraz modernog naučnog duha koji je izobličen. Bili smo svedoci upravo masivne šeme društvenog inženjeringa.

HOLOKAUST JE TEHNOLOŠKO DOSTIGNUĆE INDUSTRIJSKOG I ORGANIZACIONO DOSTIGNUĆE BIROKRATSKOG DRUŠTVA¹¹²

Moderna civilizacija nije bila dovoljan uslov za Holokaust, ali je sigurno bila nužan uslov za njega. Bez nje bi Holokaust bio nezamisliv. Upravo je racionalni svet moderne civilizacije učinio Holokaust mislivim. Nacistička masovna ubistva evropskih Jevreja nisu bila samo tehnološko dostignuće industrijskog društva, već takođe i organizaciono dostignuće birokratskog društva.

MAŠINERIJA DESTRUKCIJE I MORALNA NEVIDLJIVOST¹¹³

Kada je rane 1933. godine prvi državni službenik upisao prvu definiciju „ne-arijevskog“ u statut državne službe, sudbina evropskih Jevreja bila je zapečaćena... Mašinerija destrukcije, dakle, nije bila strukturalno različita od organizovanog nemačkog društva u celini. Mašinerija destrukcije bila je organizovana zajednica u jednoj od svojih posebnih uloga. (...) Mora se imati na umu da većina učesnika genocida nije pucala u jevrejsku decu niti puštala gas u gasne komore. Većina birokrata je sastavljala memorandume, švrljala mastilom, pričala telefonom i učestvovala na konferencijama. Mogli su uništiti čitave narode sedeći za svojim stolom. Ukoliko su i bili svesni krajnjeg proizvoda svog prividno neškodljivog poslovanja, takvo znanje je u najboljem slučaju ostajalo u dubokim pragovima njihove svesti. Bilo je teško uočiti uzročne veze između njihovih postupaka i masovnih ubistava. (...)

Nemački zločinac nije bio posebna vrsta Nemca. Znamo da je već sama priroda administrativnog planiranja, zakonodavnih struktura i budžetskog sistema uklonila specijalni odabir i specijalnu obuku kadrova. Svaki pripadnik Redarske policije mogao je biti čuvar u getu ili u vozu. Svaki pravnik u Glavnoj upravi sigurnosti Rajha po pretpostavci je bio sposoban za vođstvo u pokretnim jedinicama za ubijanje; svaki finansijski ekspert iz Glavne ekonomsko-administrativne uprave predstavljao je prirodan izbor za službu u logoru smrti. Drugim rečima, sve potrebne operacije ispunjavane su kadrom koji je bio na raspolaganju. Pa kako su onda ovi obični Nemci transformisani u nemačke počinioc masovnog zločina? Prema Kelmanu, moralne inhibicije protiv nasilja i zverstva teže da se urušavaju kada su, pojedinačno ili skupno, ispunjena tri uslova: nasilje je *autorizovano* (zvaničnim zapovestima koje dolaze od legalno izabranih tela), dela su *rutinizovana* (praksom kojom vlada zakon i tačnom specifikacijom uloga), i žrtve nasilja su *dehumanizovane* (ideološkim definicijama i indoktrinacijom).

110 Ričard Rubenstein, citirano prema: Bauman, Z., „Sociologija posle Holokausta“, *Treći program Radio Beograda* 127-128, III-IV/2005: 279.

111 Henri Fajngold, citirano prema: Bauman, Z., „Sociologija posle Holokausta“ *Treći program Radio Beograda* 127-128, III-IV/2005: 278.

112 Kristofer Branuning, citirano prema: Bauman, Z., „Sociologija posle Holokausta“ *Treći program Radio Beograda* 127-128, III-IV/2005: 284.

113 Raul Hilberg, citirano prema: Bauman, Z., „Sociologija posle Holokausta“ *Treći program Radio Beograda* 127-128, III-IV/2005: 279, 291

MODERNA, NAUČNA RACIONALNOST I HOLOKAUST¹¹⁴

Ni na jednoj tački svog dugog i mučnog puta Holokaust nije došao u sukob sa principima racionalnosti. „Konačno rešenje” se ni na jednoj tački nije sukobilo sa racionalnom potragom za efikasnom i optimalnom implementacijom cilja. Naprotiv, *ono je izraslo iz izvorno racionalne brige, i generisala ga je birokratija verna svojoj formi i svrsi*. Znamo za mnoge masakre, pogrome, masovna ubistva, koji zaista nisu daleko od genocida i koji su ostvareni bez moderne birokratije, veština i tehnologija koje ona zahteva, naučnih principa njene unutrašnje uprave. Međutim, Holokaust se očigledno ne može ni zamisliti bez takve birokratije. Holokaust nije bio iracionalan izliv još-uvek-nedovoljno-iskorenjenih ostataka predmodernog varvarstva. On je bio legitimni stanar kuće moderne – zapravo, onaj koji nigde drugde ne bi bio kod kuće. (...)

Ovu situaciju mnogo ozbiljnijom čini svest o tome da ako se moglo desiti u tako masovnim razmerama negde, onda se može desiti bilo gde; sve je u domenu ljudskih mogućnosti, i svidelo nam se to ili ne, Aušvic proširuje univerzum svesti isto koliko i sletanje na Mesec. Anksioznost se teško može stišati u svetlu činjenice da zaista nije nestao ni jedan od društvenih uslova koji je Aušvic učinio mogućim i da nisu preduzete nikakve delotvorne mere da se spreče takve mogućnosti i principi koji generišu katastrofe nalik Aušvicu.

Predlažem da se iskustvo Holokausta, koje su sada temeljno istražili istoričari, sagleda kao, takoreći,

sociološka „laboratorija”. Holokaust je obelodanio i ispitao svojstva našeg društva koja nisu otkrivena i zato nisu empirijski dostupna u „nelaboratorijskim” uslovima. Drugim rečima, predlažem da Holokaust tretiramo kao redak, ali ipak značajan i pouzdan test skrivenih mogućnosti modernog društva. (...)

Ćutanje o moralu koje je nauka sama sebi nametnula napokon je razotkrilo neke od svojih manje oglašavanih aspekata kada je pitanje produkcije i raspolaganje leševima u Aušvicu artikulirano kao „medicinski problem”. Nije lako odbaciti upozorenje o krizi kredibiliteta modernog univerziteta. Kakva medicinska škola je obučila Mengelea i njegove saradnike? Kakva odeljenja arheologije su obrazovala osoblje *Instituta nasleđa predaka* na univerzitetu u Strazburu? Da se ne bismo pitali za kim zvoni ovo posebno zvono, da bismo izbegli iskustvenje da potisnemo ova pitanja kao da imaju čisto istorijski značaj, ne moramo ići dalje od analize Kolina Greja o impulsu koji se krije iza savremene trke u nuklearnom naoružanju: „Na nužan način naučnici i tehnolozi sa obe strane se utrkuju kako bi umanjili sopstveno neznanje (neprijatelj nije tehnologija Sovjeta; fizičke nepoznanice privlače pažnju naučnika)... Snažno motivisani, tehnološki kompetentni i adekvatno finansirani naučno-istraživački timovi neizbežno će proizvesti beskrajne serije potpuno novih (ili usavršenih) ideja za oružje”.

SEĆANJE NA PAD U VARVARSTVO IZMEĐU PROSVETITELJSKE RACIONALIZACIJE I KULTURNE TRIVIJALIZACIJE¹¹⁵

Aušvic nastavlja da postoji jer društveni uslovi neprestano reprodukuju indiferentnost prema društvenom tlačenju, sadašnjosti i nekadašnjoj patnji. Ali sadržina antisemitskih fantazija je zahvaljujući Aušvicu postala drugačija; sećanje deluje zaista preteće; fantazija se preko televizije i filma upliće u milionsko ubistvo. „Hladan i prazan zaborav”, o kojem je govorio Adorno, stvorio je psihološke osnove za beskonačnu trivijalizaciju Aušvica u industriji kulture.

Aušvic se ne može shvatiti kao „paradigma”, već on leži na kraju jednog dugog puta, koji vodi kroz evropsku istoriju i njen društveni razvoj. Razmišljanje o Aušvicu mora postati svesno da se kreće granicom pojmljivog. Neobavezno govorenje o nepojmljivom, koje se odnosi na užas, krije deo istine utoliko što sobom nosi slutnju

otpora protiv suviše racionalističkog pristupa. Aušvic tera na sećanje bez utemeljenja, na drugačiji oblik razmišljanja o društvenim odnosima. To što čovečanstvo može posle Aušvica da živi onako kako živi, čini mnoga razmišljanja zastarelima. Aušvic markira granice prosvetiteljstva. (...)

Aušvic utiče na sve što dolazi posle njega. Baš na to i ni na šta manje cilja kategorični Adornov stav „...napisati pesmu posle Aušvica, to je varvarski”. (...) Onaj ko ne poseduje svest o prošlosti prinuđen je da trpi moć prošloga. Za sećanje na Aušvic ne može biti nikakve nagrade, kao što ni za nesećanje nema kazne. Ali, naše društvo ne može se emancipovati dokle god je nesposobno da se seća Aušvica, jer se posle Aušvica odnos civilizovanog društva i varvarstva javlja u novom, surovom svetlu: pad u varvarstvo ne pretil, on se već odigrao.

114 Bauman, Z. „Sociologija posle Holokausta” *Treći program Radio Beograda* 127-128, III-IV/2005:288, 281-282, 299-300.

115 Klausen, D. *Granice prosvetiteljstva: društvena geneza savremenog antisemitizma*, Knjižara Krug, Beograd, 2003. str. 66-67, 43, 45.

HOĆE LI OVA GENERACIJA BITI POŠTEĐENA¹¹⁶

Tomas Burgental je sudija Međunarodnog suda pravde i jedan od vodećih autora i aktivista u borbi za zaštitu ljudskih prava. Kada je s porodicom počeo da beži od nadolazećeg nacizma, imao je četiri godine; kada je izbio sam rat, pet; kada je ograđen u jevrejski geto, sedam; kada je poslat u Aušvic, deset; a kada je konačno oslobođen iz zatočeništva, jedanaest. Naučio je kako da savlada strah i spase život i u najstrašnijim prilikama. To ga je učinilo prerano zrelim iako na kraju rata još nije znao ni da čita ni da piše.

Burgental opisuje kako je njega, kao i većinu preživelih u Holokaustu, moglo da prati i osećanje krivice zato što je ostao u životu dok drugi nisu. Morao je da savlada mržnju koju sve žrtve masovnog i nerazumnog proganjanja počinju da osećaju prema čitavim narodima u čije su ime mučeni i ubijani, da potisnu pesimizam u pogledu ljuske prirode i zebnju da će se takve stvari ponoviti. Poruka ove knjige je da osveta nema nikakvog smisla i da se predanim radom može postići napredak.

DALEKO OD „NIKAD VIŠE“¹¹⁷

Iskustvo iz detinjstva imalo je suštinski uticaj na to kakvo sam ljudsko biće postao, na moj život kao profesora međunarodnog prava, pravnika koji se bavi ljudskim pravima i međunarodnog sudiju. Možda je očigledno to što me je ovoj temi prošlost privukla, bio ja tada toga svestan ili ne. U svakom slučaju, ovo mi je omogućilo da postanem bolji stručnjak za ljudska prava, ako ni zbog čega a ono zato što sam shvatio, ne samo intelektualno nego i emocionalno, šta to znači biti žrtva. Konačno, mogao sam to da osetim u kostima. (...)

Kad se moj mandat sudije Interameričkog suda za ljudska prava približavao kraju, Generalni sekretar Ujedinjenih nacija uvrstio me je u tročlanu Komisiju UN za istinu u El Salvadoru. Naš mandat je bio da istražimo masovna kršenja ljudskih prava za vreme dvanaestogodišnjeg građanskog rata u toj zemlji, konačno okončanog samo nekoliko meseci ranije. U El Salvadoru smo bezbroj puta čuli da su „naređenja – naređenja“ a kad bismo pitali neke od oficira ili gerilskih zapovednika zašto su izvršili ovo ili ono ubistvo ili su naredili da se ono izvrši, dobijali bismo uvek odgovor da je to bilo „un error“, greška. Nikada u toku naših istraživanja nisam čuo izraz kajanja ili priznanja krivice; greška da, krivica ne. Kako se zaboga namerno ubistvo nevinog ljudskog bića može otpisati kao obična „greška“? (...)

Čitanje knjige podsetiće mnoge da je u nekadašnjoj Jugoslaviji jevrejska zajednica bila vrlo brojna, a da je danas takoreći nema zbog uništavanja Jevreja u logorima kakvi su bili Jasenovac, Beogradsko sajmište i druga mesta masovnog stradanja. Moramo pamtiti da su u našoj sredini sličnu sudbinu doživeli i mnogi nejevreji zato što su bili antifašisti ili što je po planovima nacističkih vođa i ideologa valjalo obezglaviti „inferiorne“ balkanske narode uništenjem njihove elite. Deo srpske inteligencije stradao je u Banjičkom logoru ili bio poslat u Dahau i druge koncentracione logore. Ljudi koji pročitaju Burgentalovu knjigu zgadiće se, kao i ja, kada se opet susretnu s pokušajima rehabilitacije nacionalsocijalizma, fašizma i ideja o rasnoj superiornosti. Mnogo godina posle Holokausta, i van Evrope, Burgental se sretao s isto tako jezivim zločinima, gde su deca bila predmet osвете za grehe svojih predaka, stvarne ili izmišljene. I sami smo svedoci sličnih nečoveštava u predelima u kojima živimo. Hoće li ova generacija biti pošteđena?

Kao predsedniku Odbora savesti Memorijalnog saveta Sjedinjenih Američkih Država za Holokaust u Vašingtonu, dužnost mi je bila da povežem iskustvo Holokausta sa savremenom stvarnošću time što ću skretati pažnju na nove genocide i zločine protiv čovečnosti. Sredinom devedesetih naše su optimističke procene da je svet video kraj ovakvih zločina opovrgnuli događaji u Ruandi i na Balkanu. Pre no što smo dobili priliku da javno nastupimo i da privolimo međunarodnu zajednicu da deluje, umrle su stotine hiljada ljudi. Oni od nas koji su preživeli Holokaust znali su ovu priču. Još uvek smo bili daleko od dana kada će parola „nikad više!“ stvarno početi da znači ono što treba da znači.

Za vreme sukoba na Balkanu devedesetih godina, televizijske stanice su imale običaj da emituju prizore kolona iznurenih izbeglica kako beže iz ratnih zona. Gledajući ove scene, prepoznavao bih sebe u zaplašenim dečijim licima... Sećanja su me uvek pratila i naterala su me da razmišljam o tome šta to ljudskim bićima dopušta, ili ih nagoni, da vrše takve svirepe i surove zločine. Užasno me tišti to što pojedinci odgovorni za ovakva dela uglavnom nisu sadisti, već obični ljudi koji uveče odlaze kući svojim porodicama i peru ruke pre večere, kao da su celog dana obavljali posao kao svaki drugi. Ako mi, kao ljudi, tako lako možemo da s ruku spiramo krv

116 Dimitrijević V. Predgovor, u: Burgental, T. *Detle sreće*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010, str. 9-11.

117 Burgental, T. *Detle sreće*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010, 169-173.

drugih, kakva je onda nada da će buduće generacije biti pošteđene ponovnih masovnih ubistava? Je li Holokaust bio samo vežba za sledeći niz genocida nad drugim ljudskim grupama?

Iako ne smatram da sam preživeo Holokaust samo zato da bih život posvetio zaštiti ljudskih prava, ipak verujem da mi je, kao preživlom, dužnost da pokušam učiniti sve šta mogu da od iste ili gore sudbine spasem druge, ma gde oni bili. Užasni zločini i zverstva koji i dalje pogađaju mnoge delove sveta nisu nimalo oslabili moju odanost ljudskim pravima; štaviše, pojačali su mi uverenje u potrebu da sve upornije radim na obrazovanju o ljudskim pravima na svim stepenima i da gradim međunarodne i nacionalne pravne i političke okvire koji će vladama stalno otežavati da krše ljudska prava. Nijedna međunarodna norma, mehanizam ili politika u vezi s ljudskim pravima, o kojima danas govorimo, nisu postojali tridesetih godina dvadesetog veka.

Međunarodno pravo tog vremena dozvoljavalo je vladama skoro nesputanu slobodu da ugnjetavaju sopstvene građane. Nemešanje u unutrašnje stvari države bilo je tada pravilo. Njime su se od međunarodnog pritiska štatile ne samo vlade – prekršioci, već se drugim vladama davao izgovor za nečinjenje. Tada je bilo malo međunarodnih nevladinih organizacija, a svetski mediji nisu bili pripravnici, a ni zainteresovani, da žigošu kršenja ljudskih prava. Danas je mnogo lakše pokrenuti međunarodnu zajednicu na akciju.

Zadatak koji predstoji je – da jačamo sredstva kojima se možemo suprotstaviti masovnim kršenjima ljudskih prava, a ne očajavanje; i nalog – da nikada ne prihvatimo da je čovečanstvo nesposobno da stvori svet u kome će naši unuci i njihovi potomci moći da žive u miru i da uživaju u ljudskim pravima koja su bila uskraćena tolikim pripadnicima moje generacije. Ali, ne možemo očekivati da sprečimo buduće genocide i zločine protiv čovečnosti ako ne pokušamo da razumemo istinu o Holokaustu i njegove uzroke.

SLUČAJ SKINHED¹¹⁸

Pogledajmo situaciju u današnjoj Srbiji, kako bismo uočili šta je to što potkulturu skinheda transformiše u protivkulturu (neki od uzroka nastajanja protivkulture su: frustracija, konfuzija i odsustvo socijalne kontrole). Nije nam potrebno mnogo literature kako bismo zapazili da su uslovi u kojima živimo idealni za rađanje neonacističkih ideja. Važno je napomenuti da skinhedi i neonacisti nisu isto. Međutim vezu između ove dve grupe čini sama ideologija neonacizma koju, i jedni i drugi, prihvataju i propagiraju. Ta veza između njih je očigledna jer su skinhedi u većini slučajeva i pripadnici ultradesničarskih organizacija. U Srbiji su to: *Obraz*, *Nacionalni stroj*, *Kombat 17...*, pripadništvo navijačkim grupama koje su okarakterisane kao grupe skinheda/neonacista (*Junajted Fors*, *navijači Rada*).

U Srbiji skinhedi nastaju kao produkt uslova potrebnih za nastanak neonacizma ali, na neki način, dobijaju i poseban stil. „Skins družina se, zavisno od vrste, okuplja na tačno određenom mestu, prvenstveno uveče, pije pivo, ide na koncert, na utakmicu, menja ploče i fazone, ponekad i potuče. Skinhedi imaju i svoju 'Bibliju', pisani dokument preveden i na srpski jezik, koja ide od ruku do ruku u formi fotokopije i sadrži program i propise o načinu života, oblačenju, stilu u celini, postupanju”.¹¹⁹ Od uporišnih tačaka koje određuju i sistem vrednosti ove grupacije, prema Đorđeviću, navode se sledeće: Protiv su kriminala svake vrste, a za oštro delovanje države u toj oblasti; Protiv su droga – od „teških” do „lakih”, od kokaina do marihuane. Skinhedi se ne drogiraju i direktno se sukobljavaju sa drugim potkulturama mladih u kojima je uživanje narkotika sastavnica stila. Otvoreno se bore sa hipicima, metalcima, dizelašima, ranije šminkerima... Iako ih mnogi poistovećuju sa pankerima, ulični vojnici se u suštini ne podnose sa njima, zadržali su svoju samostalnost zahvaljujući čvrstoj ideologiji anarhije u pank pokretu, zalažu se za konzistentan sistem vrednosti, morala i uređenja države. Protiv su seksualnih „nastranosti”: proganjaju transvestite, homoseksualce, lezbejke i prostitutke. Protiv su kultova i sekta, kako satanističkih, destruktivnih, tako i svih verskih; srpskim skinsima je poznato da u Srbiji prevladavaju protestantske male verske zajednice, i da su na Zapadu skinhedi mahom protestantskog porekla (posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Britaniji, Nemačkoj i nordijskim zemljama). Tu nelogičnost, da su protivnici protestantnih verskih zajednica, objašnjavaju time što one „nagrizaju srpsko pravoslavlje”. Jednako napadaju i Rimokatoličku crkvu jer se „slizala sa Jevrejima”. Protiv su masonerije kao polutajne organizacije i neformalnog centra moći na globalnom, makro i mikro nivou.

¹¹⁸ Rad učenika Ljubomira Cvetanovića, učenika odeljenja 4-1-2, školske 2013/2014 godine, u pdf formatu dostupan na adresi: [https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:7314/bdef:Content/download/pristupljeno 11. decembra 2016](https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:7314/bdef:Content/download/pristupljeno%2011.%20decembra%202016)).

¹¹⁹ Đorđević, R. *Vreme skinheda*, SKC Niš, 1998, str. 35.

Protiv su Roma, Albanaca i Muslimana. Ovde srpski skinhi kombinuju rasizam i šovinizam – mada to odbijaju da priznaju, koristeći blag izraz „nacionalizam“. Demonstriraju animozitet prema „drugom“ i „drugačijem“ po boji, antropološkoj, tj. rasnoj osnovi i prema „drugim“ i „drugačijim“ po etničkom i religijskom poreklu. Očigledno da je njihov moto „srpski skinhedi nikoga ne mrze, oni vole srpstvo“ samo fasada. Zalažu se za srpsku nacionalnu državu centralističkog tipa, u čijoj je pozadini monarhija i pravoslavlje, i u kojoj bi vladala ograničena demokratija („demokratija sa merom“).

Kao što se lako uočava, skinhedi su često „protiv“. Jedino su „za“ kad je u pitanju srpska nacionalna država. Međutim, nije jasno kako se taj cilj postiže, a ni šta bi s tim. Kroz ove teze izražen je strogi nacionalizam koji podseća na fašizam, samim delovanjem protiv manjinskih (a i marginalnih) grupa. Samo vreme pojave prvih skinheda u Srbiji nije dovoljno poznato ali se okvirno, to vreme, računa od početka osamdesetih. Naime, odmah posle poznatih događaja sa procesom raspadanja bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koji se protegao skoro čitavu deceniju, počev od 80-ih godina, i izraženim nacionalizmom, započelo je i pojavljivanje prvih skinheda na našim ulicama. U Beogradu i Novom Sadu, već imamo nagoveštaje socijalno–potkulturne organizovanosti i kohezije skinheda, ali i razvoj prvih programa (načela) i ciljeva skinheda na našem prostoru. Propovedaju rasizam i nacističke stavove, a o Romima imaju izrazito negativne stavove.

A šta kažu sami o sebi? „Prvo, ‘skinhedi’ nisu organizacija, ni politička, a najmanje teroristička, kako to ovih dana mnogi mediji predstavljaju. ‘Skinhedi’ nisu vezani ni za jednu političku partiju; ‘skinhedi’ su ujedinjeni oko muzike, oko ljubavi prema sportu i ‘stritlajfu’, i oko načina života na koji su prisiljeni zbog ekonomskih razloga.“¹²⁰ Uzrok njihovog nastanka profesor Radomir Đorđević vidi kao „posledicu duboke ekonomske krize i socijalne bede. Jedan deo omladine, zbog ove opšte besperspektivnosti, opšteg siromaštva, nemogućnosti zapošljavanja, postaje sklon i takvom obliku asocijalnog ponašanja. To je jedna vrsta psihopatije.“¹²¹ A dokaz da nije samo ekonomska kriza uzrok ovoj pojavi, govori i ova izjava skinheda: „Ova vlast je 1990. godine digla nacionalizam u meni. Kada sam prvi put posle 45 godina mogao javno da kažem ‘Ja sam Srbin’. Pre toga si išao u ćorku zbog toga. A sad ta vlast te, kad kažeš da si Srbin, ponovo tuče zbog toga...“. Iz ovakvih izjava, koje su česte među skinhedima u Srbiji, može se konstatovati da „skinhed–naci–pokret“ duguje svoj nastanak velikom komešanju bivših jugoslovenskih naroda počev od 1987/88. godine, kada uskoro (1991.) počinje i građanski rat na tlu bivše Jugoslavije.¹²²

Momenat od kada ljudi na našim prostorima počinju da primećuju, a stručnjaci da proučavaju, potkulturu skinheda, dok oni ujedno bivaju sve popularniji (putem „crne hronike“ u novinama) je – tragično ubistvo Dušana Jovanovića, trinaestogodišnjeg Roma. Ovo ubistvo je jasno potvrdilo skinhede kao protivkulturu i ukazalo na povezanost ideologije neonacima sa praksom skinkeda. O tome govori i knjiga koja je posvećena dečaku Dušanu. „Trinaestogodišnji Duško Jovanović, ubijen je sinoć oko 21 sat u Beogradskoj ulici 33 prilikom napada grupe skinheda, mladića vizualno prepoznatljivim po obrijanim glavama, jaknama ‘fajerkama’ i teškim dubokim cipelama, ali i reakcionarnim pogledima na svet, pre svega po agresivnosti prema pripadnicima drugih naroda i rasa. Jovanović, Rom po nacionalnosti, ubijen je udarcima na trotoaru ispred dragstora. Kako se moglo čuti na licu mesta, on je iz susednog ulaza, broj 35, u kome je živio, pošao u prodavnicu ispred koje ga je napala grupa skinheda. Oborili su ga na zemlju, bezobzirno ga šutirajući teškim cokulama, a kada su videli da ne daje znake života razišli su se, bežeći.“¹²³

„Pedesetak godina unazad, na ovim prostorima nije se dogodilo ubistvo na rasnoj osnovi, rekao je neko tokom proteklih mesec dana koji su potresali Rome. Tačno je to, samo je taj koji je to rekao zaboravio (verovatno namerno), da ovoj konstataciji doda i reč javno. Jer, ubistva na rasnoj osnovi i to baš na ovim prostorima, mislimo na Beograd i Srbiju, bilo je itekako. Bilo ih je, ali su sva okarakterisana na sve druge načine, samo ne na rasnoj osnovi“. Ovo je razlog koji nam omogućava da smrt dečaka tumačimo kao okosnicu delovanja skinheda. Nažalost, to je i signal (ne)zainteresovanosti države za rešavanje problema netolerancije i nasilja, kao i učestalih nacionalističko–rasističkih ispada skinheda.¹²⁴

120 Đorđević, *Vreme skinheda*, str. 94-95.

121 Đorđević, *Vreme skinheda*, str. 103.

122 Đorđević, *Vreme skinheda*, str. 99.

123 Acković, D. (prir.) *Oni su ubili njegove oči*, Romski informaciono dokumentarni centar, Beograd, 1997, str. 9.

124 Acković, D. *Oni su ubili njegove oči*, Romski informaciono dokumentarni centar, Beograd, 1997, str. 7.

U KOJOJ MERI JE ANTISEMITIZAM PRISUTAN U SRBIJI?¹²⁵

DRAGAN POPADIĆ: Pokušaću da odgovorim na pitanje koliko je antisemitizam u Srbiji prisutan sada. Ako nas interesuje koliko ljudi u Srbiji zastupa antisemitske stavove, na to pitanje je veoma teško odgovoriti. Pogotovo ako mislimo na antisemitske stavove u onoj formi koju su imali tokom Drugog svetskog rata, a koji u sebe uključuju i poziv na ekstremnu diskriminaciju (sve do ubijanja Jevreja), nemoguće je znati koliko ljudi (ako ih uopšte i ima) takva mišljenja dele, jer je njihovo otvoreno iznošenje kažnjivo. Ako pod antisemitizmom mislimo na znatno blaže stavove, stavove da su Jevreji drugačiji od ostalih (u negativnom smislu) i da treba biti oprezan sa njima, i oni koji takve stavove imaju predstavljaju značajnu manjinu. Ali, taj broj svakako nije zanemarljiv. Učestvovao sam u nekim istraživanjima gde je i o tome pitano, pa mogu te podatke lako da pronađem, i verujem da su za čitaoca ti brojevi iznenađujuće veliki. Tako, u jednom istraživanju javnog mnjenja rađenom pre nešto manje od 10 godina, 9% građana se potpuno složilo a 5% delimično složilo sa tvrdnjom „Bolje je nemati ništa sa Jevrejima“. U jednom istraživanju na mladima uzrasta od 15 do 25 godina, rađenom pre desetak godina, na pitanje kakvo mišljenje generalno imaju o Jevrejima, njih 6% je reklo da ima „izrazito nepovoljno“ mišljenje a 8% „uglavnom nepovoljno“ mišljenje.

Lakše je na pitanje odgovoriti ako pod prisutnošću antisemitizma mislimo na to koliko je on vidljiv u našem društvu, koliko često se građani mogu sresti sa antisemitskim porukama. Posmatrano na ovaj način, može se reći da je antisemitizam svakako vidljiv. Neko bi rekao da je vidljiv u tragovima, ali i to „u tragovima“ je nedopustivo mnogo.

Ako pričam iz mog ličnog iskustva, do kraja 80-tih godina nisam nailazio na bilo koji vid antisemitizma. Smatrano je krajnje nepriličnim uopšte pitati da li je neko Jevrejin, a pogotovo mu zbog toga pridavati neke negativne osobine. Sa različitim varijantama antisemitizma sreli smo se u vreme „Miloševićeve ere“, kad je otpočinjao rat u Jugoslaviji i kasnije sankcije. Tada su se prvi put mogle čuti na televiziji priče o masonskim, jevrejskim i raznim drugim zaverama, ili o jevrejskom lobiju u Americi koji je kriv za ono što nam se događa. Od tada, ne samo da je postalo uobičajeno sretati kukaste krstove ili antisemitske poruke kao grafite, već se antisemitski stavovi lako mogu naći u diskusijama na internetu, ili u novinskim člancima. Procenjuje se da ima preko stotinu naslova knjiga u prodaji koje izražavaju antisemitizam, od kojih su mnoge pisane baš za vreme okupacije kako bi opravdale masovna ubistva Jevreja.

Nije zabrinjavajuće samo to što je antisemitizam vidljiv, već što se u slučajevima iznošenja mržnje prema Jevrejima, ili poricanja Holokausta, skoro ništa ne preduzima, čak i verbalne osude su jako blage.

ZAŠTO SE U NAŠEM SISTEMU OBRAZOVANJA NEDOVOLJNO UČI O STRADANJU JEVREJSKOG I SRPSKOG NARODA?¹²⁶

MILAN KOLJANIN: To je pitanje za prosvetne vlasti. Ja pokušavam da učešćem na ovakvim skupovima kao što je Javni čas u vašoj školi, doprinesem širem i boljem znanju o ovim temama. Bez saznanja o tome ne bi trebalo da bude ni jedan mlad čovek u Srbiji (ni bilo gde drugde), jer znanje je najbolja brana predrasudama i nerazumevanju iz kojeg se, naročito u oskudnim i nesrećnim vremenima, rađa nasilje i zlo. Voleo bih da vi, svojim interesovanjem i željom da što više naučite, nadoknadite ono što nedostaje u školskim programima. Znam da u tome imate veliku pomoć i podršku vaših nastavnika, mojih dragih kolega na istom plemenitom zadatku.

¹²⁵ Pitanje učenika, upućeno elektronskom poštom prof. dr Popadiću, nakon Javnog časa o Holokaustu 2014. godine.

¹²⁶ Pitanje učenika poslato elektronskom poštom dr Koljaninu, nakon Javnog časa o Holokaustu 2014. godine.

UZ TEMU: KULTURA SEĆANJA

Gila Pauer, CIPELE NA OBALI DUNAVA¹²⁷

Potresna skulptura poznata kao „Cipele na obali Dunava“ nalazi se na samom keju, neposredno ispred parlamenta Mađarske, u Budimpešti. Autor skulpture je vajar Gila Pauer koji ju je izradio po ideji filmskog režisera Kena Togaja. Šezdeset pari cipela izrađenih od gvožđa nalazi se duž keja i podseća na zločin koji se baš tu odigrao, tu, u srcu prelepe Budimpešte. Jednostavno – cipele, nešto što svi, pa čak i oni najsiromašniji, najanonimniji, najneupadljiviji ljudi poseduju. Prosta, a toliko rečita instalacija. Ona je spomenik mađarskim Jevrejima koje su u zimu 1944. i 1945. godine mađarski fašisti naterali da se izuju, streljali na obali reke i potom bacili u nju. Isto se desilo Srbima i Jevrejima u Novom Sadu tokom Novosadske racije.

Jovan Soldatović, PORODICA¹²⁸

Novosadska racija je naziv za masovne likvidacije Jevreja, Roma i Srba koje su u januaru 1942. izvele mađarske vlasti na području tada okupirane Bačke. Spomenik žrtvama racije podignut je u znak sećanja na Novosadsku raciju, sprovedenu od 21. do 23. januara 1942. godine, kada su mađarski fašisti izvršili masovno streljanje više od hiljadu Srba, Jevreja i Roma. Za mesec dana ubijeno je, prema različitim istorijskim podacima, između 3.000 i 5.000 ljudi. Precizan broj žrtava nikad nije utvrđen. Izvesno je, međutim, da Novosadska racija predstavlja najveći pokolj na području Vojvodine u Drugom svetskom ratu. Na tom mestu, uz Dunav, na Keju žrtava racije, 1971. godine podignuta je bronzana kompozicija visoka četiri metra, nazvana Porodica, rad vajara Jovana Soldatovića. Početkom 1992. godine upotpunjena je sa još 78 bronzanih ploča, koje je izradio isti autor. Na nekoliko njih ispisane su osnovne informacije o tragičnom događaju na srpskom i hebrejskom jeziku, a na ostalim pločama su imena ubijenih osoba. Spomenik je proglašen za kulturno dobro – znamenito mesto od velikog značaja.

Menaše Kadišman, OPALO LIŠĆE¹²⁹

U Jevrejskom muzeju u Berlinu (koji, da napomenemo, nije muzej Holokausta) jedna od najpoznatijih i najupečatljivijih postavki je instalacija Shalekhet (Opalo lišće) izraelskog umetnika Menaše Kadišmana. To je prostorija sa preko 10.000 stilizovanih ljudskih lica u izrazu užasa, izrađenih od ravnih, teških, grubo obrađenih gvozdrenih diskova, rasutih po podu, posvećenih svim nevinim žrtvama rata i nasilja. Posetioci muzeja, ukoliko hodaju po gvozdrenim likovima, stvaraju jeziv zvučni efekat zveketa gvozdrenih okova.¹³⁰

Arhitekta Daniel Libeskind je osmislio velike prazne prostore u nekoliko delova zgrade. Te prostorne šupljine se protežu vertikalno kroz ceo muzej i simbolizuju odsutnost Jevreja iz nemačkog društva. Prvi utisak koji ovo umetničko delo ostavlja na posetioce, dok ga još nisu ugledali, jeste buka, glasno škripanje i zveket teških lanaca, koji ispunjavaju prostor. Nakon tišine u delu stalne muzejske postavke, ova buka deluje uznemirujuće, nasilno i pobuđuje neprijatne slutnje. Površina je vrlo neujednačena, a lica se pomeraju, izmiču pod nogama, dok posetioci, posrćući, blago pogrbljeni, uz napor održavajući ravnotežu, gaze po njima. Dok se lica pomeraju, ona stvaraju buku koja se uvećava odjecima kroz visoke betonske zidove. Efekat je poražavajući: vi gledate figure ljudi koji gaze po mnoštvu vrištećih metalnih lica.

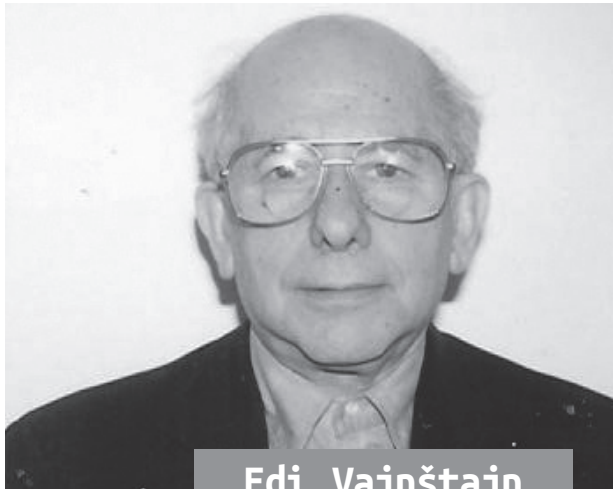
127 Videti: Dosledan snu, „Cipele na obali Dunava (mladež na prelepom srcu Budimpešte)“, blog, 22. oktobar 2014, dostupno na internet adresi: <http://lutam-i-lupam.blogspot.com/2014/10/cipele-na-obali-dunava-mladez-na.html> (pristupljeno 11. decembra 2016).

128 Videti i: Ivanji, I. Kako sam preživeo 'Novosadsku raciju', *Vreme*, br. 1062, 12. maj 2011, <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=990346> (pristupljeno 11. decembra 2016).

129 Videti i: „Menashe Kadishman obituary“, *The Guardian*, 15. maj 2015, <https://www.theguardian.com/artanddesign/2015/may/15/menashe-kadishman-obituary> <http://conorhoughton.tumblr.com/post/5377037312/menashe-kadishman-shalekhet-fallen-leaves-at-the> (pristupljeno 11. decembra 2016).

130 Snimak instalacije sa zvučnim efektima koje proizvodi dostupan na adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=ha0aVRnntgY> (pristupljeno 11. decembra 2016)

EDI VAJNŠTAJN O POVRATKU SA PORODICOM U TREBLINKU 1993. GODINE¹³¹

Edi Vajnštajn

Pastoralni prizor na putu od Šedlica do Treblinka bio je u potpunom neskladu sa sećanjima koja mi je ovaj logor istrebljenja urezao. Sa obe strane uzanog asfaltnog puta nalazilo se drveće, obrađene njive, zeleni pašnjaci i krda stoke, a tu i tamo i po nekoliko kuća okruženih malim vrtovima. Bliže Treblinku put je zaranjao u šumu. Ovo mi je bio prvi put u životu da ovim putem prolazim automobilom; moja ranija putovanja u Treblinku bila su u teretnom vagonu. Put je prelazio preko pruge nekoliko puta.

Na ulazu u mesto gde se logor nekada nalazio sada su bile upravne zgrade, turističke agencije, kiosk, prostor za odmor i toaleti. Parkirali smo auto i nastavili pešice stazom kroz šumu. Betonska železnička stanica označava mesto gde su vagoni ulazili u logor. Bilo mi je teško da se izborim sa svojim dvostrukim identitetom – kao turista ovde i sada, i kao osoba koja je iskusila najstrašnije dane u svom životu na ovom istom mestu, koje je sada izgledalo tako spokojno. Prizori, zvuci i mirisi, tako živi u mom sećanju, bili su potpuno nespojivi sa tišinom koja podseća na neki miran predeo u šumi, a koja je na ovom mestu sada vladala. Ubrzo smo naišli na jedan ogroman

spomenik žrtvama. Međutim, više me je pogodilo kada sam video šumu granitnih spomenika koji su se nalazili iza; svaki od njih simboliše jednu jevrejsku zajednicu čiji su članovi ovde ubijeni. Na nekim od ovih spomenika nalaze se imena gradova. Ima ih više od 100 i čuvaju uspomene na više od 800.000 žrtava istrebljenja — svi Jevreji.

Sećanja su navirala. Koliba u kojoj sam se skrivao i gde sam poslednji put video svog brata više nije postojala. Mogao sam da vidim mnogobrojne vagone i desetine hiljada putnika, odvoženih u smrt a zatim na kremaciju. Iza ograde koja se nalazila duž jednog velikog polja, koje je okruživalo barake u kojima su spavali radnici, stavljali smo na gomilu kofere i odeću koja je trebalo da se pošalje u Nemačku. Sa ovog mesta, u jednom od vagona koji je bio pun te odeće, dva moja druga i ja uspeli smo da pobegnemo iz pakla. Pronašao sam spomenik Jevrejima iz Lošica. Zapalio sam sveću i ponovo izgovarao kadiš.

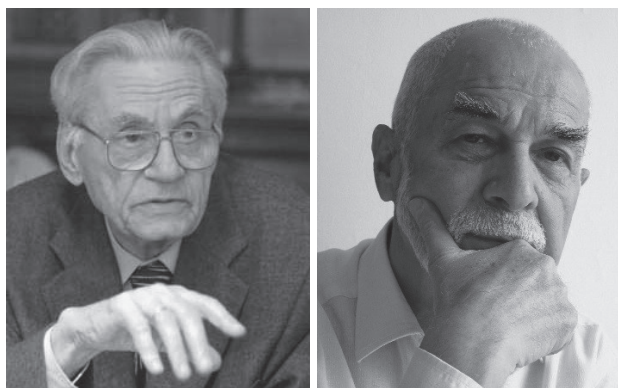
Pokazao sam ženi i sinu mesto gde su se nalazile tri masovne grobnice. Iako je prošla pedeset jedna godina od mog boravka u Treblinku, svaki put kada vidim bebu setim se dece koja su sedela na ivici ove ogromne grobnice u kojoj su spaljivani leševi. Nikada neću moći da zaboravim taj prizor.

Putovanje smo završili posetom rodnom mestu moje supruge, gradiću Rudnik na reci San u južnoj Poljskoj. I ovo mesto je ostavilo turoban utisak. Nakon što su Nemci likvidirali poljske Jevreje, poljske vlasti su pokušale da sakriju dokaze da su Jevreji ikada živeli u toj zemlji. U mnogim gradovima jevrejska groblja su uništena, a na njihovim ruševinama nikle su nove zgrade. Sinagoge koje Nemci nisu uništili postale su skladišta, radionice, čak i bioskopi. U mnogim od ovih gradova, kao i u Lošicama, nestale su table koje su bile postavljene u znak sećanja na hiljade jevrejskih stanovnika koje su nacisti ubili. Ali takve table za Poljake koje su Nemci ubili stajale su tamo na vidnom mestu. Nije svaka krv jednaka, baš kao što su nacisti tvrdili...

Pitanja za razgovor i diskusiju: Šta se nalazilo na mestu gde je nekada bio logor? Kako se Edi osećao? Da li je bilo ikakvih obeležja da se tu nekada nalazio koncentracioni logor? Šta je Edi uradio kada je našao spomenik Jevrejima iz Lošica? Kako su se poljske vlasti ponašale u vezi sa dokazima o životu i stradanju Jevreja u Poljskoj? Šta se dogodilo jevrejskim grobljima? Da li su u Srbiji mesta stradanja i nekadašnji logori obeleženi na adekvatan način? Koliko je to važno za kulturu sećanja? Da li samo materijalni spomenici doprinose očuvanju kolektivnog pamćenja?

131 Weinstein, E. Quenched Steel. The Story of an Escape From Treblinka, Jerusalem: Yad Vashem, 2002, str. 156-158. Svedočenje preživelog Edi Vajnštajna dostupno na adresi http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203954.pdf (pristupljeno 1.12.2017.)

ZAPISANO SEĆANJE

Aca Singer (slika levo) je nekadašnji predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije, bankar i pisac. Kao mladić od 19 godina, bio je zatočen u nekoliko logora, uključujući Aušvic, i preživeo je Holokaust. **Aleksandar Ajzinberg** (slika desno) je arhitekta, profesor Univerziteta u penziji. Kad je Nemačka okupirala Jugoslaviju imao je 11 godina. Preživeo je Holokaust krijući se sa majkom po Homoljskim planinama. Više godina po završetku rata njih dvojica su postali prijatelji. Dva Singerova doživljaja Aleksandar je uneo u svoju zbirku još neobjavljenih istinitih priča.¹³²

LEPOTA (28. jun 1998.)

U kancelariji Ace Singera je sedela žena lepih i markantnih crta. Ja sam je prepoznao – a ona mene nije... Nekada davno, mi smo se družili. Bila je to Lia Rakoš, starija sestra moje školske drugarice Tese. Ona je studirala medicinu, a Tesa i ja primenjenu umetnost. Posle je Tesa otišla u Izrael a Lia i ja smo se izgubili iz vida.

Aca Singer je hteo da me predstavi – ja sam ga preduhitrio. Liu Rakoš znam već dugo, verovatno duže nego što je on poznaje, znam je dobrih pedeset godina.

Ispalo je drugačije: Aca i Lia se ipak znaju duže, znaju se još od pre Drugog svetskog rata, a za vreme rata su se sreli na neobičan način i, kako Lia reče, ona taj susret nikada neće zaboraviti i, neće zaboraviti šta je on tada za nju učinio. Nikada niko za nju nije tako nešto učinio...

Priča je vrlo kratka i oni su mi je ispričali nekako zajedno, upadajući jedno drugome u reč. I tako moram, iako znam da sam nevešt, i ovu priču da zabeležim:

Krajem 1944. godine, Aca Singer je iz Aušvica prebačen u jedan drugi logor negde u Šleziji. Radio je na istovaru vagona, kopao je kanale... Bio je iscrpljen od gladi i napornog rada. Vraćajući se, jednog dana s posla u logor,

njegova kolona se susrela sa kolonom žena – logorašica koje su se takođe odnekud, sa nekog posla, vraćale. Iako iznuren Aca je među onim živim i pogurenim kosturima zapazio jednu devojkicu neobične lepote. Zapazio je i prepoznao, a ona njega nije. Vremena je bilo malo, i kolone su se mimoišle. Sutradan, po završetku posla, njihove kolone su se opet srele, Aca je devojkicu ponovo video i u magnovenju je učinio jedino što je mogao – i što će Lia pamtit dok je živa – bacio joj je najdragocenije što je imao, dobacio joj je svoje parče hleba, svoje dnevno sledovanje. Nikada niko za nju nije tako nešto učinio...

U logoru se više nisu sreli.

Nekoliko godina po završetku rata oni su se, sasvim slučajno, u nekom društvu, našli i prepoznali. A pre dva dana, u petak 26. juna 1998. godine oni su mi sve to ispričali. Lia je još uvek lepa, a njena priča je najlepša od svih kratkih priča koje sam ikada čuo. Zato sam je i pribeležio.

POST (na Jom kipur 1996.)

Nedavno sam od Ace Singera saznao zašto on na Jom kipur posti. Zbog čega, iako nije pobožan, tog dana, držeći se prastarih jevrejskih propisa, ništa ne jede i ne pije. Njegova priča, kratka i jednostavna, takva je da sam morao da je zabeležim i to upravo onako kako mi je on, dok smo vraćajući se iz sinagoge, išli nekadašnjom Kosmajskom ulicom, ispričao. Zabeležio sam samo to što mi je on govorio, jer moja pitanja u tom razgovoru nisu važna:

„Bio sam u Aušvicu i drugim nemačkim konclogorima. Ti znaš koliko je ljudi tamo ubijeno. Ubijali su u gasnim komorama, ubijali metkom i ubijali glađu... Davali su nam neke splachine od trulog krompira ili repe, pa je i toga bilo tako malo da su ljudi masovno umirali od gladi. Jedino je na Jom kipur hrana bila nešto bolja i obilnija...

Pitaš zašto? Pa zato što su Nemci znali da Jevreji tog dana poste, da tog dana neće ništa jesti. I to je bila jedna vrsta torture. Religiozni Jevreji su čak i u logoru na Jom kipur postili. Poneki religiozni su ipak tog dana uzimali svoje sledovanje i trgovali. Kako trgovali! Davali su hranu onima koji nisu pobožni, a od njih bi, sledećeg dana, dobijali onaj mali komadić, nazvan dnevno sledovanje hleba... To su nazivali trgovinom, a zapravo i nije bila trgovina... I meni je jedan, još se sećam njegovog imena, zvao se Farkaš, bio je iz Munkučeva, tog dana, na Jom kipur, ponudio svoje sledovanje hrane. Bio sam, kao i svi logoraši, gladan, nisam bio religiozan i uzeo sam, ali sam

132 Autorka izražava zahvalnost Aleksandru Ajzinbergu koji je ove dve priče ustupio za objavljivanje.

ga pitao šta, zauzvrat, traži. Rekao mi je da on ne traži ništa, samo da bi voleo da ja, ako ostanem živ, kad se rat završi, počnem da postim. Da, da postim na Jom kipur. On je već onda bio slab i veoma iscrpljen, ne verujem da je preživeo. Ja sam nekako preživeo, vratio sam se

kući i od tada, evo prošlo je već pedeset godina, ovo je pedeset i prva, odkako na Jom kipur ne jedem i ne pijem ništa. Tog dana postim. To je moj dug prema njemu i svima koji se nisu vratili... Ne, nije mi teško, ja tog dana ne jedem i sećam se“.

BOB DYLAN, SA BOGOM NA NAŠOJ STRANI¹³³

*Ime moje ništa
Godine moje još manje znače
Zemlja odakle sam
Srednji Zapad se zove
Tu učen sam i odgajan
Zakoni da su valjani
I da zemlja u kojoj živim
Ima Boga na svojoj strani*

*I Prvi svetski rat
Kraju je priveden
Razlog za borbu
Nikad shvatio nisam
Ali sam naučio da prihvatim
Ponosan na stvari
Jer mrtve ne brojiš
Kada Bog je na tvojoj strani*

*Ali sada imamo oružje
Hemijskoga praha
Ako smo da pucamo prinuđeni
Pucati moramo na njih
Jedan pritisak na dugme
I čitav svet je u tami
A ne postavljaš pitanja
Kada Bog je na tvojoj strani*

*Letopisi pripovedaju
Tako dobro pripovedaju
Jurišala je konjica
Padali su Indijanci
Jurišala je konjica
Ginuli su Indijanci
Zemlja je bila mlada
Sa Bogom na svojoj strani*

*Kada završio se
Drugi svetski rat
Nemcima smo oprostili
I prijatelji postali
Iako ubili su šest miliona
U pećima ih drali
I Nemci sada
Imaju Boga na svojoj strani*

*U mnogim sumornim časima
Razmišljao sam
Kako Isusa Hrista
Izdao je poljubac
Ali ne mogu misliti umesto vas
Da odlučite morate sami
Je li Juda Iskariotski
Imao Boga na svojoj strani*

*Okončan je
špansko-američki rat
Ostao iza
I Građanski rat
Nateran sam da upamtim
Heroji kako su se zvali
Sa puškama u rukama
I Bogom na svojoj strani*

*Učen sam da mrzim Ruse
Čitavog života svog
Ako počne još jedan rat
Protiv njih ćemo se morati tući
Mrzeti ih i plašiti se
Bežati i skloniti po strani
I sve hrabro prihvatiti
Sa Bogom na mojoj strani*

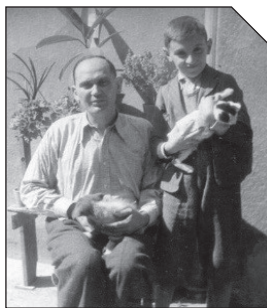
*Dok odlazim sada
Ischrpljen sam vraški
Zbrku koju osećam
Jezik ne može izreći
Reči mi pune glavu
I padaju na vrat.
Ako je Bog na našoj strani
Zaustaviće naredni rat.*

133 Bob Dylan Newsletter, <http://bobdylan.com/songs/god-our-side/>. Copyright © 1963 by Warner Bros. Inc.; renewed 1991 by Special Rider Music, prevod slobodan.

UZ TEMU: MESTO STRADANJA I SEĆANJA - STARO SAJMIŠTE ILI O ODGOVORNOSTI

Fotografije sa obilaska Starog sajmišta: Maja Stanković, 4-6, školska 2014/2015. godina

David Bivas

GODINA ROĐENJA: 1931.

MESTO ROĐENJA: BEOGRAD, KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

DATUM SMRTI: NEPOZNAT

MESTO SMRTI: JEVREJSKI LOGOR ZEMUN
(LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU)

David je bio desetogodišnji dečak. Živeo je u Beogradu sa svojim roditeljima, majkom Bojanom i ocem Efraimom – Franjom, kako su ga zvali. Njegova baka, Bojanina majka, Klara Tatjacak je bila nepismena, ali mudra, snalažljiva i vredna žena. Imala je osmoro dece. Svi su je poštovali. Jedno vreme su svi zajedno stanovali u Jevrejskoj ulici na Dorćolu.

Jedna od Klarinih unuka, Nada Karaičić, se seća da su svi živeli kao jedna porodica. David i Nada su rasli kao rođeni brat i sestra. Kad je počeo rat, on je imao deset, a ona sedamnaest godina. Doneta je uredba o organičenju broja Jevreja u srednjim školama i na fakultetima. David nije imao s kim da se druži, jer više nije išao u školu. Nada je zato vodila Davida svuda sa sobom, to joj je dozvolila njena tetka Bojana, dada Buna, kako ju je zvala. Nada i David su išli od škole do škole, bezuspešno ubeđujući nastavnike da prime Davida u u četvrti razred osnovne škole.

Nemci su ušli u dvorište kuće u Jevrejskoj ulici. Odvodili su jevrejske žene u logor na Sajmište. Odveli su i Davida. Nada se seća: „On je tada nešto pisao ili crtao... sedeo je na šamlici, a svesku je držao na stolici, tako je pisao... Teško mi je bilo bez suza da se pozdravim sa njim, samo sam ga poljubila. To je bio naš rastanak poslednji, to je bio 17. oktobar 1941. godine“.¹³⁴

Ester Bajer

ROĐENA ALBAHARI

GODINA ROĐENJA: 1919.

MESTO ROĐENJA: BEOGRAD, KRALJEVINA SHS

DATUM SMRTI: NEPOZNAT

MESTO SMRTI: JEVREJSKI LOGOR ZEMUN
(LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU)

Ester je rođena u porodici Albahari 1919. godine u Sarajevu. Svog muža, Aleksandra Bajera, upoznala je u Srpsko-jevrejskom pevačkom društvu u Beogradu, gde se doselila sa porodicom. Venčali su se u crkvi Aleksandra Nevskog, na Dorćolu. Stanovali su u Solunskoj ulici broj 4, sa sinovima Đurom (1936), Vitomirom (1938) i Bobanom (1940). Bila je domaćica.

Jednog dana, tokom okupacije, u podmakloj trudnoći, Ester je sa sinovima bila na pijaci. Tada su joj komšije rekle da su celu njenu porodicu odveli u logor, i roditelje, i sestre, i tetke. Odmah je otišla da se javi miliciji u ulici Džordža Vašingtona, a nakon toga su i nju odveli na Sajmište. Čerku, koju je takođe nazvala Ester, rodila je u logoru, nakon sedam meseci trudnoće. Porodica njenog muža je spasila bebu Ester, tako što su je odveli u Zvečansku ulicu, u Dom za nezbrinutu decu. Tu je provela tri godine. Svoju braću, Vitomira i Bobana, koji su preživeli rat, Ester nikada nije upoznala.

„Zovem se Ester Bajer. Rođena sam 31. januara 1942. u Beogradu, na Sajmišu. Kako sam se tu rodila? Tako što je moja majka Jevrejka.“¹³⁵

¹³⁴ Nada Karaičić, *Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta. Priručnik za nastavnike i nastavnice, Savez jevrejskih opština Srbije, Novi Sad, 2015.*

¹³⁵ Ester Bajer, *Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta. Priručnik za nastavnike i nastavnice, Savez jevrejskih opština Srbije, Novi Sad, 2015.*

Flora Glik, Markus Glik (1930) i Žaneta Glik (1933)

GODINA ROĐENJA: 1919.
MESTO ROĐENJA: BEOGRAD, KRALJEVINA SHS
DATUM SMRTI: NEPOZNAT
MESTO SMRTI: JEVREJSKI LOGOR ZEMUN
(LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU)

Flora – Florika je rođena u Beogradu u porodici Altaras 1907. godine. Svog muža, Natana Glika, upoznala je tokom jedne posete, kada je sa svojom tetkom putovala u Beč. Flora i Natan su se venčali 1929. godine u aškenaškoj sinagogi Šukat Shalom u nekadašnjoj Kosmajskoj ulici. Ta ulica se danas zove ulica Maršala Birjuzova.

Njihov sin Markus se rodio 1930, a nakon tri godine i kći Žaneta. Stanovali su u ulici Mlada Bosna. Tih godina živeli su teško. Natan – Tuli, kako su ga zvali u ženinoj porodici, nije imao jugoslovensko državljanstvo, pa nije mogao da nađe dobar posao. Državljanstvo je konačno stekao kada je u Evropi već besneo Drugi svetski rat. Flora je bila snalažljiva domaćica. Muževljevu platu od 277 dinara raspoređivala je u sedam različitih šoljica po jednu, za svaki dan u nedelji. Flora nije bila lepotica, ali je bila živahna, vesela, strpljiva i blage naravi. Volela je da igra i da peva, a životni optimizam je nikada nije napuštao. Tako je se seća njen brat, Rafael Ratko Altaras.

Sina Markusa su 1940. godine upisali u prvi razred gimnazije. Ubrzo mu je zabranjeno da se dalje školuje – doneta je uredba o organičenju broja Jevreja u srednjim školama i na fakultetima. Ali, Markus je voleo da čita. Kada je sa majkom 1941. posetio svog ujaka Rafaela u logoru u Smederevu, preko bodljikave žice su razgovarali o knjizi koju je Markus tada čitao. Rafael se seća odeljka pesme:

*Gore – dole kreću straže / I ne može niko van
Ti što beže, ti smrt traže / Ograđen nam žicom stan.*

Flora, Markus i Žaneta odvedeni su zajedno sa drugim jevrejskim ženama i njihovom decom u logor na Starom sajmištu. Nije poznato na koji način su njihovi životi okončani.¹³⁶

Rejna-Lenka Lunginović

ROĐENA DEMAJO

GODINA ROĐENJA: 1912.
MESTO ROĐENJA: BEOGRAD, KRALJEVINA SHS
DATUM SMRTI: NEPOZNAT
MESTO SMRTI: JEVREJSKI LOGOR ZEMUN
(LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU)

Rejna – Lenka Demajo je rođena u Beogradu, kao jedna od petoro dece. Bila je Sprkinja Mojsijeve vere. Njena porodica je bila poreklom iz Brčkog u Bosni. Njen otac Maksim Menahem Demajo imao je limarsku radionicu u Prizrenskoj ulici i služio je kao kantor u beogradskoj sinagogi Bet Izrael u ulici Cara Uroša. Njena majka, Lea Bukica Demajo iz porodice Naftali, rođena je u Nišu. Po dolasku u Beograd, živeli su na Dorćolu, ispod Bajlonijeve pijace.

Rejna je sa Bogoljubom Lunginovićem 1938. godine sklopila građanski brak. U miraz je donela samo šivaću mašinu i svoj zanat. Bila je krojačica. Imali su veliku biblioteku, oboje su voleli da čitaju. Bili su članovi Komunističke partije Jugoslavije. Već sledeće godine, 8. septembra, rodila je ćerku Sofiju. Kada su Nemci došli po nju 19. januara 1942. godine, da je vode u logor na Starom sajmištu, Sofiju nisu povelili, jer je bila polumrtva, izgledalo je da svakako neće preživeti. Bogoljub je već bio ubijen na Banjici kao politički zatvorenik. Majka je znala da će doći i po nju. Zato je ćerku ostavila svojoj dobroj prijateljici Mari i njenim ćerkama, Nataliji i Veri.¹³⁷

136 Altaras, R. R. *Porodica Altaras (sećanja)*, Beograd, 1985, Jevrejski istorijski muzej.

137 Sofija Sonja Demajo Lunginović, *Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta. Priručnik za nastavnike i nastavnice, Savez jevrejskih opština Srbije*, Novi Sad, 2015.

ŠTA RADE DA OSTANU ŽIVI?¹³⁸

Božić! Okićena jelka u jednom uglu sobe, blistaju svećice u svim bojama. Praznična atmosfera, puna topline. Napolju, kao i u mom srcu, 30 stepeni ispod nule. Dunav i Sava su pokriveni ledom. A u logoru na Sajmištu, šta rade da ostanu živi?

Nikakvih novosti. Aca se nije vratio. Čuli smo da su Nemci shvatili šta dečaci rade u vreme njihovog odsustva. Pre povratka u logor naterali bi dečake da isprazne džepove i, ako bi otkrili hranu koju su od suseda skoro uvek dobijali, Nemci bi ih bičevali. Ostalo mi je samo da verujem da je Aca danas stigao u logor sa svim onim što je nosio u džepovima.

BEO ČARŠAV PREKO ZALEĐENE SAVE¹³⁹

Za vreme okupacije radio sam u fabrici Ikarus, kao mehaničar. Prelazio sam svakodnevno iz Beograda vozom, a koji put i kamionom, pošto stanujem u Beogradu. Jedno popodne u zimu 1941-1942. godine, dana i meseca se ne sećam tačno, video sam Jevreje (poznao sam ih po traci koju su nosili preko ruke) kako na nosilima prenose leševe, koji su bili uvijeni u beo čaršav preko zaleđene Save, sa logora na Sajmištu na drugu – beogradsku obalu Save. Video sam dalje da

Svake večeri pre policijskog časa, kad je već skoro pala noć, napuštala sam tetkinu kuću vukući na malim sankama korpu drva. Ulice su bile mračne. Niko nije smeo da me vidi kako ulazim i izlazim iz kuće. Bilo mi je teško da dišem jer se vazduh ledio na mojim nozdrvama, a kaput nije vredeo ništa protiv vetra i snega. Da li je i Bog bio protiv nas?

Hodajući, mislila sam na Mamu i Acu koji su trpeli istu hladnoću i smrzavali se na istom mrazu. Nekad sam išla sporije, da bih više patila.

OBMANA JE BILA POTPUNA¹⁴⁰

Kamion – dušegupka je bio parkiran pred ulazom u logor da bi se tu popunio, dok je drugi, otvoreni kamion, ušao u logor da pokupi stvari putnika. Jedan od vozača kamiona šetao je po logoru, okupljao oko sebe decu i delio im bombone. Za svaki transport određivana je po jedna jevrejska lekarka ili medicinska sestra kao pratilac. Obmana je bila potpuna, i u početku je čak bilo dosta dobrovoljaca za transporte. Logorašice su se između sebe dogovorile da će u kamion za prtljag ubaciti poruke sa vestima o novom logoru, ali nikakve poruke nisu nađene. Na kraju, kada je broj dobrovoljnih putnika bio iscrpen, Nemci su sastavili liste sa imenima i logorašice su prozivane iz dana u dan za nove transporte, čak i tada nisu ni slutile kakva im sudbina neposredno predstoji.

Kad bi se napunio, kamion-dušegupka je vozio ka savskom mostu, samo nekoliko stotina metara od ulaza u logor, gde je Andorfer čeka u jednim kolima

je na beogradskoj obali stajao veliki kamion u koji su već bili utovareni leševi isto tako uvijeni u belo platno. Moglo ih je biti 20-30 leševa. Prolazio sam pešice pored kamiona, propeo se na prste (nalazio sam se na jednoj maloj uzbrdici) pa sam tako mogao da opazim leševe u kamionu. Video sam isto tako na suprotnoj obali Save još izvestan broj leševa poređanih koji su verovatno takođe trebali da budu utovareni u kamion.

da ne bi bio svedok utovarivanja. Most je bio oštećen i samo je jedan raspon mosta bio otvoren; zbog toga se saobraćaj odvijao naizmenično u dva smera. Vreme prelaska kamiona bilo je, međutim, tako podešeno, da dušegupka ne mora čekati u redu. Taj kamion je imao službene registarske tablice koje su mu garantovale da niko neće pokušati da izvrši inspekciju njegovog tovara, a Andorfer nije morao nijednom da pokaže svoje specijalne papire. Stigavši na beogradsku stranu mosta, kamion se zaustavio, a jedan od vozača je izašao i podvukao se ispod kamiona da bi cev s izduvnim gasovima povezao sa zapečaćenom kabinom. Kamion sa prtljagom je tada skrenuo s puta, dok su dušegupka i komandantov automobil prošli kroz Beograd do jednog streljišta u podnožju Avale.

Tako su isti ljudi – Andorfer i Enge, vozači kamiona – dušegupke Gec i Majer, četvorica policajaca i sedam

¹³⁸ Alfandari Pardo, R. *To je bio samo piknik*, Službeni glasnik, Beograd, 2014, str. 127-128.

¹³⁹ Svedočanstvo Radisava Pavlovića dato pred Državnom Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 28. aprila 1947. godine (AJ, 110-385-600). Citirano prema: *Radle i Pisari, Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44*, str. 187.

¹⁴⁰ Brauning, K. *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu. Studija slučaja*, Hereticus, 1/2007: 172-197.

srpskih zatvorenika – iz dana u dan tokom čitava dva meseca obavljali istu užasnu proceduru. Svakog jutra izuzev nedelje i praznika, a obično i po dva popodneva sedmično, kamion-dušegupka vozio je od Sajmišta do Avale. U poveći „Saurer“ predviđen za oko 50 odraslih muškaraca, često bi bilo utrpano i po stotinu žena i dece u jednom transportu. Po okončanju poslednjeg istovara, 10. maja 42. streljani su i srpski zatvorenici.

Sajmište nije izabrano kao mesto za logor zbog svoje nepristupačnosti niti zbog tajnosti lokacije. Logor se, naime, jednom svojom stranom nalazio pored samog puta koji je vodio od savskog mosta do predgrađa Zemuna, koji su mnogo koristili nemački okupatori. Sa druge strane logora nalazila se reka Sava, a preko reke bila su uzvišenja Beograda. Iz viših delova grada, svako je mogao da baci pogled preko reke i da vidi logor. Godine 1941. ovo nije smetalo Nemcima koji su došli na Balkan

BEZOBZIRNOST I ŽRTVE¹⁴¹

Nacisti su za koncentracione logore, gotovo po pravilu, birali usamljena mesta u blizini velikih gradova. Na teritoriji okupirane Srbije za logore su najčešće korišćene kasarne i drugi vojni objekti na periferiji gradova, odnosno, objekti koji nisu bili mnogo upadljivi, relativno izolovani. Činjenica da je za logor izabrano Beogradsko sajmište koje je bilo pred očima Beograda, može se objasniti žurbom da se posle poplave Zasavice (sela u Mačvi gde je prvobitno planiran logor), pronađe objekat u kome može da se smesti veliki broj zatočenika i koji se nalazi na bezbednom mestu blizu glavnih komunikacija. Izbor za logor Sajmišta, koje je bilo vidljivo sa svih strana, istovremeno pokazuje i bezobzirnost karakterističnu za nemačku okupaciju u Srbiji.

Od 8. decembra 1941. u novouređenom logoru na Beogradskom sajmištu počelo je interniranje svih preostalih Jevreja iz okupirane Srbije. Logor je imao službeno ime Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin), a njegova komanda je bila direktno podređena nemačkoj policiji (Gestapou) u Srbiji, iako se logor de facto nalazio na teritoriji Nezavisne države Hrvatske (NDH). U logoru je internirano ukupno oko 6.400 Jevreja i oko 600 Roma, većinom žena i dece. Do kraja marta 1942. godine najveći deo zatočenih Roma je pušten. Zbog teških uslova života, u prvom redu zbog izgladnelosti,

kao novi *Herrenvolk* (narod gospodara), ubeđeni u svoju pobedu i prilično ravnodušni prema javnom izlaganju njihovih zverstava. Tek 1943. kada ih je ratna sreća već očigledno bila napustila i kada su nastojali da svoju okupacionu politiku prikažu pred svetom kao „humaniju“, taj prizor je počeo Nemce zabrinjavati. Novi nemački ambasador Norman Nojbaher tražio je da se logor Sajmište ukloni zbog toga što je njegovo dugotrajno postojanje „pred očima stanovnika Beograda politički nepodnošljivo s obzirom na osećanja javnosti“. Njegov zahtev bio je ignorisan, pa je u tom logoru do kraja rata stradalo oko 47.000 zatočenika.

Osmog juna 1942. Šefer je izvestio skup oficira Vermahta da u Srbiji jevrejsko pitanje više ne postoji. Izrekao je, sa ponosom, da je „Beograd jedini veliki grad u Evropi koji se oslobodio Jevreja“.

bolesti i hladnoće, u logoru je život izgubilo oko 10 odsto zatočenika. (...) Od oko 17.800 Jevreja koji su do okupacije živeli na okupiranom području Srbije, život je izgubilo oko 14.800 (83,1%). U Jevrejskom logoru Zemun od ovog broja život je izgubilo oko 6320 (42,5%) Jevreja.

Prvih dana maja 1942. godine, dok je akcija uništenja jevrejskih zatočenika bila pri kraju, logor na Beogradskom sajmištu stekao je novu funkciju i novo ime: Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin) i ubrzo je postao centralni nemački logor na prostoru Jugoslavije za prikupljanje zatočenika predviđenih za upućivanje na prisilni rad. (...) Prema sačuvanim istorijskim izvorima, u Prihvatni logor Zemun dovedeno je ukupno 31.972 zatočenika oba pola, svih uzrasta, uglavnom Srba, ali i Jevreja, Hrvata, Muslimana, Grka, Albanaca i drugih. U logoru ili neposredno posle odvođenja iz logora život je izgubilo ukupno 10.636 zatočenika, odnosno, svaki treći (prosečno 13 žrtava na dan). Ove brojeve treba smatrati približnom donjom granicom broja dovedenih i broja umrlih ili ubijenih zatočenika. Kako su istorijski izvori velikim delom uništeni ili su nepotpuni i jednostrani, realna je pretpostavka da je broj dovedenih i broj mrtvih zatočenika znatno veći. Ali, odnos između ta dva broja najverovatnije je približno tačan.

141 Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992. str.446-448, 450.

KOLABORACIJA I HOLOKAUST¹⁴²

Zbog bespogovornog izvršavanja svih dobijenih naređenja, uloga kolaboracionističkih oružanih odreda i domaće policije - u racijama i hapšenjima svojih jevrejskih sugrađana i njihovom izručenju okupacionim organima - pripada najsramnijim epizodama istorije kolaboracionizma u Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Ovu neslavnu zaslugu nose: Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus, „Komesarska vlada,“ „Vlada narodnog spasa“ Milana Nedića i, naročito, Sedmi odsek Specijalne policije.

Mreža vojnih i civilnih organa okupacionih vlasti pojačana je maja 1941. stvaranjem domaće kolaboracionističkog aparata, tzv. Komesarske vlade. Zbog nezadovoljstva nemačkih vlasti efektima njenog delovanja na suzbijanju otpora, Komesarska vlada je, krajem avgusta, bila zamenjena „Vladom narodnog spasa“ generala Milana Nedića.

Domaća uprava se nalazila pod potpunom kontrolom okupacionih vlasti i bila je pretvorena u još jedan instrument brutalne okupacione prinude. (...) Domaćim civilnim, policijskim i vojnim kolaboracionističkim

vlastima u Srbiji tokom Holokausta, nemačka okupaciona uprava, namenila je ulogu pomoćnog instrumenta zaduženog za registraciju, hvatanje i zatvaranje odbeglih lica, saradnju u komandi koncentracionog logora na Banjici u Beogradu, koji je imao paralelnu, domaću i nemačku upravu. Okupaciona vlast je davala smernice i imala vodeću ulogu u realizaciji „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ u Srbiji. Naročito se isticao Gestapo sa svojom Operativnom grupom (*Einsatzgruppe*) i njenom mrežom komandi i odeljenja. Nemačke okupacione snage su držale u svojim rukama „monopol na smrt“; ubijanje Jevreja u Srbiji bilo je u njihovoj nadležnosti, ali se ne sme zanemariti ni uloga kolaboracionističkih vlasti koje su bile stavljene u funkciju poslušnog instrumenta nemačkih službi. (...)

Slaganje sa strašnim rezultatima okupacionih vlasti u uništenju Jevreja u Srbiji, izraženo je u jednom dokumentu „Vlade narodnog spasa“ generala Milana Nedića iz 1942, u kome se ističe da (smo se) „zahvaljujući okupatoru, oslobodili Jevreja, a na nama je da se oslobodimo ostalih elementa, koji nose nemoral i onemogućuju jedinstvo duha i srpskog nacionalnog osećanja“.

DA LI JE VLADA MILANA NEDIĆA IMALA ULOGU U ZLOČINIMA NA SAJMIŠTU¹⁴³

MILAN KOLJANIN: *Vlada Milana Nedića je sigurno imala svoju ulogu u zločinima u logoru na Sajmištu jer je praktično bila produžena ruka okupacione nemačke uprave. Logor je do maja 1944. bio pod upravom nemačke policije (Gestapoa), da bi tada bio predat ustaškoj hrvatskoj policiji koja je njime upravljala do raspuštanja krajem jula 1944. Drugi veliki beogradski logor, Banjica, imao je dva dela, nemački i srpski nad kojima je bio nemački komandant iz sastava Gestapoa. Ako se porede ova dva beogradska logora, uloga i odgovornost kvislinga za zločine u logoru Banjica mnogo je veća nego za zločine u logoru na Beogradskom sajmištu. Odgovornost organa Nedićeve kvislinške uprave je u tome što su srpski policajci i žandarmi učestvovali u hapšenjima Jevreja i Roma, koji su zatim upućivani u logore, prvo u Topovskim šupama, a zatim i u logore na Banjici i Sajmištu (Jevrejski logor Zemun), razume se, i druge logore u Srbiji (Šabac, Niš).*

Kada je reč o logoru na Sajmištu (Prihvatnom logoru Zemun) od maja 1942. do jula 1944, treba reći da su u njega i u ovom periodu upućivani protivnici okupacije u čijem hapšenju su učestvovali kvislinške Nedićeve vojne i policijske jedinice i službe. U ovom periodu u logor su upućivani ne samo zarobljeni ustanici, nego i radno sposobni muškarci, često i cele porodice. To se naročito dešavalo u leto 1942. u vreme

velike nemačko-hrvatske vojne operacije na planini Kozari, kada je najveći deo Srba, muškaraca, žena i dece upućen u ustaški koncentracioni logor Jasenovac i najvećim delom ubijen. Deo muškaraca, među njima i starijih dečaka, prema dogovoru hrvatske i nemačke policije, upućen je u logor na Sajmištu da bi odatle bio prebačen u logore u Norveškoj. Tako se u logoru na Sajmištu odjednom našla velika masa od preko 10.000 zatočenika, uglavnom Srba sa Kozare, ali i iz drugih srpskih delova Nezavisne Države Hrvatske.

Pitanje ishrane u logoru nije bilo regulisano, zavladala je glad, raširile su se bolesti, a zatočenike su masovno mučili stražari i logorski batinaši. Preko predstavnika Komesarijata za izbeglice vlade Milana Nedića, koji je mnogo učinio na spasavanju srpskih prognanika i izbeglica iz drugih delova Jugoslavije, manji broj zatočenika je prebačen u Srbiju. General Nedić se kod komadanta Jugoistoka, generala Lera, krajem avgusta 1942. požalio na loše stanje logoraša na Sajmištu. Odgovor Nemaca je bio takav da je odvojeno 2.900-3.000 najslabijih i najbolesnijih zatočenika i vraćeno u logor Jasenovac gde su odmah ubijeni. Ova, kao i druge činjenice jasno govore o tome kakav je stav nemačka uprava imala i prema srpskoj kvislinškoj upravi i prema Srbima kao narodu.

142 Ristović „Jevreji u Srbiji u Drugom svetskom ratu“, u: Fogel, M, Ristović, M., Koljanin, M. *Pravednici među narodima – Srbija*, Jevrejska opština Zemun, 2010, str. 234-235.

143 Pitanje učenika, upućeno elektronskom poštom dr Milanu Koljaninu, nakon Javnog časa o Holokaustu.

NASMEJANA VOŽNJA: ISTORIJA NEMA VREMENA ZA OSEĆANJA¹⁴⁴

Istorija nam, recimo, suvoparno saopštava da su nemačke okupacione vlasti pomenutog šesnaestog aprila 1941. godine izdale naredbu o registrovanju i obeležavanju svih Jevreja, te da se do trinaestog jula iste godine, kako stoji u Periodičnom izveštaju o poslovnom radu koji je Uprava grada Beograda podnela Ministarstvu unutrašnjih poslova, prijavilo skoro devet i po hiljada beogradskih Jevreja. Tu istorija stavlja tačku. Dovoljno je, međutim, upitati se kako se svako od tih devet i po hiljada muškaraca, žena i dece osetio kada je stavio žutu traku ili šestokraku zvezdu, i istorija će početi da se

mrvi i raspada. Istorija nema vremena za osećanja, još manje za nevericu i bol, ponajmanje za tupu nemost, za nemogućnost da se shvati šta se događa. Jednog dana si ljudsko biće, a drugog dana si, uprkos obeležju ili možda upravo zahvaljujući njemu, nevidljivi čovek. Ne, to nije istorija nego katastrofa kosmičkih razmera, u kojoj svaki pojedinac predstavlja poseban kosmos. Devet i po hiljada kosmosa prelazi iz čvrstog u gasovito stanje, što nije puka metafora, pogotovo kada je reč o onih pet hiljada duša koje su upoznale unutrašnjost stražnjeg dela Gecovog i Majerovog kamiona. (...)

MOJ OTAC JE GASOM UBIJAO ŽENE I DECU¹⁴⁵

Sada, još jednom moram da pročitam sav materijal koji sam pronašla u poslednje tri godine. Kada sam krenula u potragu za istinom o svom navodno nevinom ocu, nisam očekivala da bi od čoveka koji je znao za zločine mogao da postane zločinac. Sada mi je jasno da je Bruno Zatler bio ubica. Nestaje slika o ispravnom pruskom policijskom službeniku. Ono za šta je moj otac odgovoran je van mog sveta predstava. On, koga sam smatrala dobrim, koga sam žalila i zbog kog sam plakala, pripadao je specijalnoj operativnoj grupi, sa svim posledicama koje takva pripadnost podrazumeva!

Februara 1942. Bruno Zatler preuzima upravu nad *Uredom IV* u Beogradu, u Srbiji. Time on postaje šef Gestapoa pod zapovednikom Policije bezbednosti i Službe bezbednosti, dr Emanuelom Šeferom. Nalazim dokumenta koja sadrže izjave da je moj otac lično ubijao, da je upravljao operacijom sa kamionom – gasnom komorom u Beogradu. Kada su dvojica „operativnih eksperata“ Vilhem Gec i Edvin Majer stigli svojim vozilom u Beograd, javili su se kod zapovednika Policije bezbednosti Šefera, koji ih je uputio na šefa Gestapoa Zatlera... Početkom maja 1942. gasom su ubijeni poslednji Jevreji iz logora Satro sajmište. Referat za pitanje Jevreja se zatvara. U svom iskazu Šefer navodi: „Srbija je očišćena od Jevreja“.

Sledi susret sa istoričarem, Milanom Koljaninom,¹⁴⁶ koji je 1992. napisao knjigu o logoru Staro sajmište. Zahvaljujući svojim istraživanjima, saznao je mnogo o mom ocu. On će nas pratiti nedelju dana. Gospodin

Koljanin će nas upoznati sa Ljiljanom Đorđević, jednom svedokinjom događaja, koja je kao trinaestogodišnja devojčica preživela sa svojom majkom Švajcarkinjom. Ona je spremna da sa mnom razgovara. Uzbudena sam i strahujem od dana koji dolaze. Gospodin Koljanin nam pokazuje dvadesetominutni film o jednoj mladoj jevrejskoj bolničarki Hildi Dajč koja je, dok nije ugušena, radila u logoru Staro sajmište u bolnici, u kojoj je tada bilo smešteno oko 800 bolesnika. Oni su bili prvi koji su ubijeni nakon dolaska kamiona – gasne komore iz Berlina, februara 1942. To nisam znala. Uspela je da iz logora prokrijumčari i pošalje četiri pisma svojim prijateljicama. Pisma su stigla na adrese i danas se čuvaju u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

Odozimo se u Jajince, stratište u podnožju Avale, oko 12 kilometara izvan centra grada. Tamo je memorijalni kompleks za ubijene. Ovde je 1943. obavljena akcija „ekshumacije.“ Nedeljama je komanda sačinjena od stotinu zatvorenika iskopavala i spaljivala leševe. I ovom akcijom upravljao je moj otac. Da li je ikada bio ovde kada se to radilo? Na jednom velikom prostoru pokrivenom kamenim pločama stoji stub sa čeličnom konstrukcijom koja predstavlja pticu feniks. Iza njega se uspinju stare zidine strelišta, prekrivene travom, po ivicama cvećem. Gospodin Mihajlo Đurđević i ja idemo preko mesta na kojem je rasut pepeo 80.000–90.000 ljudi. Mnogo priča, ne razumem šta govori. Kasnije mi prevode. Jedva mogu da podnesem da budem ovde sa jednim preživelim, koji me brižno uzima za ruku i posmatra sa suzama u očima.

144 Albahari, D. *Gec i Majer*, Stubovi kulture, Beograd, 2008, str. 39-40, 28-29.

145 Niman, B. *Moj dobri otac – Život sa njegovom prošlošću. Biografija mog oca zločinca*, Beograd: Službeni glasnik, 2012. str. 52, 65, 80-81.

146 Dr Koljanin je nakon Javnog časa o Holokaustu, 2014. godine, odgovorio na molbu učenika da ispriča svoje utiske o Beati Niman. „Moj osnovni utisak o Beati Niman, rođenoj Zatler, što sam joj i sam rekao, je da je ona izuzetno hrabra žena. Malo je onih koji su istinski istražili nacističku prošlost svojih očeva i drugih članova porodice i ona je jedna među njima. Uz to, ona je svoje traganje o prošlosti svog oca, masovnog 'ubice za piscima stolom', kako se to kaže za one koji su organizovali masovna ubijanja, a nisu neposredno ubijali, izložila sudu javnosti u svojoj knjizi koja je imala više izdanja, a prevedena je i kod nas. Ona je rizikovala prekid odnosa sa širom porodicom jer nisu imali razumevanja za njenu nameru. Ne samo da je javnosti iznela sve što se događalo na njenom putu traganja za istinom o 'dobrom ocu', što je ona ironično stavila i u naslov svoje knjige, nego je postala veoma aktivna u borbi protiv neonacizma i svih vidova javnog ispoljavanja ekstremizma i netolerancije. Veoma mi je drago da sam joj pomogao u njenim naporima i žao mi je što, kako mi je javila, nije najbolje sa svojim zdravljem“.

KUĆA – KAMION – SAJMIŠTE¹⁴⁷

Koliko je Roma živelo u glavnom gradu Srbije, teško je utvrditi, ali zna se da su uglavnom živeli u delovima grada poznatim kao Jatagan mala, Marinkova bara, Pašino brdo, Čubura, Zvezdara, ali i drugde. (...) U danima posle objave prvih antiromskih naredbi, posebno nakon naredbe od 30. maja 1941. godine „koja se odnosi na Jevreje i Cigane“, kvislinške vlasti su pre svega morale da utvrde da li u raznim odsecima opštine i Uprave grada Beograda ima zaposlenih Roma, kako bi u tom slučaju preduzele odgovarajuće mere, odnosno otpustile ih. Rezultati obavezne registracije Roma pokazali su da je od 3.044 Roma registrovanih do 26. juna, 2.080 bilo starije od 14 godina, a 964 mlađe. Ukupno je bilo 1.081 muškarac, od kojih 326 zemljoradnika i radnika, 261 muzikant, 71 zanatlija, 407 raznih zanimanja i 16 bez zanimanja (...)

Kako je bilo ženama i deci, bez muževa i očeva, niko ne može da zamisli. Cela jedna zajednica, moglo bi se reći, u roku od nekoliko dana ostala je bez muškaraca. Bilo je to drugi put da se tako nešto desi u samom Beogradu: desetak dana ranije, i poslednje jevrejske porodice su ostale bez svojih muškaraca.

HOĆE LI ŽRTVE SAJMIŠTA KONAČNO DOBITI SPOMEN?¹⁴⁸

Od 1941. do 1944. u koncentracionom logoru na Sajmištu u Beogradu stradalo je blizu 20.000 ljudi. Smešten u paviljonima Beogradskog sajma, na levoj obali Save, logor Sajmište je bio najveći kazamat koji su za vreme Drugog svetskog rata stvorile okupatorske vlasti u Srbiji, ali i jedan od prvih nacističkih logora u Evropi namenjen masovnoj internaciji Jevreja. Između decembra 1941. i marta 1942. u *Judenlager Semlin* – kako je u to vreme glasilo formalni naziv logora na Sajmištu – dovedeno je oko 7.000 Jevreja, uglavnom žena, dece i starih osoba...

Knjiga Jovana Bajforda, nastala kao rezultat višegodišnjeg istraživačkog projekta autora, predstavlja pokušaj da se – 2011. u godini kada se obeležava 70 godina od osnivanja logora – prvi put predstavi sve ono što se događalo na Starom sajmištu od 1944. do danas, i ukaže na neke od uzroka kontinuiranog višedecenijskog nemara prema ovom istorijski važnom mestu.

Od šezdesetih godina dvadesetog veka, kada je pokrenuta prva inicijativa da se mesto gde se nalazio logor Sajmište dostojno obeleži, njegova memorijalizacija

Romkinje iz Marinkove bare, Jatagan male, sa Pašino brda, kao i iz okolnih sela „očišćenih“ od romskih muškaraca, koje su već živlele u ekstremno teškim uslovima, izgubile su i u ekonomskom smislu mogućnost da zadovolje osnovne potrebe za život. U njihovim često veoma siromašnim kućama, uoči zime, odjedanput su morale da se izbore sa osećanjima vezanim za gubitak svojih milih, za brigu o deci, o tome kako preživeti, kako nabaviti hranu, drva za ogrev, sa strahom da će i one s decom jednog dana biti odvedene.

Već 10. i 11. decembra su na Sajmište odvedene romske žene i deca, čiji su muškarci bili ubijeni u masovnim streljanjima mesec dana ranije. Scenario je bio praktično isti kao kod hapšenja muškaraca. Srpski žandarmi i policajci išli su od kuće do kuće i izvodili sve žene i decu, utovarili ih u kamione, odveli u žandarmerijske stanice ili u sedišta kvartova i posle manje od sat vremena prebacili ih na Sajmište. Nemačke snage nisu direktno učestvovala u tome, nego su uglavnom nadgledale i vršile nadzor, kako bi se sve odvijalo u najboljem redu.

bila je preokupacija pre svega različitih asocijacija bivših logoraša, zatim Jevrejske zajednice, koja je uglavnom bila marginalizovana, i predstavnika Muzeja žrtava genocida koji su tokom devedesetih nastojali da na Sajmištu otvore stalne prostorije. Gradske ili republičke institucije su se tek s vremena na vreme prisećale ovog prostora, uglavnom kroz podršku inicijativama koje su pokretali drugi, ili kroz megalomanske planove vezane za uređenje Savskog amfiteatra, koji su se retko obazirali na istorijski značaj ovog mesta. Odluka o „spomen obali“ iz 1966, proglašenje Sajmišta za kulturno dobro 1987. i usvajanje detaljnog urbanističkog plana 1992. predstavljaju jedine zvanične odluke vezane za Sajmište u posleratnom periodu, ali i one, sudeći po njegovom današnjem izgledu, predstavljaju samo mrtvo slovo na papiru.

Očigledna nezainteresovanost za sadržaj samog muzeja ili memorijalnog centra je svakako još jedan pokazatelj u kojoj meri je obeležavanje stradanja u Drugom svetskom ratu danas sporedna tema, u odnosu na preokupaciju Starim sajmištem kao fizičkim prostorom. Međutim, radi se o temi od suštinskog značaja. Od šezdesetih godina prošlog veka Sajmište je bilo važan simbolički

147 Pisari, M. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Forum za primenjenu istoriju, Beograd, 2014, str. 73, 81-82, 112, 114.

148 Bajford, J. *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2011, str. 220-221.

prostor kojem su različite zajednice sećanja pripisivale različita značenja u skladu sa sopstvenim nahođenjem, prioritetima i praktičnim interesima. Sprega često suprotstavljenih interpretacija istorije ovog mesta, koje su još uvek u opticaju, dovela je dotle da je Sajmište danas prepuno simbolizma ali istovremeno lišeno jasnog značenja. Drugim rečima, u Srbiji danas možda postoji saglasnost da uspomenu na logor na Sajmištu treba sačuvati, ali ne i o tome šta je to čega zapravo treba da se sećamo. Da li Sajmišta kao mesta stradanja civila u okupiranoj Srbiji? Ili kao dela „sistema logora Jasenovac“? Ili kao simbola zajedničkog stradanja Srba i Jevreja? Ili kao mesta Holokausta? Ili kao logora koji se nalazio na „teritoriji Nezavisne Države Hrvatske“ i koji prema tome služi kao dokaz da „Srbi nisu učestvovali u Holokaustu“? Ili kao simbola antifašističkih ideala i slobodarskog duha, pa čak i tolerancije uopšte?

Ovo je problem s kojim će relevantne institucije, ali i društvo uopšte, morati da se uhvate u koštac pre ili kasnije. Od načina na koji će to učiniti zavisiće hoće li žrtve Sajmišta konačno dobiti spomen obeležje koje zaslužuju. Ako se bude uložio trud da se isprave greške iz prošlosti i preispitaju duboko uvrežena uverenja o Sajmištu i njegovoj istoriji, i ako bude postojala želja da se radi na jednoj novoj, zdravijoj kulturi sećanja usredsređenoj na žrtve i zasnovanoj na istorijskim činjenicama, onda ima razloga za optimizam. Ovakav pristup bi svakako otvorio vrata i novom sagledavanju Holokausta, koji jevrejske žrtve neće posmatrati kao „prve žrtve Sajmišta“ ili kao sapatnike Srba, već će njihovo sistematsko uništenje shvatiti kao zločin bez presedana i jedinstveni aspekt istorije Sajmišta (ali i istorije Srbije uopšte), koji kao takav zaslužuje bezrezervnu pažnju i poštovanje.

KRATKI POJMOVNIK HOLOKAUSTA

ANTISEMITIZAM

Antisemitizam je mržnja prema Jevrejima. To je više ili manje sistematizovan skup antijevrejskih osećanja, raspoloženja ili praktičnih mera. U konkretnom obliku, to je društvena i politička agitacija protiv Jevreja i diskriminacija Jevreja, bez obzira da li se odvija mimo zakona ili je propisana zakonom. Termin je prvi put upotrebio 1879. godine Vilhelm Marr u sklopu pseudonaučne doktrine o rasama, koja je dokazivala superiornost „arijevske“ i inferiornost „semitske“ rase. Međutim, antijevrejske mere i diskriminacija Jevreja mnogo su stariji od rasne teorije.

Jevreji su često proganjani iz različitih razloga. U 1. veku nove ere trpeli su sankcije kao monoteisti koji nisu hteli da se povinuju carskom kultu. Čitav niz propisa i restrikcija u srednjem veku nametnuo je Jevrejima samo određena zanimanja, a potpuno zabranio posedovanje zemlje. U 12. i 13. veku Jevrejima je zabranjivano da žive zajedno sa hrišćanima. Tada su formirane zatvorene gradske četvrti (geta) za Jevreje, čime je dovršena i njihova fizička izolacija. Iz pojedinih zemalja su čak proterani, što je dovelo do pomeranja Jevreja prema istoku Evrope. Po završetku verskih ratova i sa porastom verske trpeljivosti, Jevreji su se ponovo naselili u onim zemljama iz kojih su ranije proterani. U prvoj polovini 19. veka sve evropske zemlje dale su Jevrejima jednaka građanska prava (Rusija tek početkom 20. veka). Međutim, formalna emancipacija nije značila stvarni prestanak antijevrejskih osećanja. Budući da su Jevreji često bili uspešni kapitalisti, kombinacija klasne mržnje, religiozne netolerancije i zaslepljenog nacionalizma bili su osnova antisemitizma u budućem periodu.

Antisemitizam je dobio najstrašnije forme i razmere u nacističkoj ideologiji, politici i praksi. Nemački fašizam je usvojio antisemitizam kao jedan od osnovnih elemenata svog pogleda na svet. Antisemitizam je postao zvanična državna politika. Nacisti su proglasili Jevreje nižom rasom i stavili ih van zakona. Od 1933. nacisti počinju sa masovnim progonima, pljačkama i uništenjem Jevreja. Kako kaže istoričar Raul Hilberg, odnos prema Jevrejima se tokom istorije menjao: od stava vi ne možete da živite među nama kao Jevreji (koji je bio prisutan u Evropi tokom 14. 15. i 16. veka), preko stava vine možete da živite među nama (koji je bio prisutan tokom narednog veka), kulminirao je u stavu vine možete da živite! (koji je prihvaćen tokom nacizma). Posle propasti nacističke Nemačke antisemitizam je diskreditovan i kao doktrina i kao politika. Najoštrije je osuđen, i moralno i sudski. Ipak, time nije i nestao. Javlja se i u savremenom duštvu, u raznim oblicima, bezmalo svuda gde se javlja i netolerancija.

FAŠIZAM

(lat. *fascis*, ital. *fascio* – svežanj pruća sa sekirom, simbol vlasti)

Politički pokret, ideologija i režim sa izraženim autokratskim oblicima vlasti, zasnovanim na teroru i agresiji. Kao rezultat društveno-ekonomskih prilika, najpre se razvio i došao na vlast u Italiji, ali je značajno prekoračio njene granice: nacionalsocijalizam u Nemačkoj, frankistički režim u Španiji, predratni režimi u Finskoj, Bugarskoj i hortijevskoj Mađarskoj, kao i različiti fašistički pokreti u evropskim i severnoameričkim zemljama.

Fašizam je u svakoj zemlji bio specifičan, ali je svuda bio inspirisan istom ideologijom i svuda se dokazivao preko ideja vođe, moći, borbe, heroizma i rata. Fašisti su se obraćali pre svega emocijama, a ne razumu ljudi. Zbog toga je fašizam intelektualno prazan, a glavne ideje se izražavaju kao negacija liberalizma, socijalizma itd. Drugim rečima, fašizam je protiv slobode, racionalnosti, jednakosti, ali nije potpuno jasno za šta se zalaže. Fašizmu kao ideologiji oblik je dao Benito Musolini. Osnovni je princip fašizma da je on istovremeno i praksa i misao (i režim i ideologija). U oštrom suprotstavljanju individualizmu i liberalizmu, država je najviša vrednost: njoj treba sve podrediti i staviti joj u službu. U središtu države stoji vođa (duče), koji se ne kraju i identifikuje s državom. Njegova volja je najviši zakon jer je on nepogrešiv. Izvan države nema ni pojedinaca, ni grupa, ni partija. Fašizam je antidemokratski i totalitaran: traži da država prožme čitav život individue. Narod ne stvara državu, već obratno – država stvara narod. Ona prodire i u volju i u intelekt svakog pojedinca.

U spoljnoj politici italijanski fašizam je bio orijentisan nacionalistički i imperijalistički. Godine 1936. uspostavljen je savez sa Nemačkom, kasnije sa Japanom. Tada je Musolini prihvatio rasističku i antisemitsku politiku nacističke Nemačke. Fašizam je postao sinonim za nasilje, zverstva, čovekomržnju. Vojna pobeda nad fašizmom nije uspjela da ga sasvim uništi.

U današnje vreme, neonacističke i neofašističke ideje ponovo se javljaju kao reakcija na nesigurnost izazvanu ekonomskim i političkim teškoćama. Ponovo su glavni neprijatelji i žrtve – pripadnici različitih manjinskih grupa. Neonacizam i neofašizam je prisutan tamo gde se podudaraju gledišta o nejednakosti ljudi sa spremnošću na nasilje, gde se javlja precenjivanje vlastitog naroda ili nacije, razlikovanje vrednog od bezvrednog života, isticanje prirodne hijerarhije, isticanje prava jačeg i spremnost na nasilno iskorenjivanje svega drugačijeg.

GENOCID

(grč. genos – rod, narod; lat. occidere – ubiti)

Reč „genocid“ označava planiranu, organizovanu akciju čiji cilj je potpuno ili delimično istrebljenje neke nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe ljudi.

Najpoznatiji primer genocida je Holokaust. Za srpski narod, najtragičniji je bio istovremeni genocid Srba u Drugom svetskom ratu.

Pojam je nastao posle Drugog svetskog rata, upravo zbog zločinačke prakse fašističkih sila. Termin genocid je prvi put upotrebljen 1946. kada je Generalna skupština Ujedinjenih nacija formulisala Nirnberške principe i proglasila genocid međunarodnim zločinom. On spada u najtežu vrstu zločina protiv čovečanstva. Motivi za vršenje genocida su: želja za pljačkom i porobljavanjem, rasna, nacionalna i verska mržnja i predrasude.

Tokom istorije, još od doba prvobitne zajednice, dešavala su se česta uzajamna istrebljivanja zavađenih naroda, ali se ona ne mogu smatrati genocidom. Ovaj pojam se počinje upotrebljavati i postaje aktuelan tek u 20. veku.

GETO

(ital. ghetto, izvedeno iz hebr. ghet – razvod, razdvajanje)

Reč „geto“ može da se razume na različite načine. Tom rečju je najpre nazvano jedno malo venecijansko ostrvo na kom su Jevreji bili smešteni počev od 1516. godine. U širem smislu – geto je jedan gradski kvart u kojem je prinudno (ili po sopstvenom izboru) koncentrisana jedna etnička ili religiozna grupa, i time odvojena od šire sredine.

U Nemačkoj se jevrejski deo grada obično zvao Juddengasse. Osnivanje geta predstavljao je sastavni deo opšte antisemitske orijentacije rimokatoličke crkve. Pored verskih motiva, za to su postojali i drugi, duboki socijalni motivi. Politika diskriminacije Jevreja odgovarala je interesima feudalnog plemstva, ali i drugim imućnijim gradskim slojevima koji su u Jevrejima videli prepreku sopstvenom bogaćenju.

Dolaskom Hitlera na vlast, a naročito tokom Drugog svetskog rata, u skladu s politikom rasizma sprovode se progoni i uništavanje Jevreja i ponovo se osnivaju geta, od kojih su mnoga postala koncentracioni logori. Često se pominje broj od oko 7.000 različitih geta i logora. U novije vreme, istoričari i istraživači (Enciklopedija geta i logora, USHMM) tvrde da ih je bilo daleko više, oko 42.000. Jedan od najpoznatijih geta bio je Varšavski geto u kojem je 1943. izbio ustanak koji je posle višemesečnog otpora završio potpunim uništenjem njegovih stanovnika. Pored njega, čuveni su i: Lublinski geto, Krakovski geto, Lođski geto, Minski geto.

HOLOKAUST

(grč. holos – ceo, potpun; kaustos – spaljen: kod Grka i Rimljana žrtva spaljivanjem prinošena bogovima ili umrlima; uništenje spaljivanjem)

Holokaust je naziv za sistematski planski državni progon i genocid nad oko šest miliona evropskih Jevreja tokom Drugog svetskog rata, koje su počinili nacistička Nemačka i njeni saradnici. Taj progon se razvio u upotrebu odreda smrti i koncentracionih logora kao masovnih i centralno organizovanih pokušaja da se usmrti svaki pripadnik jevrejskog naroda. Osim Jevreja, sistematski su istrebljivani Romi, Sloveni, kao i različite društvene grupe: homoseksualci, duševni bolesnici, hendikepirane osobe, politički protivnici, poljski i sovjetski ratni zarobljenici... Bilo je to ostvarenje jedne monstruoze zamisli zasnovane na pohlepi i samoljublju, iz koje je proistekla zverska mržnja prema svemu što je različito. Sve predrasude, mržnja i sprovođenje Hitlerove genocidne politike podvode se pod jedan pojam – Holokaust. On fundamentalno negira temelje civilizacije. Šoa (*Shoah* znači „katastrofa“) je hebrejska reč koja označava Holokaust.

Smatra se da je „Kristalna noć“ (9-10. novembar 1938) početak Holokausta. Tada je više od 20.000 Jevreja uhapšeno i odvedeno u geta i logore. Broj ubijenih Jevreja nije sa sigurnošću utvrđen (procenjuje se između 36 i 200 osoba). Uništene su 1.574 sinagoge, skoro sve u Nemačkoj, kao i više od 7.000 jevrejskih radnji. Razorena su jevrejska groblja, spaljivane su knjige...

Na Vanze Konferenciji u Berlinu (20. januar 1942) formulisana je plan „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“, što je bio zvaničan naziv u nacističkim krugovima za program uništenja jevrejskog naroda, odnosno projekat genocida nad Jevrejima. Nacisti su izradili nacрте i razradili sistem – kako u što kraćem roku ubiti što više ljudi. Utvrđeno je da je streljanje neefikasno, sporo i prljavo. Donesena je odluka da se Jevreji pogube gasom. Ajhman je proglašen administratorom „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ (Endlösung der Judenfrage).

Raul Hilberg, međutim, smatra da, kada je rane 1933. godine prvi državni službenik upisao prvu definiciju „nearijevskog“ u statut državne službe, sudbina evropskih Jevreja već je bila zapečaćena. On razlikuje četiri faze Holokausta kao „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“:

1. faza: Identifikacija (obeležavanje, registrovanje, socijalna izolacija, prisilni rad)

2. faza: Eksproprijacija (oduzimanje pokretne i nepokretne imovine)

3. faza: Koncentracija (zatvaranje u geta, prolazne i koncentracione logore)

4. faza: Eksterminacija (potpuno fizičko uništenje masovnim streljanjima i u logorima smrti)

Postoje ljudi koji i danas ne veruju da se ovaj zločin dogodio na ovakav način, ili im nije u interesu da priznaju da se dogodio. *Poricanje, negiranje ili odricanje Holokausta* predstavlja poricanje genocida nad Jevrejima u Holokaustu tokom Drugog svetskog rata. Jedan od veoma rasprostranjenih stavova među negatorima Holokausta je i taj da je Holokaust prevara nastala iz jevrejske zavere – kao način promocije interesa Jevreja nauštrb drugih naroda. Iz tog razloga, poricanje Holokausta se smatra antisemitskom teorijom zavere. U Evropi su mnoga zakonodavstva zbog toga donela zakone kojima se poricanje Holokausta tretira kao govor mržnje, odnosno kao verbalni delikt za koji su zaprećene teške novčane i zatvorske kazne.

KONCENTRACIONI LOGOR

Vrsta zatvora koja je stvorena za političke protivnike, pripadnike pojedinih etničkih ili religijskih grupa. U nacističkoj Nemačkoj koncentracioni logori su se koristili za masovno istrebljenje etničkih grupa (Jevreja, Roma, Slovena). Formirani su tamo gde je većina planiranih žrtava živela. Podizani su uglavnom pored železničkih pruga, kako bi transport bio olakšan. Držali su se u tajnosti od nemačkih građana.

Najpoznatiji logori smrti su: Aušvic (Osvješčim), Majdanek, Treblinka u Poljskoj, Dahau, Buchenwald u Nemačkoj, Mauthausen u Austriji, Jasenovac u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a u Srbiji: Staro sajmište, Topovske šupe, Banjički logor (i streljište Jajinci), logor u Šapcu, logor Crveni Krst u Nišu. U koncentracionim logorima logoraši su zlostavljani i masovno su umirali od bolesti i iznemoglosti. Na mnogima su vršeni medicinski eksperimenti. Procenjuje se da je u logorima ubijeno oko 11 miliona ljudi, od toga 6 miliona Jevreja.

Tačan broj žrtava Aušvica nikada nije utvrđen. Pretpostavlja se da je u njega deportovano 1.300.000 ljudi, ubijeno 1.100.000, od toga 1.000.000 Jevreja. Logor je oslobođen 27. januara 1945. godine. Taj dan obeležava se kao *Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta*, po odluci Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Ona se rukovodila potrebom reafirmacije ljudskih prava, prevencije i kažnjavanja zločina genocida, kao i stalnim prisustvom opasnosti od rasne, nacionalne i verske mržnje zasnovane na predrasudama. Masovno stradanje Jevreja u Drugom svetskom ratu danas se sagledava kao jedan od najvećih zločina protiv čovečnosti u svetskoj istoriji.

NACIZAM – NACIONALSOCIJALIZAM

(*lat. natio – narod; socialis – društveni*)

Varijanta fašizma; politički fašistički pokret nastao u Nemačkoj između dva svetska rata; ideologija i režim na vlasti u Nemačkoj (1933-1945). Nationalsocijalizam je izrazito nedemokratski, antiparlamentaran, zalaže se za „direktne akcije“, primenu nasilja i ulične borbe, za energično uništavanje političkih protivnika fizičkim istrebljenjem.

Nacionalsocijalizam se temeljio na nekoliko, u osnovi, veoma prostih ideoloških fraza o bratstvu, jedinstvu i narodnom zajedništvu. Oni se mogu i moraju ostvariti tako što će se najpre onemogućiti, preciznije, „istrebiti“ najveći svetski neprijatelj, koji svojim humanističkim frazama zavodi naivne narode i rase. Reč je, naravno, o Jevrejima, koji su krivi za sve, ali pre svega za ekonomsku krizu. Za Hitlera i njegove pristalice, Jevreji su krivi za kapitalizam i industrijalizaciju koji iskorenjuju nemačkog seljaka i radnika; odgovorni su za slobodnu trgovinu i stvaranje građanstva; za modernu umetnost; opstojavanje beskičmenih intelektualaca; za suludu emancipaciju žena i tako redom...

Osnovne karakteristike nacionalsocijalizma su sledeće:

1. *Autoritarni režim* – zasnovan na diktaturi jedine državne nacionalsocijalističke stranke, uz primenu policijskog terora. Diktatura stranke se izvrgla u diktaturu malog stranačkog rukovodstva i samog Hitlera. Svaka opozicija je nemilosrdno progonjena, a svi osumnjičeni za politički delikt su ubijani ili zatvarani u koncentracione logore.
2. *Kult vođe* – Hitler je smatran neprikosnovenim i natprirodno obdarenim; njegova volja se morala slepo slušati. Disciplina je razvijana do savršenstva, a vođa je nailazio na slepu pokornost.
3. *Rasizam* – Smatralo se da je arijevska rasa jedina čista rasa na svetu, sposobna da njime vlada, a da su Germani, posebno Nemci, bolji od ostalih arijevac. Trebalo je izgraditi čistu nemačku arijevsku državu. Zato se moralo pristupiti uništenju pripadnika svih drugih rasa, pre svega Semita, a u prvom redu Jevreja.
4. *Imperijalizam* – Krajnji cilj je bilo stvaranje „hiljadugodišnje nemačke države“ (Rajha), koja bi vladala celim svetom. Kao teorijska podloga ovakvom poduhvatu služila je, pored rasizma, i geopolitička teorija. Prema njoj, Nemačka zauzima teritoriju koja čini „srce“ zemlje iz koje se može vladati celim svetom. Osnovna crta „novog poretka“ je istrebljivanje „nižih“ rasa i potčinjavanje svih država i naroda Nemcima kao vrhovnim gospodarima.

5. *Sprega rada i kapitala* – Zahvaljujući ubrzanom naoružavanju, odmah po dolasku na vlast, nacionalsocijalisti su otklonili nezaposlenost – najveće ekonomsko zlo radnika. Tako su umirili radne mase. Propovedali su da je preduzeće jedna krvna zajednica, neka vrsta porodice, u kojoj kapitalista vrši neku vrstu očinske vlasti. Prinudno su organizovali radnike u jedinstvenu državnu organizaciju („Radni front“). Ta organizacija je „braneći“ interese radnika, u stvari održavala socijalni mir i omogućila nesmetanu eksploataciju.

NIRNBERŠKI PROCES

Suđenje dvadeset dvojici nemačkih najviših državnih i vojnih rukovodilaca u Drugom svetskom ratu, koji su izvedeni pred Međunarodni vojni sud u Nirnbergu i proglašeni ratnim zločincima. Proces je trajao od novembra 1945. do oktobra 1946. godine. Nationalsocijalistička partija Nemačke, neke njene specijalne organizacije (SS), kao i određene policijske ustanove nemačke države (Gestapo), proglašeni su zločinačkim organizacijama. Grad Nirnberg nije slučajno izabran za ovo suđenje. Nirnberg je bio poznat kao grad nekadašnjih nacističkih zborovanja; prvi rasni zakoni formulisani su 1935. upravo u Nirnbergu, pa je suđenje nacistima baš u tom gradu imalo značajnu simboliku.

Ovo suđenje je predstavljalo novinu u međunarodnom pravu i međunarodnim odnosima. Ranije se smatralo da su osobe koje vrše zvanične funkcije u svojim državama i sprovode zvaničnu politiku svojih vlada, odgovorne jedino pred organima vlastite zemlje. Međutim, zbog nečuvenog nasilja, suprotnog svim pravilima morala i prava međunarodne zajednice, odlučeno je da se odgovorna lica, bez obzira na njihov položaj, pozovu na odgovornost. Odredbe poznate kao Nirnberški principi, postale su deo pozitivnog međunarodnog prava. Generalna skupština Ujedinjenih Nacija, Rezolucijom broj 177 (II) od 21. novembra 1947. godine, zadužila je Komisiju Ujedinjenih Nacija za međunarodno pravo da formuliše te principe. Posle dužeg rada, Komisija je 1950. godine objavila „Principe međunarodnog prava priznate u povelji Nirnberškog tribunala i u suđenju pred tribunalom“.

POGROM

(*rus. gromit – pustošenje, razaranje, uništavanje*)

Organizovano ubijanje velike grupe ljudi zbog njihove različitosti; organizovani masakr bespomoćnih ljudi.

SS-OVCI

Pripadnici SS odreda. SS je skraćeni za *Šucstafel* (nem. *Schutzstaffel* – odbrambene snage). To je velika paravojsna organizacija, udarni deo Nationalsocijalističke partije. Nemci su smatrali da je SS elitna jedinica jer su

svi njeni članovi bili odabrani po rasnim i ideološkim kriterijumima. SS je brojala na vrhuncu moći oko 950.000 ljudi, a njen lider je bio Hajnrih Himler. SS je imao ključnu ulogu u masovnim likvidacijama tokom Holokausta. Osim likvidacije, preseljavao je Jevreje u geta i koncentracione logore, palio i oduzimao imovinu... SS je odgovoran za smrt preko 12.000.000 ljudi, većinom Jevreja, Poljaka, drugih Slovena, ali i drugih rasnih ili etničkih grupa, kao što su Romi. Sprovodili su i likvidacije hendikepiranih osoba, duševnih bolesnika, homoseksualaca, pripadnika različitih verskih grupa, kao i političkih neistomišljenika.

Brojni ogranci SS-a kasnije su optuženi za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti. Nirmberški sud je nakon rata proglasio SS kriminalnom organizacijom zbog sprovođenja rasnih zakona i genocida tokom Holokausta.

TOTALITARIZAM

(*lat. totus – sav, celovit, potpun*)

Ideologija i/ili praksa sveobuhvatne intervencije države (ili neke druge političke ili verske organizacije) u društvene odnose.

Totalitarizam se ostvaruje samo uz pomoć organizovane sile prinude koja sebi podređuje sve aktere društvenog života. Tako je u osnovi pojave totalitarizma – država koja hoće „da bude sve“. Oblik političkog režima obično je diktatura uske grupe pojedinaca. Totalitarna država reguliše odnose u svim oblastima društvenog života, uključujući porodične odnose, ideološka i religiozna ubeđenja, naučnu i umetničku orijentaciju, estetičke kriterijume...

Istorijski, totalitarnim tvorevinama nazivaju se sistemi vladavine italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma s jedne strane, a s druge staljinistički sistem vlasti.

KAPO

(*od italijanske reči kapo – glava; glavni nad ostalim logorašima*).

U službenoj terminologiji, to je zatvorski funkcioner (nem. *Funktionshäftling*). Naziv se u nacističkoj Nemačkoj i teritorijama pod njenom okupacijom koristio za zatvorenike koncentracionih logora koje je SS odredio za obavljanje dela administrativnih dužnosti. Svrha te prakse je bila nastojanje da se smanje troškovi i broj čuvara, ali i podele zatvorenici između sebe, kako bi se sprečili eventualna bekstva ili pobune. Kapoi su tako u odnosu na druge zatvorenike uživali određene privilegije, koje su se obično odnosile na redovniju ili bolju prehranu, civilnu odeću, cigarete ili privatne prostorije. Obično su regrutovani iz nižih klasa i/ili redova predratnih kriminalaca, pri čemu se neprijateljstvo prema inteligenciji i sklonost nasilju smatrala poželjnom osobinom.

Izraz je nakon rata ušao u širu upotrebu za slične fenomene koji se pojavljuju u zatvorima i koncentracionim logorima, a pogotovo u onima gde se zatvaraju politički zatvorenici.

HITLERJUGEND

(*nem. Hitler-Jugend – Hitlerova omladina, skraćeno HJ*)

Jedna je od najstarijih nacističkih paravojnih formacija: postojala je od 1922. do 1945. godine. Hitlerovi omladinci, indoktrinirani antisemitizmom, viđeni su kao budući „arijevski nadljudi“. Jedan od ciljeva je bio – motivisati decu da se, kao vojnici, verno bore za Treći Rajh. Mnoge aktivnosti Hitlerjugenda su veoma ličile na vojnu obuku, jer su uključivale rukovanje oružjem, osnove vojne strategije i slično. Doza surovog ponašanja starijih dečaka prema mlađima se tolerisala, čak i ohrabivala, jer se smatralo da će se na taj način odstraniti nesposobni, dok će ostali očvrstnuti. Hitlerjugend je stavljao veći naglasak na fizički i vojni trening nego na akademsko uzdizanje.

Do kraja 1936. članstvo je brojalo preko pet miliona pripadnika. Ujedno, članstvo je postalo obavezno (po zakonu *Gesetz über die Hitlerjugend*), čak i ako su se roditelji deteta tome protivili. Do kraja 1940. bilo je osam miliona članova, a kasnije ih je teško i prebrojati; skoro svaki dečak star deset godina ili više, na neki način je bio povezan sa Hitlerjugendom.

SONDERKOMANDO

(*nem. Sonderkommandos – „radne jedinice“*)

Jedinice sastavljene od zatvorenika, najčešće Jevreja, u nacističkim logorima smrti. Oni su, pod pretnjom smrti, bili primorani na rad u gasnim komorama i krematorijumima tokom Holokausta. Nakon izvesnog vremena i oni bi bili ubijeni i zamenjeni drugim zatočenicima.

JUDENRAT

(*nem. množina: Judenrate – sistem Jevrejskih saveta*).

Oni su činili sveprisutnu odliku nacističke vlasti nad jevrejskim zajednicama, uglavnom u okviru geta u okupiranoj Evropi. Ova rukovodeća tela osnivana su na osnovu zakona ili uredbе, ili jednostavno po usmenom nalogu. Planirano je da Saveti posluže ostvarenju dvaju ciljeva. Prvenstveno je trebalo da budu kanali za prenošenje propisa nametnutih Jevrejima, ali i da posluže kao glavni ili isključivi kanal za molbe i žalbe zatočenih žrtava počinocima zločina. Nacisti nisu želeli da se Jevrejima bave pojedinačno.

DAN SEĆANJA

Tokom našeg obrazovnog procesa smo se trudili da odemo mnogo dalje od puke deskripcije. Težili smo, ne samo usvajanju znanja, već dubljem razumevanju Holokausta, izvođenju zaključaka (ukoliko je to moguće), rasuđivanju, učvršćivanju vrednosnih stavova, pokretanju aktivnosti. Organizacija komemoracije je bila završnica, ili vrh obrazovnog procesa i uključila je inicijativu, ideju, saržaj i realizaciju. Ona nije nastala *ad hoc*, kao pripremljen prigodan program, već je rezultat kontinuiranog i posvećenog rada sa učenicima. Sada, dok se ovaj rukopis priprema za štampu, spremamo novu komemoraciju.

Ostalo je još da kažemo - da je ključ uspešnog poučavanja o Holokaustu, ipak, u rukama profesora. Ako mi verujemo da je – to što radimo – važno, verovaće i naši đaci. Ostalo je još da izrazim zahvalnost svojim učenicima, bivšim i sadašnjim, na beskrajnom poverenju koje su mi ukazali, dok smo, zajedno, učili o mračnim stranama jučerašnjice, kako bi nam danas i sutra možda bilo svetlije.

Znaju li Beograđani koji piju i obeduju u restoranu „So i biber“ na levoj obali Save, na Starom sajmištu u broju 19, da se u toj zgradi, u nekadašnjem Turskom paviljonu, tokom rata od 1941. do 1944. u sklopu nacističkog Jevrejskog logora Zemun, kasnije, Prihvatnog logora Zemun, nalazilo kupatilo i – mrtvačnica? Efemeran podatak?

Spada li taj podatak u domen informacija od javnog značaja? Da li ljudi individualno, jedan po jedan, treba da šalju popunjene formulare Službi za katastar nepokretnosti i da se raspituju šta se u kojoj zgradi na Starom sajmištu nalazilo pre 70 godina? Ili bi, možda, očuvane originalne zgrade iz tog perioda trebalo da budu pod zaštitom države, kao sastavni deo memorijalnog kompleksa, možda muzej, a do tada ispred svake bi trebalo da se nalazi makar tabla sa oznakom: „Ova zgrada je sazidana 1938. kao Turski paviljon na Beogradskom sajmištu. Tokom nacističke okupacije bila je sastavni deo Jevrejskog logora Zemun, korišćena je kao kupatilo i mrtvačnica“.

Preko puta, u broju 20, nalazi se još jedan restoran, „Posejdon“, sa velikom sportskom salom i teretanom. Zar ne bi ispred njega trebalo da stoji tabla sa natpisom: „Ova zgrada je sazidana 1937. i poznata je kao zadužbina Nikole Spasića na Beogradskom sajmištu, tj. kao Spasićev paviljon. Tokom nacističke okupacije korišćena je kao bolnica Jevrejskog logora Zemun. U njoj je kao medicinska sestra radila Hilda Dajč, studentkinja arhitekture koja se dobrovoljno prijavila da pomaže zatočenicima. I sama Jevrejka, ubrzo je ubijena u gasnom kamionu“.

Zar Beograđanima nije poznat film Gorana Paskaljevića *Kad svane dan*, ili prošlogodišnja đачka predstava *Nevidljivi spomenici* u Bitef teatru; zar Beograđani nisu čuli za roman Davida Albaharija *Gec i Majer*, ili bar za NIN-ovom nagradom nagrađeni roman Filipa Davida *Kuća sećanja i zaborava*, zar Beograđani nisu čitali ispovest Beate Niman *Moj dobri otac*, ili gledali dokumentarni film *Dobri otac*, zar Beograđani nisu videli ni knjigu dr Milana Koljanina *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, ni studiju slučaja dr Kristofera Brauninga *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na sajmištu*, ni knjigu dr Jovana Bajforda *Staro sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, ili makar *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44...* (jer svi pomenuti naslovi, kao i mnogi drugi, bave se, ako ne eksplicitno, onda velikim delom, upravo ovom tematikom). Ili više ne čitaju knjige, više nemaju internet, više ne idu u pozorište, više ne gledaju filmove...?

Ili, možda, nigde nema tako dobre kafane i nigde nema tako dobre teretane kao na Starom sajmištu? Ili nas je možda povratak surovog kapitalizma potpuno izopačio i potopio sve ljudsko u nama? Ili možda mislimo da one hiljade duša jevrejskih žena, dece i staraca, zajedno sa romskim i srpskim dušama – ako je uopšte važno koliko kojih, i ako nije „nedostojno čoveka“ (T. Adorno) pominjati brojeve – koje su na tom mestu skončale svoje anonimne, nevine živote i stopile se u cifru od oko (kako piše) 40.000, a na drugom mestu (kako piše) 100.000 žrtava fašizma, nije vredno pažnje? Ili nam je možda dosadilo ono otrcano „smrt fašizmu, sloboda narodu“, pa smo ga nijansirano protumačili i prećutno se saglasili da – pomalo fašizma ne može da škodi? Ili možda ono „sloboda narodu“ tumačimo tako da samo neki narod ima slobodu, pa onda može slobodno da gazi po starim, već zaboravljenim žrtvama?

Hoće li to Beograd da bude metropola u kasabi, ili je možda tek čaršija? I kako se to započinje gradnja nekakvog „Beograda na vodi“ tačno preko puta tog istog Starog sajmišta, mesta stradanja, i ponovo, kao pre 70 godina taj grad na njega ravnodušno gleda, i kako se ponovo aktuelizuju zastrašujuće reči Davida Albaharija o tom „... Beogradu koji ih, sa druge obale reke, nemo posmatra“?

Holokaust je naziv za sistematski planski državni progon i genocid nad oko šest miliona evropskih Jevreja tokom Drugog svetskog rata, koji su počinili nacistička Nemačka i njeni saradnici. Generalna skupština Ujedinjenih nacija proglasila je 27. januar (dan oslobođenja Aušvica) Međunarodnim danom sećanja na žrtve Holokausta.

Jevrejski logor Zemun je ključno mesto za istoriju Holokausta u Srbiji. Za manje od dva meseca tokom

proleća 1942. u njemu je ubijena skoro polovina ukupnog broja Jevreja sa teritorije okupirane Srbije. Na taj način je Srbija postala prva zemlja pod nacističkom okupacijom proglašena „očišćenom od Jevreja“, kako je Emanuel Šefer, da bi se pohvalio, izvestio svoje pretpostavljene u Berlinu... Pored toga, ovo mesto ima veliki značaj i u široj istoriji uništavanja evropskih Jevreja jer su događaji na Sajmištu, kako piše američki istoričar Kristofer Brauning, „nagovestili efikasnost i rutinsku hladnokrvnost koja će kasnije biti usavršena u logorima smrti“. Zato se ovaj zločin posmatra kao „začeće jednog šireg plana za uništenje evropskih Jevreja“.

I tako, učenici triju beogradskih škola sa svojim profesorima uveliko spremaju svečani program kojim će 27. januara 2016. odati poštu žrtvama nacizma i upozoriti javnost na opasnost opakog zaborava zločina uz odlomke iz pisama Hilde Dajč i reči Prima Levija, Elija Vizela, Davida Albaharija, Filipa Davida, Aleksandra Ajzinberga, Jehude Amihajija, Beate Niman, Reli Alfandari... ali zbog „zaborava i sporenja“ (čitaj: kapitalizma na srpski način) nije im dopušteno da komemoraciju žrtvama Holokausta održe na mestu stradanja, na mestu nekadašnjeg logora, na Starom sajmištu. Moraće oni da potraže neki drugi, neutralniji, prihvatljiviji prostor. Možda bi bilo najbolje da se povuku i zatvore, nazad, u svoje škole. Tamo, gde im je i mesto.

Jer, za to vreme, neki Beograđani moraju imati priliku da mirno piju i obeduju u restoranu „So i biber“ u Turskom paviljonu, a neki drugi Beograđani ne smeju propustiti svoj uplaćeni termin u teretani „Posejdon“ u Spasićevom paviljonu na Starom sajmištu. Znaju se prioriteti.

Neće odustati profesori i đaci. Održaće svoj program u Kulturnom centru Reks, u Jevrejskoj ulici 16, u zgradi nekadašnjeg dobrotvornog jevrejskog društva „Oneg Šabat i Gemilut Hasadim“. Simbolika postoji, jer su stanari tog doma za stare i bolesne među prvima stradali kao žrtve „dušegupke“.

Ovih dana se čuje i pitanje: „Da li je u redu da se na Svetog Savu održava komemoracija žrtvama nacizma, Sveti Sava je ipak srpska slava? Ne ide uz komemoraciju“. Je li takav

Povodom obeležavanja Međunarodnog dana sećanja na žrtve Holokausta pozivamo Vas na komemoraciju koja će se održati 27. januara 2016. godine u Kulturnom centru Rex (Jevrejska 16), od 17:00 do 19:00 časova.

ŠETNJA, SLIKE I ZVUCI SEĆANJA GOVORIM U PRVOM LICU

PROGRAM

17:00 Šetnja i obilazak punktova sećanja
Učenici Treće beogradske gimnazije sa profesorkom Jelenom Kručićanin
Učenici Desete beogradske gimnazije sa profesorom Sinišom Vukadinovićem

18:00 Ispisivanje imena na Zidu sećanja
18:15 Govorim u prvom licu - recital
Učenici Železničke tehničke škole sa profesorkom Nadom Banjanin Đuričić
Horska pratnja: Dragana Stojanović, Jelena Jovičin i Natalija Nedeljkov

Idejno oblikovanje i priprema: Nada Banjanin Đuričić, Sonja Viličić, Andrea Palašti, Vera Mevorah i Jovana Dragić
Spisak žrtava sastavila Jelisaveta Časar prema podacima iz „Spiska žrtava rata 1941-1945 Jevreji“, popis iz 1964, Savezni zavod za statistiku, Beograd
Imena žrtava čitaju Vera Mevorah i Dragoslav Živković
Zahvalnost Savezu jevrejskih opština Srbije

Podrška i organizacija: Haver Srbija

stav izraz antisemitizma ili nije (jer znamo da Srbi „nikad nisu bili antisemiti“, mada se u jednom dokumentu tzv. „Vlade narodnog spasa“ Milana Nedića iz 1942. navodi „... zahvaljujući okupatoru, oslobodili smo se Jevreja“)? Ako nije antisemitizam, šta li je, bezazlena reakcija na flagrantno kršenje običajnosti?

I, šta bi na sve to rekao Sveti Sava, da je živ? Danas, u ovoj našoj sekularnoj državi, u ovom našem građanskom, demokratski orijentisanom društvu, on bi, kao hrišćanin, prosvetitelj i humanista, s poštovanjem i pijetetom, zakazao komemoraciju. Očitao bi lično, ako ne Kadiš (molitvu za mrtve), ono makar opelo i za žrtve Holokausta, i za žrtve genocida i za sve žrtve svih drugih ratnih zločina, i pomolio se – za mir.¹⁴⁹

149 „Sveti Sava i Holokaust“, autorski tekst Nade Banjanin Đuričić, objavljen u listu *Danas*, petak, 22. januar 2016.

ŠETNJA, SLIKE I ZVUCI SEĆANJA – GOVORIM U PRVOM LICU

27. januar, šest sati popodne. Na ulasku u Reks, na stepenicama, upaljene sveće. Iz uskog hodnika, slabo osvetljenog, dopire prigušen zvuk, muški i ženski glas naizmenično izgovaraju imena i prezimena. Na ulasku u salu, učenici odeljenja 3-3-1, buduće mašinovođe, dočekuju posetioce, tiho ih uvode u salu, u manjim grupama ih vode od jednog do drugog punkta. Sala je diskretno osvetljena, reflektori su usmereni na punktove.

Zašto *šetnja*? Zato što posetioci lagano koračaju od jednog do drugog „punkta sećanja“ koji su razmešteni na 5 mesta u velikoj sali Reksa. Na punktovima su izloženi učenički radovi, mape Starog sajmišta, nekad i sad, fotografije iz vremena okupacije, prošlost zgrade Oneg Šabat i Gemilut Hasadim, fotografije i biografije pet žrtava Starog sajmišta: David Bivas, Ester Bajer, Flora Glik, Hilda Dajč, Rejna – Lenka Lunginović. Na svakom punktu dočekuju ih učenici koji im saopštavaju svoju priču, delić istorije Holokausta u Srbiji. Svakom posetioцу uručuju štampani identifikacioni list žrtve, sa fotografijom i biografijom. Posetioci slušaju priču na jednom punktu, pa nastavljaju dalje, dok ne obiđu svih pet. Potom prilaze Zidu sećanja i svojom rukom ispisuju jedno ime i prezime sa nepreglednog spiska žrtava.

Zašto *slike*? Zato što su jedino slike ostale. Stare fotografije, prikupljene od porodica, slike iz života pre, slike sa izložbe „Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta“ projektuju se naizmenično, sve vreme, na velikom platnu u dnu bine. Pored Zida sećanja postavljen je veliki pano sa portretima žrtava Starog sajmišta, napravljen za ovu priliku.

Zašto *zvuci*? Zato što sve vreme, uporedno, čujemo i zvuk sa zvučnika, snimljen glas Vere Mevorah i Dragoslava Živkovića koji čitaju, nama nepoznata, imena i prezimena žrtava sa nepreglednog spiska iz baze podataka. Njihovi glasovi, u pozadini, mešaju se sa glasovima učenika na punktovima sećanja i sa glasovima posetilaca koji, zastajkuju, zapitkuju, komentarišu. Ovi stopljeni zvuci, ovaj žamor, suzdržan, dostojanstven i usredsređen, nepogrešivo dominira atmosferom komemoracije.

I kasnije, tokom recitala, zvuci će biti važni, glasovi devojaka koje pevaju na hebrejskom, jidišu, latinu i srpskom.

Zašto *govorim u prvom licu*? Zato što je svako od nas prisutan i uključen, lično. Zato što je tekst recitala sklopljen od delića: pisama, pesama, odlomaka priča i romana autora koji su preživeli, ili su ubijeni, ili čije su porodice stradale, i svi oni pišu u prvom licu. Zato što se učenici predstavljaju imenom i prezimenom, zato što izgovaraju reči pisaca, preživelih svedoka i žrtava, u njihovo ime, i u svoje ime.

Ja sam Dragoslav Živković

Ja sam Dejana Vladić

Ja sam Ljubomir Cvetanović

Ja sam Snežana Vujović

Ja sam Dejan Tošić

Ja sam Natalija Nedeljkov

Ja sam Jelena Jovičin

Ja sam Dragana Stojanović

1. YEHUDA AMICHAJ, SEĆANJE¹⁵¹

שהר הזיכרון יזכור במקומי/יהודה עמיחי
 שהר הזכרון יזכור במקומי,
 זה תפקידו. שהגן לזכר יזכור,
 שהרחוב על שם יזכור,
 שהבנין הידוע יזכור,
 שבית התפילה על שם אלוהים יזכור,
 שספר התורה המתגלגל יזכור,
 שהיזכור יזכור. שהדגלים יזכרו,
 התכריכים הצבעוניים של ההסטוריה, אשר
 הגופים שעטפו הפכו אבק. שהאבק יזכור.
 שהאשפה תזכור בשער. שהשליה תזכור.
 שחית השדה ועוף השמים יאכלו ויזכרו,
 שכולם יזכרו, כדי שאוכל לנוח.

Natalija, Jelena i Dragana - PESMA Ha-Tikvah

Pesma "Naša nada" je himna Izraela od 1948, peva se na hebrejskom, a prevod glasi: *Duša Jevreja žudi / I napred ka Istoku / Ka Sionu, oko gleda. / Naša nada nije još izgubljena / Nada dve hiljade godina stara / Da budemo slobodan narod u zemlji svojoj / Zemlji Siona i Jerusalima.*

150 Fotografije sa Komemoracije: Nikola Nemeš, odeljenje 4-3-2, školske 2015/2016. godine.
 151 Tekst je dat u originalu na hebrejskom jeziku, prevod na srpski jezik nalazi se na stranici 38.

2. Reli Alfandari, To je bio samo piknik

Satima sam pokušavala da se setim reči Ha-Tikvah, koje sam naučila u pradávná vremena, pre tri godine. Nisam razumela značenje reči, ali sam znala da se radi o nadanju Jevreja da se vrate u svoj dom. Svoj dom? Moj dom za mene je Jugoslavija. Ha-Tikvah je mora biti himna Jevreja koji lutaju, moja porodica i ja nismo lualice. Zašto su nas učili jevrejskoj himni, nas, Jugoslovene?

Neki put, vrlo retko, u razgovoru sa Bucom i Dragim, dotakli bismo se Jevreja i tada bih u njihovim rečima osetila ravnodušnost prema njima, kao da je ono što im se dešava neprijatno, ali prirodno.

Govorilo se mnogo o četnicima, partizanima, komunistima i taocima, o zatvorima, ali nikad o Jevrejima. Iz parka na Kalemegdanu, na petnaest minuta peške odavde, moglo se videti, s druge strane reke, Sajmište, logor u kome se nalaze Mama i Aca. Oni su bili tako blizu, a tako daleko.

3. Reli Alfandari, To je bio samo piknik

Hiljadu devetsto trideset deveta je godina u kojoj smo napravili porodičnu fotografiju. Dobro se sećam svega. Bilo je to usred leta, ja sam imala deset, a moj brat četrnaest godina. Očevidno čisti i uparađeni, čekali smo fotografa. Jasno se sećam razgovora koji sam o tome vodila sa ocem.

Mi smo imali mnogo fotografija, sa obala i sa reke, iz šetnji, u bašti ili u dvorištu. Da bismo ih napravili, nikada se nismo spremali unapred i uvek smo ih posle sa zadovoljstvom gledali. A šta sad? Kakva je razlika?

Mi smo osećali, moj brat i ja, baš tu razliku. Očekivalo se od nas da se dobro držimo, da se neznatno osmehujemo, da izgledamo „otmeno“, kako je govorila mama.

- Zašto nam je potrebna takva slika?

- Jednoga dana vi ćete shvatiti da je porodična fotografija nešto sasvim drugo. Ova slika će vam ostati kao uspomena na roditelje kakve pamti naše detinjstvo. Ona će imati počasno mesto u albumu, a kasnije u vašoj kući, u biblioteci.

Dakle, ako dobro razumem, ovo je nešto za budućnost. To je slika koju ću gledati kad roditelja više ne bude. Ali to je strašno. Jedva sam shvatala zašto su nas prali, oblačili, zahtevali da se osmehujemo na slici određenoj da postane dragocena tek posle smrti mojih roditelja. Srce mi snažno kuca, ne smem više da postavljám pitanja. Snimak je gotov i na njemu je moje lice sačuvalo izraz duboke tuge.

4. Reli Alfandari, To je bio samo piknik

Šetam ulicama i tražim oca. Znam da su Mama i Aca na Sajmištu, ali Tata može biti odmah tu negde blizu. Često srećem Nemce kako marširaju sredinom ulice, vodeći grupe ljudi u pocepanoj odeći i obući, glava uvučenih u ramena, tužnih i ravnodušnih za ono što se događa oko njih. Niko ne zna odakle oni dolaze, ko su oni i niko ne pokušava da im se približi jer je to, uostalom, nemoguće. Pratim ih, posmatram im lica i svaki put mi se čini da prepoznajem Tatu.

Noću, u krevetu, mislim na svoju porodicu. Gladna sam i ove zime sam trpela užasnu hladnoću. Mama me je ostavila kod tetke, misleći da me poštedi svega ovoga što sam proživela zimi i onoga što sad preživljam. „Tri krompira dnevno“. Da sam ja bila sa njom, imale bismo zajedno šest. Plačem zbog nje i zbog sebe. Ona je sa Acom, a ja sam sama. „Treba verovati i biti hrabra!“ Danju je mnogo lakše to biti jer imam ulogu Rade koju igram. Ali noću, sama sam sa Bogom. Ne smem da mu postavljám pitanja jer se plašim da će me kazniti, ali ga molim. Izgovaram reči na hebrejskom koje ne razumem, a zatim nastavljam na srpskom. Bog mora biti poliglota.

Natalija, Jelena i Dragana - PESMA ELI, ELI

Pesmu „Moj Bože, moj Bože“ je napisala Hana Seneš kojaje učestvovala u antinacističkom otporu tokom Drugog svetskog rata. Ubijena je 1944. godine. Proglašena je nacionalnim herojem Izraela. Pesma se peva na hebrejskom, a slobodan prevod glasi: „*Moj Bože, moj Bože / Molim ti se da kraja nemaju / Pesak i more / Šum vode / Nebeska svetlost / Čovekova molitva*“.

5. Hilda Dajč, Treće pismo

Nado, zlatna moja,

...Ovde je tako – ne znam kako da ga okarakterišem, jednom reči jedna velika štala za 5.000 i više ljudi, bez zida, bez ograde, sve u istoj odaji. Dobijamo ili doručak ili večeru i to uz najpogrdnije reči – sreća još, čoveku prođe apetit pa nije gladan. Za ovih pet dana je bilo četiri puta kupusa. Inače je divno. Naročito u pogledu na naše susede – Ciganski logor. Danas sam bila tamo i ošišala 15 vašljivaca i namazala ih. Međutim, mada sam posle ispekla ruke do laktova krezolom, ipak je posao nekoristan, jer kad završim sa drugom partijom, biće prva opet vašljiva.

Sad je pola jedanaest, ležim i pod sobom osećám slamu (divan predmet naročito kad se ispuni buvama) i pišem ti. Vrlo sam zadovoljna što sam ovde bila od prvog trenutka, čovek doživljava toliko interesantnih i

neponovljivih stvari da bi bilo šteta ispustiti koju. Mada na sve nas ima samo dve česme, ipak sam čista jer se dignem pre pet i idem da se cela umijem. Ovde se za sve stoji u redu. Ljubazno od njih što vežbaju naše strpljenje. Samo bi sreća bila da se svuda stigne na red. To već teže ide. Danas su svu decu (mušku) i odrasle ljude, koji su kao bolesni bili sa nama, ne znamo kud odveli – pa da, monotonija bi smetala napetosti naših živaca. Možeš da zamisliš larmu koju čini više od 5.000 ljudi, zatvorenih u jednu odaju, danju ne čuješ ni sopstvene reči, noću imaš besplatan orkestar plača dece, hrkanja, kašljanja i ostalih tonova.

Nado moja, moram da spavam, sutra ću se rano dići, a snagu hoću da čuvam. Zdravo, mila moja, bojim se da mislim na tebe u ovoj prljavoj štali da ne kvarim onu svetinju koju o tebi nosim u sebi.

Mnogo tebe, mamu, Jasnu i ostale srdačno pozdravlja jedan veseo dobrovoljac.

6. Aleksandar Ajzinberg, Sreća

Ležali smo u uglu brvnare, zgrčeni. Tako je bilo toplije i sigurnije. Pukotine između brvana zatisnuo sam mahovinom i travom pa nam je bilo bolje nego prvog dana. Jedan otvor sam ostavio; kroz njega je moglo da se viri, da se osmatra.

Majka je ležala pored mene i grejala mi leđa. Nije nam bilo hladno kao prošlog meseca, ali ipak, povremeno smo drhtali, onda bismo ustajali, hodali, pa bi drhtanje prestalo. Nismo bili mnogo gladni. Jeli smo pomalo i štedljivo. Imali smo u torbi jedno parče proje, nešto veće od dlana. Ako budemo pažljivi, trajaće nam još dva dana. U toj brvnari nam je bilo dobro, izvor je bio blizu. A uskoro će biti kopriva i zelja.

Ležali smo, dremali ili tiho razgovarali. Uglavnom je majka pričala. O tome kako je to pre rata bilo. O svojim putovanjima u Italiju, o milanskoj Skali koju je posetila pred samo izbijanje rata, u jesen 1940. O letovanju na opatijskoj rivijeri. O plažama i hotelima. O Budimpešti i Beču. O nestvarnom svetu u kome nema žutih traka, logora, potera i gladi, o svetu u kome ćemo opet biti, možda uskoro, kad se rat završi i potere prestanu.

7. Filip David, Kuća sećanja i zaborava

Ja sam Ester Šapiro. Moji otac i majka upoznali su se i venčali 1940, a ja sam se rodila aprila 1941. Ljudi iz Crvenog krsta primetili su da je majka pred porođajem, uspele su da je izvuku iz kolone i smeste u bolnicu da se porodi. A čitava familija poslata je u Aušvic. Moja se majka porodila, ali posle pet meseci skrivanja u bolnici izdala ju je jedna žena. U bolnici gde sam se rodila moja

majka je upoznala bolničarku istih godina. Zamolila ju je: „Ako se meni nešto dogodi, uzmi moje dete, spasi ga“. Kada su moju majku potkazali i odveli, mlada bolničarka me je odvela svojoj kući. Moj pravi identitet morao je da se sakrije od suseda i druge dece. Tako sam odrasla pod lažnim imenom i lažnim identitetom. Tek kada sam pošla u školu, a rat je davno bio završen, moja pomajka mi je otkrila ko sam. Teško mi je bilo da to prihvatim. Bila sam u šoku. Osećala sam se prevarenom, od pravih roditelja i od svoje pomajke.

Natalija, Jelena i Dragana - PESMA JOŠEV BESETER

Pesma je odlomak iz Psalma 91; peva se na hebrejskom, a prevod glasi: „Onaj koji živi u zaklonu Višnjeg, u seni Svemogućeg počiva / Govori Gospodu: Ti si utočište moje i branilac moj, Bog moj, u kog se uzdam. / On će te izbaviti iz zamke ptičareve, i od ljutog pomora / Perjem svojim oseniće te, i pod krilima Njegovim zaklonićeš se; istina je Njegova štita i ograda. / Nećeš se bojati strahote noćne, strele, koja leti danju, / Pomora, koji ide po mraku, bolesti, koja u podne mori.“

8. Primo Levi, Zar je to čovek

Ništa više nije naše: oduzeli su nam odeću, obuću, čak i kosu; ako progovorimo, neće nas slušati, ako bi nas i čuli ne bi nas razumeli. Oduzeće nam i ime: a ako budemo hteli da ga sačuvamo, moraćemo u sebi da nađemo snage za to, da učinimo sve da iza tog imena ostane makar nešto od nas, od nas kakvi smo nekad bili.

Zamislite sada čoveka kome, zajedno s voljenim osobama, bivaju oduzeti njegova kuća, njegove navike, odeća, u krajnju ruku sve, doslovno sve ono što ima: biće prazan čovek, sveden na patnju i nuždu, zaboraviće na dostojanstvo i razboritost, jer lako se dešava onome ko je izgubio sve, da izgubi sebe; biće dakle takav da će mirne duše bilo ko moći da odlučuje o njegovom životu ili smrti bez i trunke ljudskog saosećanja; u najboljem slučaju, na osnovu prostog suda o njegovoj upotrebljivosti. Tada će se razumeti dvostruko značenje izraza „Logor za masovno uništavanje“ i biće jasno šta želimo da izrazimo kada kažemo: ležati na dnu.

Häftling: naučio sam da sam ja samo *Häftling* (zatvorenik). Moje ime je 174.517; krstili su nas, dok god budemo živi nosićemo istetoviran beleg na levoj ruci. Trebalo nam je nekoliko dana, i ne malo šamara i udaraca, da se naviknemo da broj pokažemo spremno...

Neko vreme, kad bi me navika sa slobode povela da pogledam na svoj ručni sat, umesto njega pojavljivalo se podrugljivo moje novo ime, broj plavičastim mastilom utisnut pod kožu.

9. Hilda Dajč, Drugo pismo

Draga moja Mirjana,

Pišem ti iz štalske idile ležeći na slami dok se umesto zvezdanog neba nalazi nad mojom glavom drvena konstrukcija krova paviljona br. 3. Sa moje galerije (treće) koja se sastoji iz niza dasaka, a na kojoj nas tri imamo svaka po 80 cm u širini životnog prostora, posmatram ovaj lavirint, odnosno mravinjak bednika čije su tragedije brojne kao i oni koji žive, ne zato što su svesni da će jednom biti bolje, već zato što nemaju snage da prekinu sa životom. Ukoliko je to to.

Mirjana draga, ovde sada ima 2000 žena i dece, skoro 100 odojčadi za koje ne može ni mleko da se skuva jer nema ogreva, a prema visini paviljona i jačini košave možeš već da izračunaš stupanj toplote. Čitam Hajnea i on mi prija, mada imamo klozet udaljen pola kilometra, i to za petnaest osoba najedanput, mada smo do četiri sata dobili samo dva puta malo kupusa za koji se vidi da je u vodi kuvan, mada ležim na malo slame, a deca sa sviju strana i svetlost gori cele noći, mada viču na nas Idiotische Saubande (idiotska svinjska bando) itd, mada nas zovu svaki čas na zbor i sve prestupe „strogo kažnjavaju“. Zidova ima dosta.

Nama će doći još 2500 osoba, a ima svega 2 lavaboa, tj. česme. Postepeno će sve doći u red i u to nimalo ne sumnjam.

Broje nas često, iz istog razloga su i paviljoni ograđeni žicom. Nimalo ne žalim što sam došla, već sam zadovoljna svojom odlukom.

Ja znam, čvrsto sam ubeđena u to da je ovo samo prolazno (što ne isključuje mogućnost da to traje i nekoliko meseci), kraj će biti dobar i ja sam unapred zadovoljna.

10. Filip David, Kuća sećanja i zaborava

Moje ime je Sonja. Ja nisam bila registrovana kao Jevrejka jer sam krštena u crkvi Svetog Aleksandra Nevskog kao srpsko dete. Po moju mamu došla su dva najgora i najozloglašena beogradska policajca, Kosmajac i Banjac. Zašto me nisu povelili sa mojom mamom? Ja sam od samog rođenja počela da poboljšavam. Bila sam neuhranjena pošto smo živeli u bedi otkako je tata obešen. Ja sam od gladi obolela od rahitisa i prestala sam da hodam. Kada su došli po mamu, naša komšinica Marija upitala je Kosmajca da li može da me zadrži. A on me je pogledao i nasmejao se. Pitao je: „Zar je to stvorenje dete? Ovo će nama da crkne u onim barakama, a kod vas će da živi još nedelju dana. Zašto da je vodimo?“ Eto, tako sam ostala živa. Imala sam tada dve godine. Na rastanku je moja mama rekla teta Mariji: „Imam tri želje. Pletite joj kike, ne dajte joj iglu da šije jer smo obe bile gladne uz šivenje i nemojte je učiti da se moli Bogu, jer me na današnji dan, na Bogojavljanje,

odvajaju od mog deteta“. I onda su je povelili, nije me čak ni poljubila. Mnogo me muči što nemam nijednu sliku sa mamom i tatom.

Natalija, Jelena i Dragana – PESMA DONA, DONA

Pesma se peva na jidišu, objavljena je 1941. godine na početku masovnih stradanja jevrejskog naroda u Holokaustu, kada se na svaki način pokušavalo sačuvati sećanje na porodicu, komšije i prijatelje koji su bez traga nestajali u vihoru rata koji se odvijao na prostoru Evrope. Dona Dona, ili Dos Kelbl pesma je o teletu koje odvođe na klanje, gde se jasno uočava igra rečima u svetlu vremena kada je delo nastalo.

11. Hilda Dajč, Četvrto pismo

Blizu smo sveta, a tako udaljeni od svih. Ni sa kim nemamo veze, život svakog pojedinca napolju teče isto tako dalje, kao da se pola kilometra dalje ne odigrava klanica šest hiljada nevinih. Svi smo jednaki po svome kukavičluku i vi i mi. Dosta!

Želeti nešto toliko pa da se to ispuni više je nego sreća. Možda ćemo se jednom živi izvući odavde u jedan srećniji život, jer to tako strašno, mada već malokrvno želimo.

Znam da nema izgleda da ćemo skoro izaći, a napolju ste ti i Nada, jedino što me vezuje za Beograd koji po nekoj neshvatljivoj kontradikciji istovremeno strašno mrzim i strašno volim. Ti ne znaš, kao što ni ja nisam znala, šta to znači biti ovde. Želim ti da nikad ne saznaš. Već kao dete bojala sam se da me ne zakopaju živu. I ovo je neka vrsta prividne smrti. Hoće li posle nje biti nekog vaskrsenja? Nisam nikad toliko mislila na vas dve kao sada. Stalno razgovaram sa vama i želim da vas vidim jer ste vi za mene onaj „izgubljeni raj“.

12. Viktor Frankl, Ubijanje duše

Tako, sećam se da sam jednog jutra hodajući van logora jedva bio u stanju da dalje izdržavam glad, hladnoću i bolove u stopalima, oteklim od endema, promrzlim i gnojnim, u otvorenim cipelama. Moja situacija izgledala mi je daleko od utehe ili nade.

Možda je najdublje iskustvo koje sam imao u koncentracionom logoru (izvinite ukoliko postanem ličan) bilo da sam, za razliku od zabrinutosti većine ljudi, koja se svodila na pitanje „Da li ćemo preživeti logor?“, jer ako nećemo, onda ova patnja nema smisla, bio opsednut pitanjem „Ima li čitava ova patnja, ovo umiranje, nekog smisla?“, jer ako nema, onda zaista nema smisla preživeti.

Jednoga dana su u logoru dve osobe sele do mene, obe odlučne da izvrše samoubistvo. Obe su koristile stereotipnu frazu u logoru: „Nemam više šta da očekujem od života“. Neophodan zahtev bio je da ova

dvojica dožive kopernikanski obrt tako da se više ne pitaju šta bi mogli da očekuju od života, već da postanu svesni da život očekuje nešto od njih – da svakoga od njih dvojice, zaista sve nas, neko ili nešto čeka, bilo da je to neki posao koji treba obaviti ili drugo ljudsko biće.

13. Primo Levi, Zar je to čovek

Što više razmišljam, sve sam više uveren da je umivanje u našim uslovima nešto potpuno besmisleno, čak neozbiljno: tek mehanička navika, ili još gore, žalosno ponavljanje jednog izumrlog rituala. Svi ćemo umreti, samo što nismo; ako mi preostane deset minuta između buđenja i rada, hoću da ih posvetim nečemu drugom, da se zatvorim u sebe, svodim račune, ili da gledam nebo i razmišljam kako ga možda vidim poslednji put; ili čak samo da se prepustim životu, da sebi priuštim luksuz jedne kratkotrajne dokolice.

Ali Štajlauf mi upada u reč. Završio je s pranjem, sad se briše platnenom bluzom koju je prethodno držao smotanu između kolena i koju će potom obući, i ne prekidaajući to što radi, održa mi pravu pravcatu lekciju. Upravo zato što je Lager ogromna mašinerija koja treba da nas pretvori u zveri, mi ne treba da postanemo zveri; da se i na ovom mestu može preživeti, i zato treba hteti preživeti, dabismo pričali, dabismo prenelisvedočanstvo; a da bismo živeli potrebno je potruditi se i spasiti barem kostur, noseću strukturu, formu civilizovanosti. Da jesmo robovi, bez ikakvih prava, izloženi svakakvim uvredama, zavetovani gotovo sigurnoj smrti, ali da nam je jedna sposobnost ipak preostala i moramo je braniti svim snagama jer je poslednja: sposobnost da ne pristanemo na pristajanje. Dakle, svakako moramo da se umivamo bez sapuna, prljavom vodom i da se brišemo bluzom. Moramo da čistimo cipele, ne zato što tako nalažu pravila, već zbog dostojanstva i zbog sebe. Moramo da koračamo uspravno, ne vukući noge, ne iz poštovanja prema pruskoj disciplini, već da bismo ostali živi, da ne bismo počeli da umiremo.

Natalija, Jelena i Dragana - **PESMA KAD JA POĐOH NA BEMBAŠU**

Stara sevdalinka, tekst na srpskom glasi: „*Kad ja pođoh na Bembašu, na Bembašu, na vodu / Ja povedoh bijelo janje, bijelo janje sa sobom / Sve djevojke Bembašanke na kapiji stajahu / Samo moja mila draga, na demirli pendžeru / Ja joj rekoh dobro večer, dobro večer, djevojče / Ona meni, dođ' do večer, dođ' do večer, dilberče / Ja ne odoh istu večer, već ja odoh sutradan / Ali moja mila draga, za drugog se udala*“.

Ista pesma, ali sa različitim tekstom, stara sefardska, *Mi kerido, mi amado, peva se na ladinu, a prevod glasi: „Moj voljeni, moja željo / Ko zna gde si sada ti / Moj voljeni, moja*

željo / Da mi te je videti / Moj voljeni, moja željo / Ti si meni ceo svet / Moj voljeni, moja željo / Za tobom venem kao cvet“.

14. Hilda Dajč, Četvrto pismo

Svim filozofiranjima je kraj na žičanoj ogradi i realnost kakvu vi van nje ne možete ni izdaleka da zamislite jer biste od bola urlali – pruža se u potpunosti. Ta realnost je nenadmašna, naša beda ogromna, sve fraze o jačini duha padaju pred suzama od gladi i zime; sve nade o skorom izlasku gube se pred jednoličnom perspektivom pasivnog bivstvovanja koje ni po čemu na svetu ne liči na život. To nije ni ironija života. To je njegova najdublja tragedija. Možemo da izdržimo ne zato što smo jaki, nego stoga što nismo svakog trenutka svesni svoje beskrajne mizerije u pogledu svega, svega što sačinjava naš život.

Već smo tu skoro devet nedelja i još sam pomalo pismena, još umem pomalo da mislim. Svako večer, bez izuzetka, čitam tvoja i Nadina pisma i to mi je jedini trenutak kada sam nešto drugo, ne, samo Lagerinsasse (logorašica). Robija je zlato prema ovome, mi ne znamo ni zašto, ni na što, ni na koliko smo osuđeni. Sve na svetu je divno, i najbednija egzistencija van logora, a ovo je inkarnacija sviju zala. Svi postajemo zli jer smo gladni, svi postajemo zajedljivi i brojimo jedan drugome zalogaje, svi su očajni – a ipak se niko ne ubija jer smo svi skupa jedna masa životinja koju prezirem. Mrzim nas sve jer smo svi jednako propali.

15. Beata Niman, Moj dobri otac

U detinjstvu sam naučila da prevazilazim situacije tako što sam zamišljala da se pretvaram u kamen i puštala da vreme jednostavno prođe, ne dodirnuvši me. I danas to činim i verujem da me je to godinama spasavalo i pomoglo mi da izdržim ono što, u stvari, ne bih mogla da podnesem... Nalazim dokumenta koja sadrže izjave da je moj otac lično ubijao, da je upravljao operacijom sa kamionom – gasnom komorom u Beogradu.

Teskoban je osećaj prolaska kroz Zemun, znajući šta se ovde dešavalo. Moj otac je došao ovde da bi ubijao. To nisu bile ratne akcije. On je to činio na osnovu svog svetonazora. Ne mogu da zamislim da ću ikada pojmiti njegovo gledište ili ga barem razumeti.

Trebalo mi je više od godinu dana da prihvatim saznanje o istovremenosti dešavanja. Kao da sam išla kroz pakao. U isto vreme kada je moj otac gasom ubijao žene i decu, njegova žena, moja majka, nosila je mene u stomaku. Rođena sam 6. juna 1942.

16. Primo Levi, Zar je to čovek

Vi koji živite zaštićeni
 U svojim toplim domovima,
 Vi koji s večeri kad se kući vratite
 Zatičete topli obrok i draga lica:
 Razmislite zar je to čovek,
 Taj koji radi u blatu
 Koji ne zna za spokoj
 Koji se bori za mrvicu hleba
 Koji umire zbog jednog da ili jednog ne
 Razmislite zar je to žena,
 Bez kose i bez imena
 Bez imalo snage da se seća
 Praznog pogleda i studene utrobe
 Poput kakve žabe u zimu.
 Imajte na umu da se to zbililo:
 Prenosim vam ove reči.
 Uklešite ih u svoje srce
 Boraveći u kući i koračajući ulicom,
 Idući na počinak i budeći se iz sna
 Ponavljajte ih svojoj deci.
 Il' nek vam se kuća sruši,
 Nek vas bolest skrši,
 Vaši rođeni nek od vas lice okrenu.

Natalija, Jelena i Dragana - PESMA ADIO KERIDA

Pesma „Zbogom draga“ peva se na ladinu, a prevod glasi: „Zbogom, / Zbogom draga, / Ne želim ovaj život, / koji si mi zagorčala ti / Kada te je majka rodila / i donela te na svet / Srce ti nije dala / Da voliš drugog / Zbogom, / Zbogom draga, / Ne želim život, / Zagorčala si mi ga ti / Idi, traži drugu ljubav, / Kucaj na druga vrata / Čekaj drugu strast, / Jer za mene si mrtva“.

POGOVORI

Zašto Holokaust?

Razmišljajući i razgovarajući o Holokaustu ponekad (ne nužno zlonamerno) pojavljuje se pitanje: zašto je taj zločin poseban i zašto mu se pridaje toliki značaj kada je istorija čovečanstva puna pokolja i istrebljenja? Po kom kriterijumu se izdvaja jedan zločin, te dobija posebno ime i privilegovanu poziciju u odnosu na prebogatnu univerzalnu istoriju beščašća i zverstava? Nije li to svojevrсна nepravda prema mnoštvu užasa, od istrebljenja kojima su se „proslavili“ stari Egipćani, Asirci, Persijanci, manje poznatih zločina starih Kineza, bolje poznatih zločina Grka jednih prema drugima, Starozavetnih genocida, istrebljivanja i satiranja koje je izvodila slavna, disciplinovana do užasa, rimska vojska, pa preko najezda i uništavanja raznih Varvara, Huna, Mongola, srednjovekovnih ubijanja u slavu Boga, pa sve do kolonijalnih uništenja koje su provodile evropske „civilizacijske“ sile i konačno nepojmljivih užasa Crvenih Kmera u Kambodži ili klanja plemena u Ruandi, zverstava u bivšoj Jugoslaviji - da pomenemo samo neke?

Lestvica užasa je beskrajna po bogatstvu i po svoj prilici dobiće nova poglavlja u nastupajućem vremenu sve do samog kukavnog kraja ljudskog roda.

Pa zašto, onda, izvajati i posebno obeležavati jedan, u tom mnoštvu užasa, zašto mu pridavati toliko posebnu pažnju, Dan sećanja, zašto decu u školama upoznavati sa njim a prenebrežniti takvo bogatstvo demonskih divljanja i „važnih istorijskih epizoda“ u čast mračne ljudske prirode? Tekst Johana Baptista Meca, nemačkog teologa, „Između pamćenja i zaborava“, je jedan moguć odgovor na ovo pitanje, te ćemo se poslužiti njegovim glavnim tezama.

Holokaust je katastrofa (Šoa), užas koji krši svaku poznatu ontološku i metafizičku granicu. Nije smo reč o broju (preko 6 miliona ubijenih), što je najbanalniji razlog zbog koga je Holokaust na prvom mestu zla. U pitanju je kvintesencija užasa, simboličko „srce tame“. Najstrašniji zločin zahteva napor da bi se razumeo, kako bi se zločini, eventualno, sprečili u budućnosti.

Postoji mentalna blokada koja sprečava adekvatno ophođenje sa tom katastrofom. Razmislimo o problemima sa kojima su se suočile dve glavne države, sledbenice sećanja na Holokaust: Nemačka i Izrael. Postojale su ogromne, često neprelazne, teškoće da se uopšte govori i da se izvuku pouke iz Holokausta. U Nemačkoj ni danas ta rasprava nije završena, a u Izraelu tek posle suđenja Ajhmanu, preživeli su počeli da objavljuju sećanja i da otvoreno govore o užasima koncentracionih logora. Stid normalnih u Nemačkoj i nezamislivost patnji preživelih u Izraelu bili su dugo neuhvatljivi govoru i trezvenoj misli.

Neka bude rečeno odmah sada, zlo je ponekad toliko, da se ni pogled, ni misao, ni reč, ne mogu zadržati na njemu. Na ovo se nadovezuje bitna, strukturalna odlika naše sve ubrzanije civilizacije: živimo u eri zaborava, u vremenu kulturne amnezije koja dodatno komplikuje razmišljanje i delanje posle Holokausta. Često postavljano pitanje, naročito novije teologije –Gde je bio Bog u Aušvicu? – pretvara se u važnije i strašnije, možda centralno pitanje modernog promišljanja o humanitetu danas: - Gde je bio čovek u Aušvicu?

Mecova teza poziva nas da razmislimo o kolektivnim i individualnim kapacitetima empatije. Odgovor na to razumevanje solidarnosti, verovatno ključno pitanje budućnosti ljudskog roda, danas, dok gledamo milione unesrećenih i cinizam i muk onih nepogođenih direktnom patnjom, nije nimalo optimističan. Mec govori o očajanju, bezmernoj patnji onih koji su preživeli, o „toliko neme nesreće“ koju je nemoguće pojmiti.

Naročito je važna njegova misao o poziciji žrtava Holokausta: „Očigledno je da su se ljudi slomili iz očajanja zbog onog što je čovek sposoban da uradi drugom čoveku“. Otvara se nova dimenzija kada se fokusiramo na u stvari treću, najbrojniju i najnevidljiviju grupu u demonskom kolopletu zločina: pored žrtava i zločinaca, slomili su se i oni „neutralni“, posmatrači, savremenici. Slomljeni smo i mi danas u pokušaju razumevanja i borbe protiv zla. To je izgleda problemski epicentar.

Bilo je stravičnih zločina, nažalost, i pre i posle Holokausta, ali on ostaje jezivo specifičan, i to ne samo zbog broja. Holokaust je na svetlost dana izneo smrt solidarnosti, nezainteresovanost za patnju drugog kao glavno obeležje našeg vremena.

Holokaust je spustio moralnu granicu srama u svemu što ima ljudsko lice. Mec to formuliše kao *strahotu otkrića da nije ranjiv samo čovek, već ideja čoveštva*.

Sadašnja kriza humanosti, propadanja vrednosti, rastuća gluvost prema velikim zahtevima, idealima, kriza solidarnosti, dominacija materijalno-vulgarnog je u najužoj vezi sa nepojmljivošću i nedovoljnom promišljenošću Holokausta. *Holokaust je taj događaj, ta tačka preokreta, „ispadanja iz zgloba“, mesto eksplozije nepoverenja prema čoveku i njegovom moralu. Tu se dogodio lom*.

U ovim Mecovim uvidima nalazim pravi smisao mnogo citirane, ali nedovoljno promišljene Adornove izjave iz 1951. godine: „Varvaski je pisati poeziju posle Aušvica“. Danas dominira problem opšte amnezije, nelagode

govora i mišljenja o Holokaustu, a u toj amneziji stradaju moralne i kulturne rezerve na kojima se zasnivaju humanističke osnove, sama čovečnost čoveka. U *Holokaustu strada naše „civilizacijsko prapoverenje“* (Mec);

Holokaust označava katastrofu projekta Moderne, on je neumoljiv dokaz da je trajno narušena tradicionalna slika o čoveku oblikovana kroz renesansu, racionalizam i prosvetiteljstvo.

Kako se odnositi prema ovoj katastrofi? Mec nam predlaže da pokušamo da spasemo patos i bol sećanja, da ne dozvolimo da utihnemo i to kroz proces uspostavljanja jednog modela „anamnetičke kulture“. Borba protiv amnezije je jedan od mogućih načina uspostavljanja teško oštećenog humanizma na novim osnovama. Elementi tog rekonstruktivističkog projekta bi bili: sećanjena žrtve, svest i *poznavanje* zla koje ih je uništilo, senzibilitet prema ugroženim, *aktivizam* i *nepristajanje* na društvenu patologiju, a oni mogu pomoći u sveopštoj krizi savremenog sveta, logike tržišta u politici odsečenoj od morala. To može biti i način da politika (od koje svi zavisimo) ne bude ono što je ona sada: talac ekonomije i tehnike, i materijalne prinude, kao vodeće sile u eri globalizacije.

Kako je moguće da se dogodio Holokaust, naročito ako uzmemo u obzir nemačku kulturu koja je bila po mnogo čemu najznačajnija u Evropi? Koje sile utiču na jedan narod tako da on dospe u stanje kolektivnog ubilačkog ludila i počinu najstrašniji zločin u istoriji ljudskog roda?

To je izuzetno kompleksno pitanje, jedan od najtežih problema društvenih nauka dvadesetog veka. Odgovor je pokušavan u hiljadama knjiga iz istorije, politikologije, psihologije, filozofije, sociologije...

Odgovori se baziraju na fenomenu antisemitizma. Antisemitizam (antijudaizam) je najžilavija, najizdržljivija i najopasnija, po posledicama, mržnja ljudskog roda. Važno je razumeti da se razni aspekti nacističke politike (teorije i prakse) svode na antisemitizam. Mržnja i borba protiv boljševizma, demokratije (plutokratije), masona, moderne nauke i umetnosti, svodi se na glavnog neprijatelja – „međunarodni judaizam“. Jevreji nisu „podrasa“ (Sloveni), prema nacistima, već „antirasa“, oličenje zla.

Hitlerova partija dolazi na vlast 1933, posle izbora, sa 33,09% osvojenih mandata u Rajhstagu. Iako je bila pojedinačno najjača partija u Nemačkoj, važno je upamtiti da, u momentu dolaska na vlast, nacisti ne podržava većina Nemaca. Pa kako je onda moguće da se tako brzo i efikasno dođe do fanatične i masovne podrške koju je nacionalsocijalizam uskoro imao? Koji su praktični koraci sa kojima je uspostavljeno najmonstruoznije društveno uređenje u istoriji?.

Jedna od prvih velikih akcija nacista (9-10. maj 1933.) je akcija spaljivanja nepodobnih knjiga iz nemačkih biblioteka. Ova „centralna kulturna manifestacija“, kojom nacisti najavljuju svoju revoluciju, počela je paljenjem više od 20 000 knjiga (nacisti su govorili „500 tona knjiga“) ispred Humboltovog univerziteta u Berlinu. Ta institucija je važila za najkvalitetniji nemački fakultet u inače izuzetnom nemačkom obrazovnom sistemu. Do tada je dala 22 nobelovca, između ostalih na njemu je studirao Karl Marks, a jedan od predavača pre odlaska na Univerzitet u Princeton bio je i Albert Ajnštajn. Na tom fakultetu studirao je i veliki nemački pesnik Hajne koji je stotinjak godina ranije sablasno najavio taj događaj („Tamo gde se spaljuju knjige, ljudima je suđeno da takođe budu spaljeni“). Između ostalih na toj lomači gorele su knjige Marksa, Hajnea, Ajnštajna, Tomasa Mana, Remarka, Cvajga, Zole, Brehta, Benjamina, Gorkog, Džeka Londona... Mesto na kome je bila lomača zove se *Babelplatz* i danas se na njemu nalazi jedan od najpoučnijih spomenika na svetu. Prolaznici trgom hodaju po providnom staklenom tlu ispod koga se nalazi velika biblioteka sa policama – na kojima nema nijedne knjige.

Već 13. septembra 1933. (na početku školske godine) uvodi se rasna teorija u nemačke škole, i to u većinu predmeta. Juna 1940. vlada Cvetković-Maček donela je antisemitske uredbе u Kraljevini Jugoslaviji, kojima se zabranjuje prisustvo većeg broja Jevreja u gimnazijama i na fakultetima od procentualnog učešća u ukupnom broju stanovnika (0,5%). U tom trenutku je u srednjim školama i na fakultetima bilo oko 7.000 Jevreja i taj se broj morao drastično smanjiti. Sprovođenje tih antisemitskih mera ubrzano je „konačnim rešenjem“ nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije.

Antisemitizam je najznačajniji prototip netolerancije, ksenofobije, politički instrumentalizovane mržnje, on je društveni otrov velike izdržljivosti i specifične socijalne i ideološke „radioaktivnosti“. Kako se suprostaviti antisemitizmu? Najdelotvornije i najčistije – kulturom i obrazovanjem. Ako treba da izdvojimo jednu stvar koju treba da naučimo od Jevreja iz njihovog hiljadugodišnjeg iskustva žrtve, to je kult znanja koji oni neguju vekovima, potpuna posvećenost učenju kao egzistencijalno iskustvo opstanka. (Već godinama je Izrael u vrhu zemalja u svetu po broju visoko obrazovanih ljudi.)

Zaključak je da su škole od ogromnog značaja u podizanju svesti o fenomenima društvenog zla čiji je najizrazitiji primer antisemitizam. Škole su „poslednja linija odbrane“ humanizma. Ovo je utoliko važnije ako imamo u vidu jedno od najboljih otkrića u vezi prodiranja antisemitizma. To je, nažalost, zastrašujuća efikasnost škola kao oruđa mržnje. Škole mogu načiniti nemerljivu i dalekosežnu štetu ako su u funkciji apsolutnog zla. Nacisti su koristili školski sistem sa sebi svojstvenom demonskom pedantnošću. Od obdaništa (igrice slična

„Ne ljuti se čoveče“ koja se zvala *Juden raus*), preko bukvara i udžbenika sa mnoštvom ilustracija o zlim, lukavim Jevrejima kojih se treba čuvati, do srednje škole koja je bila ključna za formiranje ličnosti, jer je uzrast 14-18 godina period najintenzivnijeg intelektualnog, emotivnog, seksualnog, vrednosnog sazrevanja. To su nacisti koristili: 1933. je službeno antisemitizam postao ključni element ideologije, a 1939. je izbio rat. Znači, u rat je ušla generacija koja je kroz školu dobila najjaču dozu otrova koji su bili pogonsko gorivo zločina.

Zato nam je više nego ikad potrebna jasna svest o ogromnoj odgovornosti i onih koji odlučuju o konceptu obrazovanja u Srbiji i onih koji vode tihi ali odlučujuću borbu za sudbinu našeg društva. To su kolege nastavnici i profesori koji vaspitavaju i oblikuju budućnost ove zemlje. Ta borba za znanje i ostale istinske vrednosti je najvažnija borba savremenog sveta. Znanje o Holokaustu i spremnost da se bori protiv antisemitizma i ostalih oblika netolerancije je sastavni deo te borbe. Neka ova knjiga posluži kao skroman doprinos tom plemenitom cilju.

Zoran Bašić

Obrazovna filozofija Jad Vašema¹⁵²

Holokaust se obično predstavlja putem tradicionalnog istorijskog istraživanja, analiziranjem različitih vrsta pisanih dokumenata, svedočenja i fotografija, u cilju boljeg razumevanja istorijskog procesa „konačnog rešenja“.

Ovakva vrsta predstavljanja pruža opsežnu sliku političkih odluka koje su počinio donosili, ali slika jevrejske žrtve ostaje nejasna pod senkom pepela iz gasnih komora. Jevrejin nema lice, prošlost, porodicu, nije ništa drugo do bespomoćni predmet nacističke politike, deo jedne ogromne planine spaljenih skeleta, matematički zbir od šest miliona izgubljenih života. Ovakav način predstavljanja osnažuje nacističku percepciju Jevreja, koja ne uništava samo njivova tela, već i njihovo sećanje, jer niko ne može da oseća iskrenu empatiju prema brojkama. Trenutna reakcija na te traumatične zastrašujuće slike je odbijanje ili poricanje. Ovakvo stanovište neminovno upućuje na tvrdnju da se Holokaust ne može razumeti kao deo istorijskih pojava, i da se Hitler opisuje kao ludak, bolesnik! Takav pristup je posebno opasan, jer oslobađa počinioce odgovornosti.

Iz tog razloga moramo napraviti razliku između uloge istoričara i uloge nastavnika. Istorija pripoveda priču, a obrazovanje daje značenje. Tema Holokausta je deo nastavnog plana i programa u srednjoj školi i predstavlja važan deo završnog ispita iz istorije. Ali učenje činjenica napamet ne znači stvarno razumevanje moralnog značaja i posledica ovog pitanja.

Na osnovu pedagoškog iskustva Izraela, dugom više od pedeset godina, došli smo do zaključka da nam je potreban senzitivniji i efikasniji način podučavanja o Holokaustu.

Ova filozofija kreirana je u Jad Vašemu,¹⁵³ najvećem obrazovnom centru o Holokaustu u Izraelu. Ideja se zasniva na činjenici da je Holokaust važan deo ljudske istorije, jer su ljudska bića istrebljivala druga ljudska bića zbog neljudske ideologije ubijanja koju su stvorili ljudi, koji su tada postali nehumani počinioци i ubice.

Osim toga, imamo obavezu da sprečimo da slika jevrejske žrtve ostane bez lica i iščezne iza brojeva. Prema ovom pristupu, mi kao nastavnici moramo da podučavamo o Holokaustu kroz ljudsku percepciju, baveći se moralnim dilemama sa kojima su se ljudi suočavali tokom Holokausta. Pokušavamo da razumemo te užasne dileme sa kojima su morali da se suoče, a za koje kažemo da su „izbori bez prave mogućnosti izbora“,¹⁵⁴ a koji su se pred njih postavljali iz dana u dan. Podučavati o Holokaustu znači učiti o žrtvama, o počinioциma, posmatračima i spasiocima sa ličnog stanovišta.

Pedagoški pristup

Jevrejska žrtva

Prema našoj pedagoškoj filozofiji, podučavanje o Holokaustu treba početi podučavanjem o životu Jevreja pre „konačnog rešenja“. Nacistička antisemitska propaganda predstavlja „Jevrejina“ kao najgoreg neprijatelja ljudske vrste, koristeći generalizacije u cilju potpune dehumanizacije i depersonalizacije jevrejskog naroda. Zapravo, većina nejevreja ima veoma nejasnu predstavu o Jevrejima i i njihovom životu u savremeno doba. Slika Jevrejina je slika jedne drevne religije, biblijskog naroda, Starog zaveta, „Izabranih“ koji su

¹⁵² Ljubaznošću autorke i sa odobrenjem urednika, tekst „Educational Philosophy of Yad Vashem“ je preuzet iz časopisa *Topola* (JU SP Donja Gradina) 1 (1) / 2015: 227-236.

¹⁵³ Ovu obrazovnu filozofiju implementirala je Šumalit Imber, pedagoška direktorka Međunarodne škole za obrazovanje o Holokaustu u Jad Vašemu, Jerusalim.

¹⁵⁴ Jevreji su bili prinuđeni da donose odluke u situacijama u kojima je svaki izbor bio loš, strašan i mogao je značiti odluku o životu ili smrti – sopstvenoj, svoje ili nečije dece, porodice, čitave zajednice. *prim.prev.*

odbili da prihvate Isusa (koji je i sam bio Jevrejin). Iz tog ugla, oni uče o istrebljenju Jevreja u dvadesetom veku, ne primećujući veliki jaz između istorijskih perioda, poput perioda između drevnih i modernih vremena, koji je imao ogroman uticaj kako na Jevreje, tako i na život ostalih naroda. Jevreji se još uvek predstavljaju kao teološki izazov, a ne kao živ narod koji ima svoju istoriju i kulturu.¹⁵⁵ Istoričari i nastavnici još uvek govore o „jevrejskom pitanju“, prilagođavajući na taj način antisemitsku percepciju Jevreja i ignorišući Jevreje i kao narod i kao pojedince.

Život Jevreja pre Holokausta

Iz navednog razloga podučavanje počinjemo opisivanjem života Jevreja pre Holokausta, pre suočavanja sa pokušajem njihovog istrebljenja. Kroz razgovore sa članovima svojih porodica naši učenici otkrivaju kako su njihovi preci živeli u različitim delovima sveta, koje su jezike govorili i kako su negovali jevrejsku tradiciju zajedno sa lokalnom nacionalnom kulturom. Uče o jevrejskim političkim partijama u Poljskoj, poput Bunda, koji je imao više od milion članova, o jevrejskim radnicima koji su se borili za svoja socijalna prava, govorili Jidiš i više voleli lokalnu jevrejsku kulturnu autonomiju za razliku od Cionističkog pokreta, koji je teritoriju Izraela smatrao jevrejskom nacionalnom državom. Naši učenici se suočavaju sa težnjama i nadama za budućnost svojih predaka i otkrivaju jevrejsku civilizaciju, uključujući pesnike, muzičare, rabine, lekare, trgovce i nastavnike, koji su pokušavali da spoje savremeno sa tradicionalnim.

Učenje o životu određene jevrejske zajednice u Konstanci, Solunu, Varšavi ili Budimpešti otkriva šarolike (raznovrsne) jevrejske aktivnosti u školama, sportske lige, društvene organizacije, pozorišta i časopise, koji predstavljaju srž jedne žive civilizacije.

Oni shvataju kompleksnost života jedne manjinske grupe koja živi među različitim većinskim narodima. Ova „dupla veza“ – sa jevrejskim identitetom i sa lokalnom kulturom – nije bila jednostavna, a sa druge strane, lokalne vlasti i stanovništvo su to često pogrešno tumačili kao nedostatak lojalnosti državi.

Govoriti o životu Jevreja pre Holokausta je posebno važno za našu sledeću generaciju, kako svoje pretke ne bi doživljavali samo kao bespomoćne žrtve nacista i njihovih saradnika, već kao autonomna ljudska bića koja su bila deo jedne velike, uništene civilizacije. Ovo je važno i za mlade nejevreje, jer tako mogu da razumeju da Jevreji nisu samo brojke, već stvarni ljudi

koji su imali porodice i imena, koji su voleli život, muziku i imali sopstvena uverenja. Bili su od krvi i mesa, a ne samo „pitanje“ ili „problem“ koji je morao da se razreši „konačnim rešenjem“.

Na ovaj način, može se posmatrati kako se jevrejski narod suočavao sa progonom, kako su pokušavali da sačuvaju svoje porodice, tradiciju, život i moralne vrednosti, sve ono što su imali pre Holokausta.

Svakodnevni život tokom Holokausta

Mnogi dobri nastavnici podučavaju o Holokaustu pokazujući strašne slike pepela iz gasnih komora, verujući da će šok naučiti učenike da u budućnosti izbegavaju ovakve užasne postupke.

Prema našem iskustvu, izazivanje šoka može ponekad biti sastavni deo obrazovanja, ali ne može da zameni obrazovanje kao dug pedagoški proces.

Umesto da se bavimo detaljima smrti, treba da učimo o svakodnevnom životu tokom Holokausta, da analiziramo svedočenja sa našim učenicima kako bi se kod njih razvijalo razumevanje o tome kakav je bio život u jednom nehumanom svetu, šta se dogodilo sa dostojanstvom, nadom, tradicijom, verom i identitetom.

*Rat je promenio život Jevreja...
veoma brzo.
Nijedan dan nije bio nalik sledećem,
Scene su se smenjivale brzo
kao na filmu... Svaki mesec donosio je
velike promene koje su
iz samog temelja menjale život Jevreja.¹⁵⁶*

Učenici će učiti o strašnim dilemama sa kojima su se Jevreji suočavali: da li da se odvoje od dece da bi im spasili živote, kako da prežive izgladnjivanje u getu, da li je moralno krasti hranu? Kako su mogli da sačuvaju svoju porodicu, šta se desilo sa jevrejskom decom kada su njihovi roditelji postali bespomoćni ili su ubijeni? Da li jedna mlada majka ima pravo da pobegne i spasi sopstveni život ili treba da izabere da umre sa svojom bebom? Kakve vrste pitanja su religiozni Jevreji postavljali rabinima u pokušaju da sačuvaju svoj verski identitet?

Sa kakvim dilemama su se suočavali jevrejski lekari, koji su morali da odluče kome da daju one male količine lekova koje su imali na raspolaganju, ako ih je uopšte i bilo. Kakve su odluke morali da donose jevrejski lideri,

¹⁵⁵ James Barkes, *The Conflict of the Church and Synagogue: A Study in the Origins of Antisemitism*, Njujork: Harper & Row, 1961, str. 166; Zwi Bachrach, *From Historical Experience to Historical Research*, Jerusalem: Yad Vashem, 2008, str. 70.

¹⁵⁶ Emanuel Ringelblum, *Last Writings*, str. 11. Ringelblum je bio jevrejski istoričar koji je u getu ustanovio odbor „Oneg Šabat“ za istraživanje i dokumentovanje agonije jevrejskog života u Varšavskom getu. Iako je ubijen, deo dokumentacije iz njegove arhive je pronađen nakon rata i postao je jedan od najvažnijih izvora istraživanja Holokausta.

koji su bili primorani da nacistima isporučuju velike grupe svojih sunarodnika za deportaciju? Da li su mogli da spasu sebe radeći za naciste?¹⁵⁷

Kakva je bila uloga jevrejskih omladinskih pokreta u obrazovanju i u ustancima u getima, kada su mladi postali neka vrsta vođstva u getima Istočne Evrope?

Mi ih ne osuđujemo; posmatramo njihov način donošenja odluka i napore da očuvaju moralnost u toj nemoralnoj stvarnosti. Razgovor sa učenicima vodiće se o pitanjima poput – da li ovo bio jedan oblik otpora nacističkom progonu?

Počinitelj

Sve do kasnih šezdesetih, terminologija koja je korišćena da bi se opisali nacistički počinioци je obično bila povezivana sa demonizacijom. Počinilac je prikazivan kao umobolno čudovište, koje nijedno ljudsko biće ne može da razume. Postupak razdvajanja Jevreja od svih ostalih i njihovo dovođenje na stratišta bio je složen, dug i pun sitnih detalja koji su uticali na ishod čitavog postupka. Odluka o tome da se postane ubica nije se donosila u trenutku, kao što zaključuju istoričari, koji tragaju za određenim datumom kada su tu odluku doneli Hitler ili njegovi zvaničnici. Bio je to dug i strm uspon, oivičen crvenim svetlima i crnim zastavama.¹⁵⁸

Pitanje „kako je to uopšte bilo ljudski moguće?” još uvek je glavno pitanje, koje proističe iz nemogućnosti da se prihvati njihovo ponašanje i njihovi postupci.

Međutim, nakon objavljivanja istraživanja Kristofera R. Brauninga, znamo da su počinioци bili obični ljudi.¹⁵⁹ Da li su ubijali zbog ideologije, da li su samo izvršavali naređenja poput poslušnih vojnika i odanih građana? Da li je to bila posledica pritiska grupe, kada su radije birali da ubiju nego da pred svojim drugovima ispadnu „kukavice”? Brauning ističe da su svi oni mogli da biraju, uglavnom zahvaljujući nedostatku lične odgovornosti koja je omogućavala ubijanja i progone. Proučavanje istorije je uvek i proučavanje ljudskih postupaka i ljudskog duha, čak i kada je taj duh urušen i postao neopisivo iskvaren. Osim toga, Holokaust mora da utemelji znake moralne opomene koji će nas obavezati da pokušamo da razumemo kako su ljudska bića mogla stići do te tačke.

Postoji, ipak, jedna ozbiljna opasnost u pokušaju da se razumeju najmračnija skrovita mesta ljudske duše. U svakom trenutku treba naglasiti da razumevanje nije ni na

koji način ekvivalentno prihvatanju, empatiji ili oprostaju. Nikada ne treba da zaboravimo da ubice ostaju ubice, čak i kada bolje razumemo šta je moglo dovesti do ubijanja. Fokusiranje na poreklo počinilaca i okolnosti koje su ih pretvorile u ubice može ponekad stvoriti utisak da je to bio jedan deterministički proces, u kojem je sve vodilo ka ovom krajnjem ishodu – da pojedinci nisu imali mogućnost izbora niti alternativu do da postanu ubice. Fokus na izborima i alternativama predstavlja pokušaj da se istraži širi spektar ponašanja, počevši od ideološki posvećenih ubica, preko različitih izraza pomirljivosti i ravnodušnosti, do onih koji su preduzeli korake da se suprotstave ubistvima. Isticanje onih zamagljenih linija koje dele jednu pretpostavljenu kategoriju od druge i izbora koji su morali biti načinjeni u prelaženju tih nevidljivih linija nosi i važnu obrazovnu poruku.¹⁶⁰

Dok analiziramo dokumente koje su napisali počinioци, učenik shvata mehanički ugao gledanja počinioца koji je „uradio svoj posao” najbolje što je mogao, potpuno ignorišući ljudski lik žrtve.

Posmatrači i spasioci

Iako spasilaca nije bilo mnogo i nisu predstavljali stavove i reakcije većine ljudi u Evropi tokom nacističke okupacije, oni su od izuzetnog značaja. Spasioci naglašavaju pitanje izbora.

U pokušaju da identifikujemo one trenutke izbora u kojima su posmatrači birali da se priključe počinioциma ili spasiocima, bavimo se tom tačkom razdvajanja između počinilaca i posmatrača. Kao i kod počinilaca, nije bio u pitanju jedan izbor, u jednom trenutku, već je svaki slučaj zahtevao niz odluka. Ako želimo da proučimo liniju razgraničenja između posmatrača i spasilaca, moramo prikazati spasioce kao ljudska bića – njihov svakodnevni život, nedaće kroz koje su prolazili, strepnju koju su mogli osećati i niz odluka koje su morali donositi u različitim trenucima. Njihove priče nikada nisu jednostavne, nikada nije reč o samo jednom plemenitom postupku puštanja Jevrejina u svoj dom, već o ponavljanim izborima i konstantnom suočavanju sa ogromnim preprekama u borbi za spas neke osobe.

Priča o spasiocima omogućava nam da istražujemo i priče o posmatračima, kao i sam termin „posmatrač”. Ako je spasavanje podrazumevalo donošenje odluke i ako je taj izbor bio opcija, postavlja se pitanje – kakav je zapravo bio taj izbor kada su se odlučivali da ne reaguju? Prilikom razmatranja ovih pitanja veoma je

157 Postoje bar dva primera ovakvih odluka – odluka Adama Černiakova, člника jevrejske zajednice u Varšavskom getu, koji je počinio samoubistvo kada je shvatio ishod deportacija, i odluka Haima Rumkovskog, starešine Jevrejskog saveta u getu Lođ, koji je pokušao da spasi jevrejsku decu i omladinu radeći za naciste. Morao je, svakako, da odluči ko će biti deportovan a ko će ostati da radi. Ubijen je u Aušvicu.

158 Jaacov Lazovic, *Hitler's Bureaucrats – The Nazi Security Police and the Banality of Evil*.

159 Christopher R. Browning, *Ordinary Men*, Harper Collins, 1992, 1998.

160 Irena Steinfeldt, *How was it Humanly possible? A study of perpetrators and bystanders during the Holocaust*, Pedagogical guidebook, Jad Vašem (ISHS 2002), str. 3-5.

važno da učenici ne usvoje onaj jednostavan stav o vlastitoj pravednosti kojim se osuđuju svi posmatrači, bez predstave o okruženju u kom su oni živeli ili delovali.

Može se zapaziti da je skoro podjednako teško razumeti korake koje su spasioci preduzimali kada su rizikovali život, kao što je teško razumeti i čovečnost počinilaca.¹⁶¹

Pristup podučavanju o Holokaustu u skladu sa uzrastom učenika

Jedno od najtežih pitanja u obrazovanju o Holokaustu jeste uzrast učenika. Obično je tema o Holokaustu deo nastavnog plana i programa predmeta Istorija u srednjoj školi. Tako se u udžbenicima mogu pronaći istorijski podaci, datumi i naređenja onih koji su krojili politiku. Verujemo da bi, u cilju boljeg razumevanja, sa podučavanjem o Holokaustu trebalo početi ranije, a u skladu sa uzrastom učenika.

Za mlađe učenike predstavljamo lične priče, odgovarajuće za njihov uzrast.¹⁶² Najpre se bavimo pojedincem, zatim porodicom i zajednicom, a tek u srednjoj školi podučavamo celovit istorijski kontekst.

Mlađe dete može da razume priču o Hanali, koja je sa roditeljima živela u getu i nije mogla da ide u redovnu školu jer je Jevrejima to bilo zabranjeno.

Učenik uzrasta 13 ili 14 godina može da razume poteškoće sa kojima se jevrejska zajednica suočavala tokom izolacije i različitih ograničavanja. Temom koncentracionih logora i logora smrti bavimo se u radu sa učenicima uzrasta od 16 do 18 godina, fokusirajući se na borbu da se preživi, čak i u logorima.

Uloga nastavnika

Nastavnik ima odgovornost da učenika vodi kroz ovo traumatično pitanje, bez nadmetanja sa medijima, koji su puni šokantnih materijala. Uloga nastavnika jeste da učenika nauči kako da razume ove informacije i da im u određenom kontekstu dâ stvarno značenje.

Interdisciplinarno obrazovanje

U naporima da omogućimo dublji uvid u temu koristimo interdisciplinarni pristup, koji kombinuje istorijske dokumente sa umetnošću i književnošću kao sredstvima

kojima se baca svetlo na sve aspekte ljudskog bića, a koje istorijski dokumenti ne mogu samostalno da pruže.

„Postoji potreba i za drugim sredstvima”, navodi izraelski autor koji je preživeo Holokaust Aron Apelfeld, „kako bi se ovaj težak teret podigao... Od davnih vremena umetnost se bavila pojedincem i njegovim unutrašnjim svetom. I upravo od tada umetnost teži da razume svet ...Umetnost, i možda samo umetnost, može da posluži kao štit protiv banalnog, protiv rutine, nerelevantnosti i...preteranog pojednostavljivanja”.¹⁶³

Povratak životu

Za razliku od istoričara, koji Holokaust proučavaju kao istorijski proces koji se odigravao između 1933. i 1945. godine, mi počinjemo da podučavamo o jevrejskom životu pre Holokausta, a zatim proučavamo sudbinu preživelih nakon rata.

Ljudi obično doživljavaju 1945. godinu kao kraj rata i iznenađeni su kada otkriju da za preživele to i nije bio tako srećan kraj.

Oslobađanje

Agonija preživelih počela je (nastavlja se) odmah nakon oslobađanja, kada su shvatili da su izgubili svoje porodice, svoj dom, svoju zemlju i da će morati da počnu nov život ispočetka. Većina preživelih govori o tome da im je jedina nada koju su imali tokom Holokausta, koja ih je motivisala da se bore za život, bila da će videti svoje voljene, svoje očeve, majke, braću, sestre, muževe, decu ili žene.

Nisu svi preživeli bili u stanju da započnu novi život, jer su mnogi od njih osećali veliku krivicu zbog toga što su preživeli dok su njihove porodice stradale.

Usamljenost

Statistički govorimo o šest miliona Jevreja koje su nacisti i njihovi saradnici ubili. Međutim, taj broj ne može stvarno da opiše značenje usamljenosti preživelog, koji nema nikog sa kim bi podelio bol ili sreću.

Statistika ne može ispričati priču o svim jevrejskim siročićima koji su lutali svetom pokušavajući da pronađu ljubav i pažnju.

¹⁶¹ Ibid. str., 28-29.

¹⁶² U Izraelu počinjemo da pričamo o Holokaustu u osnovnoj školi, uglavnom povodom Dana komemoracije, ali na nastavniku je da odluči kako i u kom razredu će predstaviti ovo pitanje.

¹⁶³ Aron Apelfeld (rođen 16. februara 1932. godine u selu Zadova u blizini Černovica, Rumunija, današnja Ukrajina) je izraelski romanopisac. Kada je imao osam godina, 1940. godine, nacisti su napali njegov rodni grad i ubili mu majku. Apelfeld je zajedno sa ocem deportovan u koncentracioni logor u Ukrajini. Odatle je pobjegao i skrivao se tri godine pre nego što se pridružio Sovjetskoj armiji kao kuvar. Posle Drugog svetskog rata, Apelfeld je proveo nekoliko meseci u kampu za raseljena lica u Italiji, pre nego što je emigrirao u Palestinu 1946. godine, dve godine pre nego što je Izrael stekao nezavisnost. Sa ocem se ponovo sreo nakon što je otac pronašao njegovo ime na spisku Jevrejske agencije. Otac je bio poslat u ma'abaru (kamp za izbeglice) u Be'er Tuvji. Njegov susret je bio tako emotivan, da Apelfeld nikada nije bio u stanju da o tome piše. U Izraelu, Apelfeld je nadoknadio nedostatak formalnog obrazovanja i naučio hebrejski, na kojem je zatim počeo da piše. Njegovi prvi književni pokušaji bili su kratke priče, ali je postepeno napredovao ka romanima. Završio je studije na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu. Apelfeld danas živi u Mevaseret Cionu i predaje književnost na Univerzitetu Ben Gurion u Negevu. (Izvor: *Vikipedija*)

Potruga

Kada su se oni koji su preživeli Holokaust vratili u mesta u kojima su ranije živeli, ubrzo su otkrili da su njihove kuće preuzele komšije. Među komšijama je bilo i onih koji su bili iznenađeni i ljuti što su se „Jevreji vratili”,¹⁶⁴ nekoliko njih pomoglo je preživelim i vratilo im deo svojine koju su posedovali pre rata. Većina preživelih bila je u potrazi za novim mestom za život, daleko od tih strašnih sećanja. Napuštali su Evropu, prelazili Alpe pešice i naseljavali se u Australiji, Izraelu i Sjedinjenim Američkim Državama.

Neki od njih ostali su u zemljama u kojima su rođeni, ali u svakako morali da se suoče sa velikim promenama u njihovom novom načinu života, potpuno drugačijem od života pre rata.

Osveta

Neki od mladih preživelih Jevreja koji su se pridružili partizanima ili Crvenoj armiji bili su, sa oružjem u rukama, željni osvete i verovatno u stanju da to i učine.

Ipak, većina preživelih je izabrala da se oženi ili uda, da ima decu, da izgradi novi dom za svoju novu porodicu. Otvarali su nove škole, učili i radili. To je bio njihov način da se osvete, iako se senka Holokausta u svakom trenutku nadvijala nad njima. O tome pred decom nisu govorili, odgajali su ih u srećnom okruženju. Ipak, deca su bila svesna velike tajne svojih roditelja.

Komemoracija

Možemo se baviti Holokaustom kroz različite vrste jezika: jezikom istorijskog istraživanja, jezikom komemoracije i jezikom podučavanja, koji obuhvata i prethodna dva. Komemoracija je prvi korak sećanja i vodi ka dubljem razumevanju samo kroz sistematičan pedagoški proces.

Hava Baruh
sa engleskog prevela Višnja Minčev

¹⁶⁴ Bilo je nekoliko slučajeva pogroma i zverstava počinjenih nad Jevrejima povratnicima – u gradu Kjelce u Poljskoj 1947. godine i u severnoj Mađarskoj.

Pogovor autorke

Kako govoriti o neizrecivom? Kako poučavati o monstroznom? I zašto? Kako preneti traumatičnu istinu, bez traumatizovanja onih kojima se obraćamo? Da li je to moguće? Postoje li različiti pristupi u obrazovanju o Holokaustu i, ako postoje, u čemu se razlikuju? Da li su uopšte uspešni i da li je moguće meriti njihovu uspešnost? Možda se odgovori na neka od ovih pitanja nalaze u ovoj knjizi. Mada, njena namera nikako nije da razreši dileme, niti da ponudi jednoznačne odgovore. Naprotiv, tek toliko da otvori pitanja, da inspiriše, da podstakne. Ona je samo jedan *edukativni suplement*. To *samo*, međutim, uopšte nije malo.

Neko bi mogao prigovoriti da je reč tek o zbirci izabranih prigodnih tekstova i fotografija. Neka bude, ali verujemo da, ustvari, *izbor* i jeste najvažniji. U ovom slučaju, to je bio najveći izazov: kako odlučiti koje materijale odabrati i koje metode primeniti, da bismo na najbolji način ostvarili ideju, nameru i cilj. Tekstove smo birali veoma pažljivo, vodeći računa o tome da oni na reprezentativan način predstave različite aspekte preživljavanja tokom Holokausta, ali i da dotaknu i objasne ključne sociološke pojmove koje smo želeli da učenicima približimo, stavljajući ih u kontekst ličnih svedočenja. Posebno je bilo važno kombinovanje raznovrsnih metoda i što veće angažovanje učenika kako bi se zadržala zainteresovanost, osnažila motivacija i kako bi se izbeglo prezasićenje temom. Na početku i na kraju svakog časa vodili smo računa o „ulasku“ i „izlasku“ iz teme, imajući uvek na umu osetljivost problematike, razloge zašto to radimo, kao i ciljeve koje hoćemo da ostvarimo.

Elementi ove publikacije su prezentovani ili publikovani na različitim mestima: rad „Sedam lekcija o Holokaustu“ je prezentovan u Kragujevcu, a zatim i u Novom Sadu, na tradicionalnom sastanku nastavnika koji su završili Međunarodnu školu u Jad Vašem. Kratak rezime ovih lekcija je uvršten u Nacionalni kurikulum kao primer dobre prakse (koautorski rad sa Višnjom Minčev).¹⁶⁵ Rad „Jews in Belgrade“ predstavljen je na seminaru *Teaching Holocaust at Memorial Sites* u Lublinu, Poljska. Na takmičenju *Kreativna škola 2013*, nagrađen je timski rad „Holokaust – kultura sećanja“ (tim: Nada Banjanin Đuričić i Višnja Minčev, Železnička tehnička škola i Siniša Vukadinović, Deseta gimnazija „Mihajlo Pupin“). Rad „Project work: The Holocaust – Culture of Remembrance“ prezentovan je na seminaru *Teaching*

about the Holocaust: Pedagogical Challenges and Educational Opportunities, Regional Graduate Seminar u Skoplju 2014. Rad „Projektna nastava: Holokaust – kultura sećanja“ prezentovan je i na tradicionalnom sastanku nastavnika u Čačku. Tekst „Kako poučavati o Holokaustu“ objavljen je u sarajevskom *Školegijumu*,¹⁶⁶ a zatim u beogradskoj *Teksturi* i u Almanahu Jevrejske zajednice Crne Gore. Predavanje „Sedamdeset godina posle Aušvica – učiti o Holokaustu po preporukama Jad Vašema“ održano je u Jevrejskoj Opštini Novi Sad 26. januara 2015. godine. Izlaganje „Mesta stradanja i sećanja – đачka poseta Starom sajmištu“ održano je u okviru Centropinog seminara za nastavnike zapadnog Balkana u Memorijalnom Holokaust Centru u Skoplju; izlaganje sa prezentacijom „Kako smo učili o Holokaustu u Železničkoj tehničkoj školi“ ponovljeno je nekoliko puta: u okviru akreditovanog trodnevnog seminara za stručno usavršavanje nastavnika „Učiti o Holokaustu“,¹⁶⁷ koji realizuje Grupa 484, u Kragujevcu, Jagodini, i Jakovu¹⁶⁸ na seminaru „Podrška razvoju obrazovanja o Holokaustu“ u Beogradu u organizaciji Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja; kao i na konferenciji „Uloga obrazovanja u procesu pomirenja“, koju je organizovao Fond za humanitarno pravo u Beogradu. Tekst „Sveti Sava i Holokaust“, objavljen u dnevnom listu *Danas*,¹⁶⁹ uoči 27. januara 2016. godine (a zatim ga je preuzelo još 6 različitih portala i časopisa), predstavljao je svojevrsnu najavu komemoracije u Kulturnom centru Reks i, time, zaslužio mesto u ovoj knjizi.

Učenička inicijativa, iskazana kroz njihove radove i javne nastupe, zasluđuje posebnu pažnju:

Na republičkom takmičenju iz sociologije (2013/14. školske godine) esej Ljubomira Cvetanovića o ideologiji neonacizma i skinheda („Kad potkultura prelazi u kontrakulturu – slučaj skinhed“) plasirao se među četiri najbolja rada, branjen je i predstavljen na Filozofskom fakultetu u Beogradu i na Filozofskom fakultetu u Nišu. Đorđe Petrović i Maja Stanković (školska godina 2014/15) su, povodom obeležavanja Međunarodnog dana sećanja na žrtve Holokausta 26. januara 2015, u svečanoj sali beogradske sinagoge održali prezentaciju „Kako smo učili o Holokaustu u školi i izvan škole“ i projekciju Majinog kratkog filma „Poseta Starom sajmištu“, koji je postavljen na sajt škole, kao i na sajt Jad

165 „Sedam lekcija o Holokaustu“, Okvir nacionalnog kurikuluma – osnove učenja i nastave, Smernice i vodič za primenu, <http://razvionica.wixsite.com/smernice/primer-27> (pristupljeno 11. decembra 2016).

166 Školegijum: onlist za školsku praksu, 16. avgust 2013, <http://skolegijum.ba/tekst/index/296> (pristupljeno 11. decembra 2016).

167 Autorka je i koautorica seminara „Učiti o Holokaustu“ čiji je nosilac Grupa 484: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, Katalog programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2014/2015. i 2015/2016 (<http://katalog2015.zuov.rs/Program2015.aspx?katbroj=152&godina=2014/2015>) i 2016/2017 i 2017/2018. godinu (<http://katalog2016.zuov.rs/Program2015.aspx?katbroj=155&godina=2014/2015>) (pristupljeno 11. decembra 2016).

168 Grupa 484, <http://grupa484.org.rs/seminar-uciti-o-holokaustu-u-kragujevcu/> i <http://grupa484.org.rs/seminar-uciti-o-holokaustu-u-jagodini/> (pristupljeno 11. decembra 2016).

169 *Danas*, 22. januar 2016, http://www.danas.rs/dodaci/medelja/sveti_sava_i_holokaust.26.html?news_id=314766 (pristupljeno 11. decembra 2016).

Vašema.¹⁷⁰ Majine fotografije su priložene u poglavlju o Starom sajmištu. Darko Joksimović, bivši učenik Škole a sada student sociologije, imao je ulogu volontera-vodiča na izložbi „Portreti i sećanja“ u Galeriji Progres. Selena Lazić, Ana Matić, Dijana Radovanović i Rastko Tadić su prekinuli svoj zimski raspust (2015/16. školska godina) i doputovali u Beograd da bi bili vodiči–vršnjaci na Starom sajmištu srednjoškolicima iz Izraela koji su posetili Srbiju. Izložba „Ana Frank – lekcije za budućnost“ imala je vodiče–srednjoškolce, čak pet učenika (Nataša Stevanović, Rastko Tadić, Igor Aleksov, Lazar Radovanović i Jovan Macura, 2015/16. školska godina). Svečana Komemoracija „Šetnja, slike i zvuci sećanja – govorim u prvom licu“ 27. januara 2016.¹⁷¹ u Kulturnom centru Reks, realizovana zajedno sa organizacijom Haver Srbija, poseban je događaj kome su lični doprinos dali mnogi učenici. Bilo kao učesnici recitala, bilo kao izlagači na punktovima sećanja, bivši i tadašnji učenici (Dragoslav Živković, Ljubomir Cvetanović, Dejan Tošić, Dejana Vladić, Snežana Vujović, Ana Matić, Selena Lazić, Miloš Vujić), skupa sa još deset učenika odeljenja 3-3-1, kao domaćini Komemoracije dočekivali su posetioce i pratili ih od jednog do drugog punkta sećanja. Kao učesnici, pridružili su nam se i učenici Treće beogradske gimnazije sa profesorkom Jelenom Kručičanin i učenici Desete gimnazije „Mihajlo Pupin“ sa profesorom Sinišom Vukadinovićem. Fotografije koje je tom prilikom načinio učenik Nikola Nemeš, izložene i u holu Železničke tehničke škole, priložene su u okviru odgovarajućeg poglavlja ove knjige. Činilo se opravdanim i logičnim da sve te elemente objedinimo i predstavimo na ovom mestu, jer su sastavni deo procesa poučavanja o Holokaustu.¹⁷²

Koncepcija časova

Većina časova je realizovana kroz predmet Sociologija, a jednim delom i kroz predmete Ustav i prava građana, Građansko vaspitanje i Engleski jezik (bilingvalni časovi). Imali smo u vidu da ova knjiga može biti korisna i nastavnicima koji predaju neke druge predmete. Na primer, program predmeta Sociologija ne predviđa obradu teme Holokaust kao zasebne nastavne jedinice. Međutim, programom je predviđena obrada oblasti „politika“, a u njenom okviru i teme ideologija, fašizam, nacija i nacionalizam (nacizam), totalitarizam, u koje se naša tema sasvim skladno uklapa. Korelacija se može uspostaviti i kada se radi o drugim predmetima. U Građanskom vaspitanju postoje jedinice posvećene toleranciji, prihvatanju različitosti i ljudskim pravima, kao

i diskriminaciji i kršenju prava; u predmetu Ustav i prava građana – Totalitarizam, Ljudska prava, Međunarodni dokumenti koji štite ljudska prava; u Filozofiji –Kritička teorija, Savremena politička filozofija; u Srpskom jeziku i književnosti – Dnevnik Ane Frank, Danilo Kiš, Aleksandar Tišma. U nastavi Istorije obrađuje se neminovno i Drugi svetski rat; u nastavi Geografije – Stanovništvo, Migracije, Savremena politička karta sveta; Psihologije –konformizam, predrasude, vrednosti, propaganda i javno mnjenje, integracija u društvenu zajednicu, potreba za pripadnošću grupi, lični i kolektivni identitet, psihologija mase, socijalni pokreti; u Likovnoj kulturi – umetnost u doba nacizma; a u Muzičkoj kulturi – Rihard Vagner i nacizam, sefardska muzika. Verska nastava podrazumeva upućivanje u judaizam, te versku trpeljivost, a Engleski jezik i Nemački jezik mogu odvojiti vreme za analizu nacističke manipulacije terminologijom... Sigurni smo da postoji i mnoštvo drugih mogućnosti. Uostalom, svaki nastavnik ima pravo da deo svog nastavnog programa izmeni, tako da, bilo koji predmet da predaje, može odvojiti nekoliko časova (na primer, povodom 27. januara, Međunarodnog dana sećanja na žrtve Holokausta, ili povodom 22. aprila, Dana sećanja na žrtve genocida u Srbiji) i baviti se ovom važnom temom. Preporučuje se saradnja nastavnika koji predaju različite predmete u istoj školi, te njihov dogovor o multidisciplinarnom pristupu i tematskom bloku koji bi se realizovao u određenom vremenskom periodu. Različiti oblici projektne nastave takođe su dobrodošli.

Obrazovni proces obiluje novinama. Uvođenje bilinvalnog pristupa se nametnulo spontano i takoreći neminovno. Sajtovi Jad Vašema i Memorijalnog muzeja Holokausta Sjedinjenih Američkih Država su neiscrpan izvor ličnih svedočenja na engleskom jeziku koji su nezamenjiv nastavni materijal u proučavanju ove teme. Korišćenje interneta i primena metoda informaciono–komunikacione tehnologije, kao novine u nastavi, pokazalo se značajnim zbog obilja raznovrsnih informacija. Ovladavajući ovim tehnikama učenici stižu odgovarajuće kompetencije i znanja za kvalitetno korišćenje interneta: upućuju se na relevantne sajtove i uče kako da sami istražuju i biraju pouzdane izvore podataka. Primena multidisciplinarnog pristupa, vršnjačke edukacije i aktivnog učenja, kao pretpostavke svih koraka tokom obrazovnog procesa, obezbedili su viši nivo zainteresovanosti i motivisanosti učenika, njihovu veću angažovanost, kao i stavljanje naučenog u kontekst društvene stvarnosti.

170 Poseta Starom sajmištu“, 24. april 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=WKC4HQVEYeAi>, „Otkrivanje istorije logora Sajmište“, 5. maj 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=OIJ8mmuk0js&feature=youtu.be> (pristupljeno 11. decembra 2016). Ostali kratki filmovi učenika Železničke tehničke škole dostupni su na sledećim adresama: „Sećanje“ <https://www.youtube.com/watch?v=A7MKyRygCec&t=13s>; „Sećanje u našim očima“ [https://www.youtube.com/watch?time_continue=15&v=W9yPQkmU1BY](https://www.youtube.com/watch?time_continue=15&v=W9yPQkmU1BY;); „Kultura nesećanja“ <https://www.youtube.com/watch?v=wIQENpSMVCs>; „Menora u plamenu Nandora Glida“ <https://www.youtube.com/watch?v=PHZnHDqOqV8>; „Svi mi ljudi“ https://www.youtube.com/watch?v=u7FmiaRG_gI&t=3s (pristupljeno 12. maja 2017).

171 Vidi <https://www.vesti.rs/Kultura/Setnja-slike-i-zvuci-secanja.html>

172 Dan sećanja je obeležen i 2017. godine, vidi: <http://www.ztskola.edu.rs/strane/singl.php?strana=17202> kao i 2018. godine, vidi: <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/2523/nauka/3020495/vozovi-zivota-vozovi-smrti.html>

Primena pedagoških principa Jad Vašema je veoma značajna novina koja obezbeđuje da ova osetljiva tema bude obrađena na adekvatan način i da opšti ciljevi budu ostvareni u što većoj meri. Iskorišćena je već uspostavljena komunikacija sa Međunarodnom školom za izučavanje Holokausta Jad Vašem, pa su prevedeni i redigovani tekstovi, komentari, refleksije i promišljanja učenika, kao i đачki kratki filmovi, poslani edukatorima iz Jerusalima. Ovaj momenat saradnje i razmene je imao veliki motivacioni značaj za učenike.

Važno je reći: nisu svi materijali (fotografije i tekstovi) korišćeni svake godine u svim odeljenjima. Tokom sedam godina (2011-2016) održani su brojni časovi, isprobane su različite tehnike, menjali su se sadržaji... Sami časovi, naravno nisu bili dovoljni; mnogo se naučilo kroz vannastavne aktivnosti. Isto tako, nisu svi učenici učestvovali u istraživačkim i terenskim aktivnostima; to su uvek bile manje grupe, koje nakon istraživanja izveštavaju ili prezentuju u svojim odeljenjima. Vršnjačka edukacija se ovde pokazala kao veoma privlačan metod.

Imajući u vidu kompleksnost teme, vodili smo računa da i proces učenja o Holokaustu bude razložen, slojevit i, kako kaže Danijel Jona Goldhagen, da zadire u najdublja pitanja, da se nikako ne zadrži na „pukoj deskripciji“.¹⁷³ Prvi korak, naravno, ostaje *opis* događaja: o tome postoji veliki izbor materijala, a mi možemo ili, bolje, moramo odlučiti kako ćemo predstaviti to što se dogodilo. Sledeći važan nivo je *objašnjenje* kako se, zašto se dogodilo. Zatim istražujemo *značenje* koje ima događaj: interpretacija kazuje da Holokaust nije neizbežna prirodna katastrofa, već događaj koji su svesno, planirano, namerno proizveli ljudi, znajući šta čine i prethodno donevši odluku o tome. Sledeći korak je *sudjenje*, kome i kako sudimo, korak kojem ćemo biti u stanju da pristupimo tek ako smo razumeli i savladali prethodne nivoe. Peti nivo je – *razumevanje*: šta smo naučili da treba da radimo, koje su implikacije onoga što smo učili. Poslednji korak je *akcija*: razmatramo moguće načine kako ćemo nešto preduzeti. Tokom naših časova, kroz aktivnosti, pitanja, diskusije i zadatke, trudili smo se da ne propustimo ni jedan od ovih aspekata učenja.

Naravno, sa svojim đacima učio je i profesor. I, naravno, prolazio je kroz slične faze. Od moje prve posete Jad Vašemu pa do konkretne ideje o ovoj publikaciji prošlo je nekoliko godina. U međuvremenu, uz održane nebrojene časove i realizovane aktivnosti, nakupila se biblioteka probranih naslova značajnih autora, tolika da

zavređuje novu policu. Sakupila se tu i gomila sertifikata, otprilike dvadeset, sa raznovrsnih domaćih, evropskih i međunarodnih seminara, uključujući Jad Vašem, Aušvic, Krakov, Beč, Prag, Terenzijenštat, Berlin, Vašington, Lublin, Majdanek, Belzec. Ne manje važno je sticanje prijatelja i saradnja, kako sa kolegama iz drugih škola tako i u jevrejskoj zajednici, Jevrejskom istorijskom muzeju, organizaciji Haver Srbija, Muzeju žrtava genocida, Centru za izučavanje i edukaciju o Holokaustu, Institutu za savremenu istoriju, Udruženju logoraša „Jasenovac“, te naše zajedničke posete komemoracijama u Donjoj Gradini i Jasenovcu.

Pedagoška beleška

Dužni smo, najzad, da sasvim otvoreno položimo račun i o tome šta smo želeli da postignemo ovom knjigom. Nadamo se i verujemo, naime, da će ona ohrabriti nastavnike da se bave najtežim društvenim tragedijama i zločinima u savremenoj istoriji; ponuditi model i edukativne materijale za bavljenje temom Holokausta u okviru različitih nastavnih predmeta; podstaći empatiju prema žrtvama i očuvati uspomene na njih, vaspitati i negovati kulturu sećanja; razviti svest o tome da antisemitizam, ksenofobija i različiti oblici mržnje u savremenom svetu mogu voditi ponavljanju zločina; doprineti negovanju vrednosnog sistema prema kome Holokaust predstavlja civilizacijski gubitak; ukazati na značaj poučavanja o Holokaustu u kontekstu obrazovanja za mir, razvijanja građanske odgovornosti, učenja o ljudskim pravima i poštovanja različitosti u pluralističkom društvu; doprineti boljem razumevanju pojma moći; podstaći razmišljanje o korisnosti i zloupotrebi moći, o ulozi i odgovornosti pojedinaca, organizacija i država kada su suočeni sa kršenjem ljudskih prava; razviti osetljivost na položaj manjinskih grupa; pomoći uočavanju negativnih posledica ćutanja i ravnodušnosti kad su ljudi suočeni sa represijom drugih osoba ili zajednica; i konačno, da će doprineti stvaranju duhovne, kulturne i društvene klime koja ne dopušta ponavljanje zločina.

Učenici znaju da kažu, jednostavno, učimo o Holokaustu – da bismo bili bolji ljudi. Možda više ništa ne bi trebalo ni reći. Pa ipak, uvažavajući savremene pedagoške zahteve, kako se ne bismo oglušili o propisane forme, odvojićemo jedan deo ovog teksta za pedagošku belešku. Ciljevi časova, nastavne metode, oblici rada i nastavni materijali biće sumativno – tabelarno izloženi.

¹⁷³ O toj slojevitosti učenja o Holokaustu govorio je Profesor Goldhagen jula 2014. godine na Devetoj međunarodnoj konferenciji o obrazovanju o Holokaustu u Jad Vašemu u Jerusalimu. Videti: Daniel J. Goldhagen, „Through Our Own Lens: Reflecting on the Holocaust from Generation to Generation“, The 9th International Conference on Holocaust Education, 9. jul 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=gtwz-rJ7gG4&feature=youtu.be&t=25m23s> (pristupljeno 11. decembra 2016).

	OBRAZOVANJE O HOLOKAUSTU
Opšti ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • Razvijanje kulture sećanja • Promovisanje poštovanja ljudskih (i manjinskih) prava • Razvijanje odgovornosti u građanskom društvu • Prepoznavanje Holokausta kao gubitka za civilizaciju kao celinu • Podizanje svesti o postojanju antisemitizma, ksenofobije, nacionalne i verske mržnje i netrpeljivosti – danas • Razvijanje svesti da se zločini protiv čovečnosti mogu ponoviti • Obrazovanje za mir
Obrazovni ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • Usvajanje teorijskog znanja • Razumevanje ključnih pojmova • Povezivanje sociološkog objašnjenja sa znanjem iz istorije
Vaspitni ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • Pobuđivanje empatije prema žrtvama • Podsticanje kritičkog mišljenja • Podsticanje odgovornosti i samopouzdanja učenika • Razvijanje motivacije za učenje • Pobuđivanje inicijative i aktivizma učenika • Razvijanje svesti o ličnoj i društvenoj odgovornosti • Prepoznavanje života, slobode i ljudskog dostojanstva kao univerzalnih vrednosti
Funkcionalni ciljevi	<ul style="list-style-type: none"> • Podsticanje istraživačkog i timskog rada • Razvijanje veština prikupljanja, selekcije, pravilnog odabira i obrade građe • Osposobljavanje učenika za primenu informacionih tehnologija u samostalnom učenju, za napredno pretraživanje interneta • Upoznavanje izvora relevantnih podataka na internetu; selekcija podataka • Povezivanje teorijskog znanja sa primerima iz okruženja • Razumevanje društvene stvarnosti • Razvijanje sposobnosti argumentovanja i iskazivanja stavova
Oblici rada	Frontalni, grupni rad, timski rad, individualni, rad u paru
Metode	<ul style="list-style-type: none"> • Istraživanje na terenu, istraživanje putem interneta • Vršnjačka edukacija, prezentacija, demonstracija • Analiza teksta, rad na tekstu • Monološka, dijaloška, diskusija, facilitacija • Metoda pisanja (samostalni pisani radovi)
Nastavni materijali	Razglednice „Jevreji u Srbiji“, pronacistički i antisemitski posteri, fotografije, svedočenja, pisma, biografije, dnevници, poezija, romani, istorijski, sociološki i filozofski tekstovi, „veb sajtovi“, muzika, filmovi

Svesno, naše opšte ciljeve smo postavili visoko, imajući u vidu da se „cilj ne postavlja uvek da bi se postigao, nego da bi služio kao tačka kojoj se teži“ (Žozef Žuber). O savremenim pedagoškim zahtevima, još samo nekoliko napomena:

1. Vodili smo računa o kreiranju podsticajne klime za učenje i saznavanje u nastavi (zanimljive aktivnosti; učenje iz različitih izvora; selekcija informacija; uz spoljašnju, razvoj snažne unutrašnje motivacije; transfer stečenih sposobnosti i veština...).
2. Trudili smo se da nastava bude problemski orjentisana i primenili smo učenje putem otkrića (proces je usmeren na razumevanje dubljih nivoa povezanosti pojava; pitanja „zašto je to tako?“ ili „šta ti misliš o tome?“ predstavljaju kognitivni izazov).
3. Razvijali smo kompetencije razumevanja i zaključivanja kod učenika (kroz razgovor, diskusiju, dilemu kao formu sadržaja, kroz analizu i interpretaciju sadržaja, suočavali smo se povremeno sa kognitivnim konfliktom, sa prisustvom naivnih znanja i uverenja kod učenika).
4. Primenjivali smo modele diferenciranog rada u nastavi, individualizaciju nastave, kao i oblike kooperativnog učenja, partnerski rad ili grupni rad.

Tokom obrazovnog procesa ostvareni su gotovo svi predviđeni ciljevi i skloni smo da verujemo da je ostvareno njihovo kumulativno dejstvo. Vrednovanje učeničkih postignuća je bilo moguće na osnovu efekata rada, neposrednim uvidom, ali i iskazanim stavovima i razmišljanjima, kao i spremnošću za dalje aktivnosti.

Kako poučavati o Holokaustu

Preporuke o tome kako poučavati o Holokaustu danas su u velikoj meri usaglašene u svetskim edukativnim centrima i internacionalnim školama ili institutima posvećenim tom pitanju. U njih se ubrajaju Memorijalni muzej Holokausta Sjedinjenih Američkih Država, Pedagoški fakultet u Krakovu, edukativni centri u Aušvicu, Majdaneku, Belzecu, Lublinu, te Jad Vašem, na kome ćemo se zadržati. Jad Vašem je svetski komemorativni, dokumentacioni, istraživački i edukativni centar o tragediji Holokausta. Osnovan 1953. godine, od početka zasniva svoj rad na istraživanju, komemoraciji i podučavanju. Ovom memorijalnom kompleksu je poveren zadatak obeležavanja uspomene na šest miliona Jevreja koje su ubili nacisti i njihovi saradnici,

očuvanja nasleđa hiljada uništenih jevrejskih zajednica, kao i poštovanja Pravednika širom sveta koji su rizikovali svoje živote da bi spasavali Jevreje. Internacionalna škola za izučavanje Holokausta obezbeđuje seminare za nastavnike i edukatore iz brojnih zemalja.¹⁷⁴ Seminar je koncipiran tako da obuhvata sve značajne teme, otvara ključna pitanja, pobuđuje sopstveno preispitivanje. Ta svojevrsna škola je istovremeno i podsećanje i opomena. Budi emocije i uspavanu savest, pokreće lična pitanja, jer svako ima svoju priču. Svaka država treba da nauči kako da postupa sa žrtvama (sa žrtvama Holokausta, ali i sa žrtvama svih drugih ratova i ratnih zločina) i – kako da postupa sa počinocima zločina. Jedno je posao prosvete, drugo istorijske nauke, a treće – države, pravosuđa i pravde. Jedni bez drugih ne mogu.

Kako podučavati o Holokaustu, kako učenicima govoriti o ratnom zločinu? Kako izbeći greške koje smo, možda iz neznanja, do sada činili? Preda(va)nje o Holokaustu može, ili treba, da senzibilise mlade ljude za problematiku diskriminacije, mržnje i progona u današnjem svetu. Podučavamo za budućnost, kroz putovanje u prošlost – da se zločin ne ponovi. Glavne poruke, suština i zaveštanje koje nosimo sa obuke za edukatore u Jad Vašemu glase: Život je iznad svega; afirmišu ga ljudsko dostojanstvo i kultura sećanja! Preporuke pedagoške filozofije Jad Vašema insistiraju na tim vrednostima i promovišu ih. Oni su dragocena i nezamenljiva alatka kada je reč o iskustvu svedočenja i razumevanja Holokausta, kao i kada se radi o drugim masovnim zločinima nad nedužnim ljudima čija je jedina krivica – njihova različitost. Pokušaćemo da ih ukratko koncipiramo:¹⁷⁵

- Ne plašimo se da pristupimo ovoj temi – o Holokaustu se može uspešno učiti.
- Kada želimo da učenicima govorimo o Holokaustu, ne počinjemo odmah sa Holokaustom. Započinjemo pričom o jevrejskom narodu, o običajima Jevreja, o njihovom životu pre rata.
- Vodimo računa da nastavni sadržaj bude prilagođen uzrastu učenika.
- Kada želimo da govorimo o strahotama logora, ne bavimo se time kako je šest miliona ljudi umrlo, nego kako je četrdeset hiljada ljudi preživelo.
- Ne navodimo načine umiranja, već načine preživljavanja i života u haosu. Treba gledati život (proces), a ne smrt (rezultat).

174 Od 2008. godine Vlada Republike Srbije i Vlada Izraela saraduju na pitanju podučavanja o Holokaustu. Pokrenuta je inicijativa da se učenje o Holokaustu uvede u redovnu nastavu, a plan rada i organizovanje većine seminara za nastavnike je u nadležnosti Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

175 Preporuke su formulisane prema: Pedagoška filozofija Međunarodne škole za izučavanje Holokausta, Jad Vašem (http://www.yadvashem.org/yv/en/education/video/hevt_educational.asp) i prema predavanju Šulamit Imber, pedagoške direktorke, održanom 2010. u Jad Vašemu za grupu edukatora iz Srbije. Vidi: Banjanin Đuričić, N., „Kako poučavati o Holokaustu“, Magazin za pravednije obrazovanje Školegijum br. 6, Sarajevo, avgust 2013. <http://skolegijum.ba/tekst/index/296> i „Kako poučavati o Holokaustu“ Tekstura, časopis za književnost u školi, Grupa 484, Beograd, januar 2014. broj 6, godina 3.

- Ne pokazujemo stravične fotografije mrtvih tela: to je pornografija Holokausta koja izaziva šok, traumu, gađenje i distancu. Prikazujemo učenicima slike lica ljudi, slike iz života.
- Ne tražimo od učenika da izmisle priču na osnovu dokumentarne fotografije. Postavljamo im jednostavna pitanja: kako je obučena ova žena, kakav znak ima na rukavu, kakav je izraz njenog lica, šta piše na klupi („samo za Jevreje“), zašto ona sedi na toj klupi, kako se oseća, kako bi se ti osećala?
- Ne govorimo o žrtvama kao o brojevima. Dajemo im imena i lica, čitamo njihova pisma iz logora, tražimo autentična svedočanstva, upoznajemo, ukratko, žrtve kao ljudska bića. To je važna tačka za empatiju.
- Ne počinjemo čas pričom o svetskoj istoriji i o Drugom svetskom ratu. Menjamo redosled: pojedinac – porodica – zajednica – istorija. Krećemo od imena, od lične priče, pratimo šta se dogodilo toj porodici, zatim šta se događalo u državi i, na kraju, dosežemo opšti kontekst, svetsku istoriju.
- Ne prihvatamo pitanje: zašto su to činili Jevrejima, šta nije u redu sa njima? Postavljamo pitanje drugačije: šta nije u redu sa nacistima, kad su mogli to da učine?
- Ne dozvoljavamo da naši učenici steknu mišljenje da su svi Nemci bili nacisti, niti da je ceo nemački narod bio sklon genocidu.
- Izbegavamo korišćenje izraza koje su koristili počinioci zločina, jer oni odražavaju njihove stavove. Izraze kao „konačno rešenje“ stavljamo pod navodnike i kritički ih analiziramo.
- Ne osuđujemo, već učenicima postavljamo važna, suštinska pitanja. Učimo o vrednostima. Podučavamo za empatiju, a ne za osudu.
- Nećemo izmišljati događaje. Pričamo priče; istinite priče. Na raspolaganju imamo dovoljno dokumenata, svedočanstava i pisama – koristićemo obilje postojeće dokumentacije.
- Nećemo preterano pojednostavljivati stvari. Otvorićemo moralne dileme - one uvek postoje. Jevrejski lekari su ostavili svedočenja o dilemi kome dati insulin u logoru, kada ga nema dovoljno?
- Nećemo nuditi previše optimistična rešenja. Preživeli nisu doživeli *happy end*. Bili su oslobođeni, ali ne i slobodni.
- Ne moramo imati odgovor na svako pitanje. Postoje stvari koje je teško razumeti, a još teže objasniti drugome. „Ja sam posetio Aušvic, dotakao sam vagon, video sam krematorijume, sada znam“. Greška. Mi – ne znamo.
- Naglašavamo da se Holokaust mogao izbeći. Holokaust se dogodio jer su pojedinci, grupe i narodi odlučili da postupe, ili da ne postupe, na određeni način.
- Nećemo podsticati stereotipe o „nečoveštvu“ i opisivati izvršioce zločina kao „neljudske monstrume“. Holokaust je događaj koji je prouzrokovao i počinio čovek. „Zlo“ više ne može poslužiti kao dovoljno objašnjenje za zločin. Teže je pitanje: kako je bilo moguće da obični muškarci i žene mogu učestvovati u ubijanju nedužnih, običnih, muškaraca, žena i dece?
- Ne koristimo simulacije u kojima će se učenici poistovećivati sa žrtvama ili sa zločincima.
- Pokazaćemo razumevanje za zabrinutost naših učenika. Neki od njih, koji osećaju da se patnjama njihovog naroda ili grupe nije posvetilo dovoljno pažnje, mogu pružiti otpor učenju o progonu i ubistvima drugih. Važno je proučavati i druge oblike masovnih zločina (rasizam, ropstvo, progon, kolonijalizam) koji se posebno odnose na sastav naših učenika.
- Podstičemo svoje učenike da razmišljaju o nacionalnim i lokalnim tradicijama obeležavanja godišnjica i komemoracija. Diskutujemo o tome kako se, pod uticajem kulture, oblikuju uspomene i sećanja; kako se različite grupe izdvajaju iz opšte istorije i stvaraju svoje sopstvene priče; bavi li se naš narod teškim aspektima svoje nacionalne istorije.
- Ne plašimo se da ispitamo mogućnost organizovanja opravdanih i miroljubivih akcija koje bi bile vezane za one probleme za koje su zainteresovani naši učenici.
- Nećemo upoređivati patnje bilo koje grupe ljudi sa patnjama drugih grupa. Nema hijerarhije patnji, ni u sklopu istorije nacizma, niti između Holokausta i drugih genocida. Treba istinski razumeti opštu poruku. Kao što nije moguće objasniti masovno ubistvo Jevreja izvan konteksta Drugog svetskog rata, tako je nemoguće izučavati ovaj događaj izdvojeno iz konteksta drugih grupa ljudi, drugih žrtava.

Mnogi autori su, nastojeći da Holokaust dovedu do razumevanja, ukazivali na (ne)mogućnost življenja, mišljenja i pevanja u senci jednog neuporedivog istorijskog pada, sa bremenom jednog stečaja civilizacije, sa svešću da je Aušvic bio ili da opet može biti moguć. To pokreće pitanje sa kojim smo i mi suočeni, pitanje na koje još uvek nemamo odgovor: može li edukacija biti prevencija genocida, može li se obrazovanjem i vaspitanjem sprečiti zločin? Neposredno posle Drugog svetskog rata Adorno je ukazivao na tu mogućnost:

„Zahtev da Aušvic ne sme da se ponovi, odnosi se pre svega na vaspitanje“, veli on i dodaje: „Svaka debata o idealima vaspitanja je ništavna i bezvredna ukoliko ne govori o ovom jednom, o tome da Aušvic ne sme da se ponovi. On je bio varvarstvo kojem se suprotstavlja sve vaspitanje“. Sedamdesetak godina kasnije možemo samo da primetimo da se na svakih deset godina, negde u svetu (ili negde kod nas), događao i događa se neki novi genocid. To, međutim, ne oduzima na snazi Adornove sugestije. Naprotiv.

N. B. Đ. decembra 2017.

LITERATURA

- Acković, D. (prir.) *Oni su ubili njegove oči*, Romski informaciono dokumentarni centar, Beograd, 1997.
- Adorno, T. *Vaspitanje posle Aušvica*, Treći program Radio Beograda 127-128, III-IV/2005: 245-257.
- Ajzinberg, A. *Pisma Matveju*, Prosveta, Beograd, 2006.
- Albahari, D. *Gec i Majer*, Stubovi kulture, Beograd, 2008.
- Alfandari Prado, R. *To je bio samo piknik*, Službeni glasnik, Beograd, 2014.
- Almog O. *Zar i on..?*, Muzej grada Beograda, Beograd, 2006.
- Andrić, I. *Rađanje fašizma*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
- Asiel, I. *Biblijsko shvatanje rada i mirovanja*, neobjavljeni rukopis.
- Bajford, J. *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2011.
- Baruch, C. *The Educational Philosophy of Yad Vashem*, Topola: časopis JU Spomen-područja Donja Gradina I, 1/2015: 227-236.
- Bauman, Z. *Sociologija posle Holokausta*, Treći program Radio Beograda 127-128, III-IV/2005: 271-301.
- Betlhajm, B. *Individualno i masovno ponašanje u ekstremnim situacijama*, u: Betlhajm, B. i Frankl, V. *Ubijanje duše*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 25-66.
- Brander, P. i dr. *Kompas. Priručnik za obrazovanje mladih za ljudska prava*, Grupa „Hajde da...“, Beograd, 2007.
- Brauning, K. *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu*. Studija slučaja, Hereticus, 1/2007: 172-197.
- Brauning, K. *Obični ljudi. 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.
- Browning, C. *The Final Solution in Serbia: The Semlin Judenlager – A Case Study*, Yad Vashem Studies XV, Jerusalem, 1983: 55-90.
- Burgental, T. *Dete sreće. Sećanje dečaka koji je preživeo Aušvic*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010.
- Cadik, D. *Zbirka pojmova iz judaizma*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1996.
- Cvetković, V. *Fašizam/Nacizam. Određenje, oblici, smisao*, Kultura polisa II, 2-3/2005: 15-28.
- David, F. *Kuća sećanja i zaborava*, Laguna, Beograd, 2015.
- Dimitrijević, V. *Predgovor* u: Burgental, T. *Dete sreće. Sećanje dečaka koji je preživeo Aušvic*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010, str. 9-11.
- Diner, D. *Civilizacijski lom: mišljenje posle Aušvica*, Treći program Radio Beograda 127-128, III-IV/2005: 268-271.
- Đorđević, R. *Vreme skinheda*, SKC, Niš, 1998.
- Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, M. *Pravednici među narodima – Srbija*, Jevrejska opština Zemun, 2010.
- Fogel, N. Fogel, M. Koljanin, M. *Jevrejski logor Zemun. Holokaust i kolaboracija u Srbiji*, katalog izložbe, Jevrejska opština Zemun, Beograd, 2012.
- Frankl, V. *Iskustva grupne psihoterapije u koncentracionom logoru*, u: Betlhajm, B. i Frankl, V. *Ubijanje duše*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 67-76.
- Fridlender, S. *Godine istrebljenja. Nacistička Nemačka i Jevreji 1939-1945*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013.
- From, E. *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1978.
- Gaon, A. *Mi smo preživeli. Jevreji o Holokaustu*, knjiga II, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2003.
- Ginott, G. H. *Teacher and child: a book for parents and teachers*, New York: Macmillan, 1972.
- Goldberg, D. i Rejner, Dž. *Jevreji. Istorija i religija*, Klio, Beograd, 2003.
- Goldhagen, D. J. *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i Holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998.
- Hilberg, R. *Zločinci, žrtve, posmatrači. Jevrejska katastrofa 1933-1945*, Samizdat B92, Beograd, 2001.
- Izrael-Delovska, E. „Od logora do Amerike“, u: Gaon, A. (prir.), *Mi smo preživeli...Jugoslovenski Jevreji o Holokaustu 2*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 2003, str. 431-442.

- Kaplan, A. „Šabat Dan večnosti“, u: Hešel, A. J. *Šabat i njegovo značenje za savremenog čoveka*, Književno društvo Pismo, Beograd, 1999, str. 68 - 114.
- Klausen, D. *Granice prosvetiteljstva: društvena geneza modernog antisemitizma*, Knjižara Krug, Beograd, 2003.
- Koljanin, M. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.
- Kuljić, T. *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja i upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd, 2006.
- Levi, P. *If This is a Man. The Truce*, Abacus, London, 1987.
- Levi, P. *Zar je to čovek*, Paideia, Beograd, 2005.
- Lopičić, Đ. (prir.) *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*, Forma1, Ljubljana, 2013.
- Lučić, V. i dr. *Priručnik za učenje o Holokaustu*, Platoneum, Novi Sad – Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd, 2012.
- Lukić, R. D. Pečujlić, M. i drugi, *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982.
- Mimica, A. i Bogdanović, M. (prir.) *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
- Mirković, J. (prir.) *Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012.
- Mirković, J. *Zločini nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Fotomonografija, Svet knjige, Beograd, 2014.
- Mitrović, M. i Petrović, S. *Sociologija*. Udžbenik za 3. razred stručnih škola i 4. razred gimnazije, ZUNS, Beograd, 2006.
- Mučibabić, M. *Sociološko-pravni pojmovnik*, Draganić, Beograd, 1996.
- Niman, B. *Moj dobri otac: život sa njegovom prošlošću. Biografija mog oca zločinca*, Beograd, Službeni glasnik, 2012.
- Pisari, M. *Oktobar 1941: 31 dan zločina Holokausta, genocida i terora nacističke i kolaboracionističke vlasti u Srbiji*, katalog izložbe, Istorijski arhiv, Beograd, 2016.
- Pisari, M. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Forum za primenjenu istoriju, Beograd, 2014.
- Popović, M. *Totalitarni sistemi*, Plato, Beograd, 1997.
- Radle, R. i Pisari, M. (prir.) *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Milan Radanović, Beograd, 2013.
- Ristović, M. „Jevreji u Srbiji u Drugom svetskom ratu“, u: Fogel, M., Ristović, M., Koljanin, M., *Pravednici među narodima – Srbija*, Jevrejska opština Zemun, 2010, str. 224-250.
- Sartr, Ž.P. *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Paideia, Beograd, 2009.
- Sem-Sandberg, S. *Ubogi u Lođu*, Čarobna knjiga, Beograd, 2010.
- Sladeček, M, Vasiljević, J, Petrović-Trifunović, T. (prir.) *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Zavod za udžbenike, Intitut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2015.
- Srdić, M. i drugi, *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975.
- Steinfeldt, I. *How Was it Humanly Possible? A Study of Perpetrators and Bystanders during the Holocaust*, Yad Vashem, 2002.
- Subotić, I. *Nandor Glid*, Fondacija Vujičić kolekcija, Beograd, 2012.
- Šušnjić, Đ. *Ribari ljudskih duša. Ideja manipulacije i manipulacije idejama*, Čigoja štampa, Beograd, 2004.
- Teaching about the Holocaust: A Resource Book for Educators*, United States Memorial Museum, Washington, D.C. 2001.
- Tišma, A. *Pre mita*, Glas, Banja Luka, 1989.
- Trnavac, N, Đorđević, J. *Pedagogija*, Naučna knjiga, Beograd, 1998.
- Tutunović-Trifunov, J. „Akcija Diana Budisavljević 1941-1945“, u: Mirković, J. (prir.), *Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012, str. 53–93.
- Vajkart, R. *Od Darvina do Hitlera. Evolucionarna etika, eugenika i rasizam u Nemačkoj*, SG-VILI, Beograd, 2005.
- Viličić, S, Stojanović, D, Mihajlović, Đ, Mevorah, V, *Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta. Priručnik za nastavnike i nastavnice*, Savez jevrejskih opština Srbije, Novi Sad, 2015.
- Vistrih, R. S. *Antisemitizam – najstarija mržnja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012.
- Vizel, E. *Noć*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988.
- Vuletić, V. *Sociologija*. Udžbenik za 3. razred stručnih škola i 4. razred gimnazije, Klett, Beograd, 2012.

Internet izvori:

Poseta Starom sajmištu: www.starosajmiste.info (pristupljeno 30. decembra 2016).

United States Holocaust Memorial Museum: www.ushmm.org (pristupljeno 30. decembra 2016).

Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center: www.yadvashem.org (pristupljeno 30. decembra 2016).

Fotografije:

Fotografija na naslovnoj strani, David Kalef, kao i fotografije Davida Bivasa, Rejne – Lenke Lunginović, Flore Glik i Ester Bajer, prikupljene su tokom projekta Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta, koji su finansirali: Evropska Unija, Ministarstvo kulture, Claims Conference i Savez Jevrejskih opština Srbije.

РЕПУБЛИКА СРБИЈА
МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ
И ИНФОРМИСАЊА

Claims Conference
ועידת התביעות
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

Izražavamo zahvalnost Savezu jevrejskih opština Srbije na dopuštenju da koristimo ove materijale.

Dokumentarne fotografije, portreti žrtava iz perioda Holoakusta: USHMM, Yad Vashem, Jevrejski istorijski muzej; fotografije sa Starog sajmišta: Maja Stanković; fotografije sa komemoracije u Kulturnom centru Reks: Nikola Nemeš; fotografije javnog časa o Holokaustu: Miloš Popović; fotografije spomenika Porodica i Opalo lišće: Siniša Vukadinović; fotografije Aktivnosti pre i nakon časova: iz privatne kolekcije autorke; fotografije na razglednicama i sve ostale ilustracije: iz privatne kolekcije autorke, sa Vikipedije slobodne enciklopedije i sa zvaničnih internet stranica koje imaju karakter „javnog domena“.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

061.1:37.01(569.4)

341.485(=411.16):37.01

БАЊАНИН Ђуричић, Нада, 1963–

To što radiš važno je : učiti o holokaustu po preporukama Jad Vašema /
Nada Banjanin Đuričić. – Beograd : Grupa 484, 2019 (Beograd : Dosije studio).
– 134 str. : ilustr. ; 30 cm

Tekst štampan dvostubačno. – Tiraž 500. – Str. 118–120: Zašto Holokaust? /
Zoran Bašić. – Str. 120–124: Obrazovna filozofija Jad Vašema / Hava Baruh. –
Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 132–134.

ISBN 978-86-86001-87-0

а) Јад Вашем – Образовање

б) Холокауст – Образовање

COBISS.SR-ID 276154892

Nisu kriva deca koja imaju tako malo znanja o istoriji. Ona uče od starijih, a i oni počinju da zaboravljaju.

Silvija Panić 3-1-2

Pred očima su mi Hildina pisma u kojima piše da je dobro, da se nada boljem... A nije bila dobro, niti je išta više bilo u redu. Bili su žigosani, odvedeni, zatvoreni, u par meseci, potpuno dehumanizovani i onda kukavički ubijeni. Pred očima mi je i Dnevnik Ane Frank; pa zar je to čedno i ljupko biće moralo biti ubijeno? I pitam se, kako čovek, koji je ubijao toliko ljudi, toliko dece, može da pogleda svom detetu u oči? A možda je i on žrtva, žrtva jednog totalitarnog režima, pa onda postavljam pitanje: koliko čovek može biti zaslepljen jednom ideologijom da će zbog nje i nedužno dete ubiti. Naša je velika obaveza da nikad ne zaboravimo jednu od najvećih tragedija, i možda, još bitnija dužnost – da se suprotstavimo svakom režimu koji pokušava da nam oduzme naša prava na dostojanstvo, jednakost i slobodu.

Mirko Matić 4-2-2

Bila sam posramljena tolikim neznanjem o mom rodnom gradu. Kao da živimo u eri zaborava i poništavanja svega što je važno znati.... Imala sam vremena, mogla sam da osetim taj prostor, da čujem glasove ljudi i huk upaljenog motora dušegupke. Koliko je sramotno što se zločin dešavao tu, tako blizu, nadohvat grada. Još je sramotnije što se danas to zaboravlja, ili se ne zna, ili se o tome čuti.

Maja Stanković 4-6

Razbili smo svoje predrasude i učili o stvarima kakve jesu. Naučili smo da poštujemo prava drugih, a najbitnije je, po mom mišljenju, da smo naučili da razmišljamo. Učenje o Holokaustu je ostvarilo veliki uticaj na mene i to je, jednim delom, razlog što sam danas student Pravnog fakulteta.

Dorđe Petrović, bivši učenik, student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Holokaust je ime za sistemski državni progon i genocid nad Jevrejima. To je gubljenje oca, majke, sestre, brata, druga, drugarice, svojih najbližih. Dok smo učili o Holokaustu naučio sam da su svi ljudi jednaki, da se treba boriti sa stereotipima i predrasudama kako bismo svi mogli da živimo u mnogom boljem svetu. Ali se, isto tako, ne sme zaboraviti šta se desilo, kako bismo imali nauk za budućnost, da se ništa slično nikad više ne bi ponovilo.

Dragoslav Živković, bivši učenik, student Fakulteta bezbednosti

Sada sam i više nego siguran da ću ja uvek biti na toj drugoj strani, strani sećanja. I to ne samo sećanja na Holokaust, i ne samo sećanja na stradanja sopstvnog naroda, već na stradanja svih koji su nedužni platili cenu nečije mržnje, pohlepe i netolerancije. Ta borba za sećanje ne završava se kad se zavese ispred nas spuste i kad svi sa pozornice odemo kući. Ta borba tek tada počinje.

**Ljubomir Cvetanović, bivši učenik,
sada student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu**